

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ SPOŁECZNA

**JOLANTA STANIENDA
ANNA GADEK
MARIA PŁONKA**

**PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ
SPOŁECZNA
NAUKA – PRAKTYKA – EDUKACJA**

Tarnów 2017

Recenzenci

prof. dr hab. Wanda Sułkowska

dr hab. Mariusz Andrzejewski

dr hab. Stanisław Mazur

Koordynator merytoryczny monografii

Jolanta Stanienda

Projekt okładki

Karolina Stanienda

Publikacja powstała w związku z realizacją projektu zatytułowanego „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” przyjętego do finansowania w drodze konkursu ogłoszonego w dniu 1 lipca 2016 r. przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu pod nazwą „Dialog” ustanowionego Komunikatem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 27 czerwca 2016 r. o ustanowieniu programu pod nazwą „Dialog” (M.P. z 2016 r., poz. 596).

© Copyright by Jolanta Stanienda, Anna Gądek, Maria Płonka

ISBN 978-83-7793-571-2

Printed in Poland

Tarnów 2017

Wydanie I

Na zlecenie Fundacji InnWarmia

Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Tarnowskiej „Biblos”

pl. Katedralny 6, 33-100 Tarnów

e-mail: biblos@biblos.pl

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

ROZDZIAŁ I

Ewolucja przedsięwzięć społecznych – od filantropii do ekonomii społecznej	15
1. Rys historyczny przedsięwzięć społecznych	15
2. Rynek i państwo a umowa społeczna	20
3. Trzecia droga a trzeci sektor	24
4. Ekonomia społeczna – zasady i etos	29

ROZDZIAŁ II

Specyfika i potencjał przedsiębiorczości społecznej w Polsce	33
1. Tradycyjna i współczesna ekonomia społeczna	33
2. Przedsiębiorczość społeczna jako kierunek badań naukowych	37
3. Specyfika zarządzania podmiotami ekonomii społecznej	41
4. Potencjał sektora przedsiębiorczości społecznej w Polsce	55

ROZDZIAŁ III

Inicjatywy edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej w Polsce	61
1. Kontekst podejmowania inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej w Polsce	61
2. Analiza wybranych inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej realizowanych na poziomie szkolnictwa wyższego w Polsce	65
2.1. Charakterystyka studiów podyplomowych w obszarze ekonomii społecznej	67
2.2. Charakterystyka studiów pierwszego i drugiego stopnia w obszarze przedsiębiorczości społecznej	81
2.3. Pozostałe inicjatywy edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej realizowane na poziomie szkolnictwa wyższego	82
3. Inne przedsięwzięcia edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej	84

ROZDZIAŁ IV

Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości społecznej – metodologia badań	91
1. Cel, obszary badań i techniki badawcze	91
2. Wyniki badań wtórnych	96
3. Założenia metodologiczne badań typu CAWI	98
4. Założenia metodologiczne badań typu IDI	103
5. Założenia metodologiczne badań typu FGI	106

ROZDZIAŁ V

Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości społecznej – wyniki badań	109
1. Wiedza, umiejętności i kompetencje przedsiębiorcy społecznego w opinii studentów	109
2. Kształcenie w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce w opinii nauczycieli akademickich	126
3. Przedsiębiorczość społeczna – percepcja, stereotypy, kierunki edukacji w świetle badań FGI	141
4. Rekomendacje dotyczące kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w opinii przedsiębiorców społecznych oraz podmiotów wspierających przedsiębiorczość społeczną	147
Zakończenie	169
Załączniki	175
1. Kwestionariusz ankiety typu CAWI A1 skierowanej do nauczycieli akademickich	175
2. Kwestionariusz ankiety typu CAWI S1 skierowanej do studentów	183
3. Kwestionariusz wywiadu indywidualnego z przedsiębiorcami społecznymi	191
4. Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z przedsiębiorcami społecznymi	195
5. Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej	199
6. Scenariusz wywiadu grupowego z nauczycielami akademickimi	201
Bibliografia	203
Nota o Autorach	213

*Państwo opiekuńcze powinno zostać zastąpione
przez państwo inwestycji społecznych*

A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*

Wstęp

Optymalny ustrój społeczny w danych warunkach społeczno-gospodarczych łączy weryfikowaną przez rynek maksymalną efektywność gospodarowania z dobrobytem społeczeństwa. Rynek jako podstawowy mechanizm alokacji dóbr ma jednocześnie charakter wykluczający pewne grupy społeczne, które z różnych powodów nie są w stanie na nim konkurować. Grupy te, w zależności od systemu społeczno-gospodarczego i umowy społecznej, są przedmiotem polityki społecznej państwa poprzez system i instrumenty biernego (np. zasiłek) lub aktywnego wsparcia, mającego na celu ich włączenie społeczne i ekonomiczne. Współcześnie w polityce społecznej w większości państw europejskich, w tym również w Polsce, jest realizowany model aktywnej polityki społecznej o charakterze wielowymiarowym, wyrażający się w:

- odchodzeniu od prostej alokacji redystrybucyjnej w kierunku polityki aktywizacyjnej;
- decentralizacji i wzroście znaczenia samorządów i wspólnot lokalnych;
- pomocniczości państwa w budowie sektora obywatelskiego;
- dialogu obywatelskim, umowie obywatelskiej;
- edukacji i kształtowaniu świadomości obywatelskiej i społecznej;
- przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu;
- stymulowaniu rozwoju przedsiębiorczości społecznej grup defaworyzowanych;
- wspieraniu środowiskowej pracy socjalnej.

Niezależnie od polityki społecznej w Europie i w Polsce rozwija się sektor ekonomii społecznej, który łączy w sobie cele ekonomiczne i społeczne na rzecz włączenia społecznego i często gospodarczego grup wykluczonych. Cechą specyficzną tego sektora jest łączenie form alokacji rynkowej i nierynkowej oraz działanie na rzecz zaspokojenia zdefiniowanych potrzeb tych grup społecznych, a nie na realizację zysku. Termin „trzeci sektor” wynika z nieutożsamiania się tej działalności ani z sektorem biznesu, ani z sektorem publicznym. Trzeci sektor i powiązana z nim ekonomia społeczna pełnią zatem funkcje komplementarne wobec rynku, państwa i społeczeństwa, stanowiąc uzupełnienie i korektę procesów alokacji rynkowej i nierynkowej.

Sektor ekonomii społecznej uzupełnia lukę na rynku na ogół w takich obszarach, w których tradycyjne przedsiębiorstwa nie podejmują działań ze względu na brak wystarczającej rentowności, a typowe organizacje społeczne potrzebują środków na działalność statutową, godząc w swej działalności odmienne racjonalności w rozwiązywaniu problemów społecznych: alokacyjną – przypisywaną rynkowi, redystrybucyjną – przypisywaną państwu i solidarnościową – przypisywaną społeczeństwu. W swej historii sektor ten wypracował szereg specyficznych zasad, wykazując jednocześnie wysokie zróżnicowanie form działalności, misji i stopnia ekonomizacji.

Pojęcie przedsiębiorczości społecznej jest nierozzerwalnie związane z rozwijającą się ekonomią społeczną. Celem ekonomii społecznej jest tworzenie przedsiębiorstw społecznych i nowej kultury przedsiębiorczości społecznej zorientowanej głównie na włączanie grup zmarginalizowanych poprzez aktywne w niej uczestnictwo.

Znaczenie i miejsce podmiotów sektora ekonomii społecznej w gospodarce XXI wieku wynikać będzie w dużej mierze z popytu społeczeństwa na dobra publiczne i niedoskonałości rządu. Analiza sektora ekonomii społecznej wykazuje słabość jego potencjału materialnego oraz fundamentalne znaczenie potencjału niematerialnego (kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, zaufania), co sprawia, że w ocenie efektywności tego sektora nie można posługiwać się wskaźnikami charakterystycznymi dla sektora biznesu. Kwerenda publikacji i badań dotyczących przedsiębiorczości społecznej potwierdza zawodność rynku i państwa w obszarach należących do ekonomii społecznej, jako przyczyny wskazując ułomność regulacji prawnych bądź ich brak, niewystarczające instrumenty finansowego wsparcia tego rodzaju aktywności, a przede wszystkim brak w społeczeństwie wiedzy o przedsiębiorczości społecznej, jej specyfice i możliwościach aplikacyjnych, co w rezultacie tworzy bariery rozwoju przedsiębiorczości społecznej. Rozwój tego sektora jest zatem nierozzerwalnie związany z kształceniem kompetencji miękkich i twardych młodego pokolenia zarówno w postaci niesformalizowanej (wolontariat), jak i sformalizowanej (efekty kształcenia, programy kształcenia) oraz stymulowaniem postaw społecznych uwrażliwiających młodzież na występowanie różnorodnych problemów społecznych. Jednocześnie istnieje potrzeba edukacji i kształcenia specjalistów przygotowanych do podjęcia pracy w różnych obszarach przedsiębiorczości społecznej.

Tymczasem analiza podstaw programowych, podręczników, programów studiów, programów kursów z obszaru ekonomii wykazała, że zagadnienie przedsiębiorczości społecznej w nich nie występuje lub występuje w marginalnym zakresie. W związku z tym istnieje pilna potrzeba kompleksowego podejścia do ekonomii społecznej ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości społecznej. Aby pobudzić aktywność społeczną, konieczne jest zaproponowanie innowacyjnych zmian w kształceniu

i kształtowanie postaw obywatelskich. Należy wskazać, że mimo przyjęcia w Polsce Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej (KPREs) w 2014 r., dotkliwie odczuwany jest brak spójnej polityki i dialogu pomiędzy różnymi grupami:

- państwem (w zakresie tworzenia prawa);
- naukowcami (tworzącymi modele ekonomii i badającymi sektor);
- jednostkami kształtującymi (szkołami, uczelniami i innymi podmiotami);
- samorządami;
- podmiotami ekonomii społecznej działającymi na rynku.

Bez prowadzenia badań, dzięki którym dialog oraz dyskusja zostaną rozpoczęte, nie będzie możliwe wprowadzenie żadnych dobrych zmian, które ze względu na narastające problemy społeczne i gospodarcze są konieczne.

W publikacji zaprezentowano wyniki badań prowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Dialog”, których celem było dokonanie diagnozy oraz sformułowanie rekomendacji dotyczących systemu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Dla realizacji tak określonego celu wyznaczono następujące cele szczegółowe:

- C1: Identyfikacja problemów (deficytów) dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- C2: Identyfikacja wyzwań, jakie stawia kształcenie w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- C3: Określenie potrzeb i oczekiwań dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- C4: Przedstawienie inicjatyw edukacyjnych w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Zakładanym efektem badania było stworzenie modelu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce – na różnych poziomach edukacji – w postaci propozycji efektów kształcenia i programów kształcenia dotyczących przedsiębiorczości społecznej. W związku z tym sformułowano następujące hipotezy badawcze:

- H1: Aktualne treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej są niewystarczające.
- H2: Aktualne treści i formy nauczania są niedostosowane do praktyki w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- H3: Stereotypy przedsiębiorczości społecznej nie stymulują zainteresowania kształceniem w tym zakresie.
- H4: Istnieje potrzeba wprowadzenia innowacyjnych programów kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Aby ustalić główne determinanty rozwoju kształcenia z zakresu przedsiębiorczości, zastosowano moduły badawcze obejmujące metody ilościowe i jakościowe, które traktowano jako komplementarne. Zapewniło to pogłębienie uzyskanych wyników badań, które mogłyby zostać pominięte przy użyciu tylko jednego rodzaju metod. Podstawowymi metodami badawczymi, służącymi realizacji wymienionych celów i weryfikacji przyjętych hipotez, były:

- M1: Analiza danych zastanych (analiza historyczna, statystyczna).
- M2: Badanie ilościowe przeprowadzone za pomocą kwestionariusza ankietowego typu CAWI (ang. *computer assisted web interview*) w dwóch grupach respondentów – studentów i nauczycieli akademickich.
- M3: Badanie jakościowe typu FGI (ang. *focus group interview* – zogniskowane wywiady grupowe) oraz typu IDI (ang. *individual in-depth interview* – indywidualne wywiady pogłębione) przeprowadzone w grupie nauczycieli akademickich, przedstawicieli przedsiębiorstw społecznych (m.in. spółdzielni, fundacji, stowarzyszeń inkubatorów przedsiębiorczości społecznej) oraz otoczenia przedsiębiorczości społecznej (m.in. Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej, Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej – MOPS, Federacji Organizacji Pozarządowych – FOP, Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji – FRSE, urzędu miasta).
- M4: Studia literatury.

Badanie przedsiębiorczości społecznej wymaga spojrzenia kompleksowego, interdyscyplinarnego, holistycznego, sieciowego w obszarze ekonomii, finansów, zarządzania, socjologii, filozofii, ponieważ samo pojęcie przedsiębiorczości społecznej składa się z dwóch słów: „przedsiębiorczość”, które implikuje działanie biznesowe w otoczeniu rynkowym i konkurencyjnym i „społeczna”, które wyznacza specyfikę tego działania.

Aby zrealizować cele badawcze i uniknąć przy tym niejednoznaczności interpretacyjnych, przyjęto następującą definicję przedsiębiorczości społecznej: „Przedsiębiorczość społeczna to altruistyczna forma przedsiębiorczości, która angażuje kapitał społeczny do realizacji przedsięwzięć społecznych w warunkach gospodarki rynkowej”.

Przyjęcie tej definicji wymaga doprecyzowania poszczególnych jej komponentów. W szczególności są nimi następujące pojęcia powiązane:

- **kapitał społeczny**, czyli dodatkowa wartość, na którą składają się wzajemne relacje społeczne oparte na zaufaniu, umożliwiające zwiększenie sprawności społeczeństwa dzięki równoczesnemu pomnażaniu korzyści społecznych i ekonomicznych;
- **przedsięwzięcie społeczne**, czyli działalność nastawiona na realizację misji społecznej, rozumianej jako wpływ i oddziaływanie na wartości i postawy

społeczne, skutkująca włączeniem społecznym i ekonomicznym grup lub jednostek wykluczonych albo zagrożonych wykluczeniem przez rynek.

W tym kontekście specyficznymi cechami przedsiębiorczości społecznej, odróżniającej ją od przedsiębiorczości biznesowej, są:

- synergiczne łączenie celów ekonomicznych i społecznych w misjach przedsięwzięć społecznych;
- prymat celów społecznych nad ekonomicznymi (zysk lub inne formy nadwyżek finansowych są środkiem do realizacji misji społecznej, a nie celem głównym przedsięwzięć społecznych);
- kluczowa rola zaufania jako komponentu kapitału społecznego;
- rozwiązywanie problemów społecznych przez aktywizację ekonomiczną grup lub jednostek wykluczonych albo zagrożonych wykluczeniem;
- kreowanie wartości i postaw zorientowanych na cele społeczne;
- akceptacja dodatkowych rodzajów ryzyka społecznego, niewystępujących w przedsiębiorczości biznesowej.

Przyjęta koncepcja uwzględniała zasadę triangulacji metod badawczych – istotną z punktu widzenia trafności i rzetelności badań. W tym kontekście umożliwiała ona całościowe (wielopłaszczyznowe) spojrzenie na kwestię kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce oraz uzyskanie większej pewności otrzymanych wyników, dzięki zbadaniu tego samego zjawiska z różnych perspektyw.

Monografię tworzy pięć rozdziałów, które realizują przyjęte cele badawcze. Trzy pierwsze rozdziały mają charakter teoretyczno-poznawczy i stanowią podstawę analityczną badań pierwotnych, dwa pozostałe mają charakter metodologiczno-empiryczny i prowadzą do diagnozy oraz ustalenia uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości społecznej i kształcenia w tym zakresie. Treść zawiera analizę przetworzonych przez autorki wyników badań i wnioski badawcze.

ROZDZIAŁ I

EWOLUCJA PRZEDSIĘWZIĘĆ SPOŁECZNYCH – OD FILANTROPII DO EKONOMII SPOŁECZNEJ

1. Rys historyczny przedsiębiorstw społecznych

Problemy gospodarcze i społeczne tworzą w teorii i w praktyce równoległe nurty badawcze o bogatym i wielowymiarowym dorobku. Przedsięwzięcia społeczne mają genezę tak długą, jak problemy społeczne, które rozwiązują, czyli od zarania ludzkości. Idee i praktyka samopomocy czy wsparcia funkcjonowały zawsze w ramach wspólnot plemiennych, rodowych, bractw cechowych, jednakże długo nie miały one cech sformalizowanych i organizacyjnych. Do początków XVIII wieku dominującymi formami samopomocowymi były jałmużna i fundacje, przekazywane często na rzecz klasztorów, cechów, szpitali, jako testamentowe wyrównanie krzywd i sposób na zapewnienie sobie zbawienia (jedną z pierwszych sformalizowanych organizacji była np. fundacja klasztoru jasnogórskiego, utworzona w drugiej połowie XIV wieku)¹. Swoiste formy samopomocy organizowane były przez członków zawodów szczególnie niebezpiecznych, narażających pracowników na nieszczęśliwe wypadki, a ich rodziny na biedę. Przykładem takich form mogą być korporacje brackie; korporacje robotników żupnych z Kopalni Soli w Wieliczce organizowano już za Kazimierza Wielkiego, a Seweryn Boner utworzył tam w XVI wieku Fundusz Braterski Kopaczy, świadczący zapomogi w razie wypadku, choroby, działający do

¹ E. Leś, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001, s. 20 i nast.

czasów socjalizmu w Polsce. Na podobnych zasadach działały maszoperie kaszubskie (rybacy), gwarectwa górnicze, cechy rzemieślnicze, gildie kupieckie, bractwa czeladnicze, komuny miejskie, wspólnoty gminne². Warto zaznaczyć, że jedną z najstarszych, istniejących do dziś organizacji samorządu zawodowego jest Krakowska Kongregacja Kupiecka, założona w 1410 r.

Prekursorami współczesnych przedsięwzięć społecznych byli tercjarze – funkcjonujący do dzisiaj trzeci zakon (świecki), powstały w efekcie reformy franciszkańskiej, zaangażowany nie tylko w działalność religijną, lecz również w niesienie pomocy potrzebującym (bractwa miłosierdzia), opiekę nad chorymi (lazaryści), arcybractwa męki pańskiej, sprawujące opiekę nad więźniami, wykupujące więźniów (funkcjonujące do trzeciego zaboru Polski) czy organizujące bezpłatne nauczanie³.

Okres zaborów otwiera tradycję niepodległościową w tworzeniu organizacji samopomocowych. Charakterystyczne dla tego okresu we wszystkich zaborach było łączenie nurtu filantropijnego i niepodległościowego. Na szczególną uwagę zasługuje dzieło Stanisława Staszica, inicjatora wielu przedsięwzięć społeczno-gospodarczych (należą do nich m.in. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Komisja Edukacji Narodowej, współtworzenie Uniwersytetu Warszawskiego, korporacji czy izb handlowych, rękodzielniczych, górniczych). Dziełem tym jest Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie – wspólnota zarządzana przez chłopów (mieszkańców dóbr), którym rozdzielono ziemię, nie dając jej na własność; określono przy tym działania samopomocowe na wypadek urodzaju i nieurodzaju, tworząc wspólną kasę zapomogową i bank pożyczkowy, nie zapominając o niepełnosprawnych. Wyrazem łączenia nurtu niepodległościowego i samopomocowego w pierwszej połowie XIX wieku było założenie, z inicjatywy Karola Marcinkiewicza, Bazaru Poznańskiego dla polskich kupców i przedsiębiorców czy tworzenie banków ludowych, w celu uniknięcia lichwy i udostępnienia kapitału (ks. Augustyn Smarzewski i ks. Piotr Wawrzyniak).

Pierwotne formy spółdzielczości, towarzystw wzajemnościowych i pomocowych były oparte na lokalnych społecznościach, połączonych więziami i osobistymi znajomościami, zaufaniem, solidaryzmem grupy, mających swe odzwierciedlenie w zasadach „dobrowolnego i otwartego członkostwa”, niskiego i nieoprocentowanego udziału, zasadzie „zwrotu od zakupów” czy „jeden członek jeden głos”. Przykładem

² P. Frączak, *Szkic do historii polskiej ekonomii społecznej w Polsce. Raport otwarcia projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej”*, „Ekonomia Społeczna Teksty” 2006, nr 4, s. 7–13, http://es.teksty.ekonomiaspoleczna.pl/pdf/2006_4_es_teksty.pdf (dostęp: 15.10.2017).

³ Więcej w: J. Radwan-Pragłowski, K. Frysztański, *Społeczne dzieje pomocy człowiekowi. Od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Katowice 1998, s. 109 i nast.

takich inicjatyw były: pierwsza w świecie spółdzielnia w Rochdale w Anglii (1844)⁴, spółdzielnie Schulzego z Delitsch (działające w środowisku miejskim wśród rzemieślników) czy kasy Raiffeisena (działające głównie w środowisku wiejskim)⁵.

W drugiej połowie XIX wieku nastąpił rozwój form samopomocowych, kredytowych i ubezpieczeniowych (stowarzyszenia rzemieślnicze i wytwórcze, kółka rolnicze, stowarzyszenia zaliczkowe). Przykładem tych inicjatyw było zakładanie tzw. Kas Stefczyka (pierwsza taka kasa powstała w 1890 r. w Czernichowie pod Krakowem). Powoływano też spółdzielnie mleczarskie i towarzystwa spożywcze. Koniec XIX wieku jest czasem rozkwitu spółdzielczości branżowej. Teoretycznym wyrazem tego były koncepcje programu syndykalno-kooperatywnego „Rzeczpospolitej spółdzielczej” Edwarda Abramowskiego, proponującego stworzenie ruchu spółdzielczego w oparciu o sprawdzone doświadczenia innych. Jego rozważania o kooperatyzmie miały charakter empiryczny (wynikający z praktyki), a czołowe miejsce zajmowała w nich solidarność jako zasada życia, którą należało realizować poprzez tworzenie podmiotów pomocy wzajemnej i rozwój sieci samorządów jako obiektów polityki społecznej. Zdaniem Abramowskiego kooperatywa jest grupą ludzi połączonych pracą i wspólnymi potrzebami, prowadzącą własną politykę społeczną, opierającą się na aktywności członków. Twórca koncepcji neguje jednocześnie rolę państwa w przemianach, reprezentując ruch anarchistyczno-socjalistyczny⁶.

⁴ W 1844 r. w Rochdale powstała pierwsza w świecie spółdzielnia spożywców, pod nazwą Rochdalskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów (Rochdale Society of Equitable Pioneers), która w swym statucie przewidywała udział członkowski w wysokości jednego funta i następujące działania na rzecz swych członków: 1) produkcję, w celu zatrudnienia bezrobotnych lub poszkodowanych przez los; 2) założenie własnego sklepu, celem wyeliminowania pośredników; 3) wybudowanie mieszkań dla swych członków; 4) zakup lub dzierżawę ziemi, celem zatrudnienia bezrobotnych lub poszkodowanych przez los; 5) współpracę z innymi wspólnotami, spółdzielniami.

Spółdzielnia z Rochdale jest uznawana za pierwszą w świecie wzorcową spółdzielnię, na założeniach której rozwinął się ruch spółdzielczy, mimo że przed nią była założona inna spółdzielnia, która upadła po dwóch latach. Chociaż pionierzy nigdy nie zrealizowali wszystkich postulatów, spółdzielnia przetrwała ponad sto lat, znajdując coraz liczniejszych naśladowców i stanowiąc wiarygodny przykład organizacji funkcjonującej w praktyce. Zob. F. Kędziorek, S. Cieśla, *Spółdzielczość w zarysie*, Kraków 1985, s. 39–40.

⁵ Ilustracją tradycji lokalnego zakorzenienia form podmiotów zorientowanych społecznie mogą być zasady spółdzielni finansowych Friedricha Wilhelma Raiffeisena (Niemcy, połowa XIX wieku). Zasady Kas Raiffeisena (pierwsza powstała w 1869 r. we wsi Anhausen) były następujące: 1) ograniczony teren działania (jedna parafia lub łącznie ok. 1500 osób, które się znają i darzą zaufaniem); 2) solidarna odpowiedzialność członków własnym majątkiem; 3) udzielanie pożyczek celowych bez zabezpieczenia (solidarna odpowiedzialność); 4) brak udziałów (początkowo) zastępowany stopniowo niskimi udziałami, by nie ograniczać członkostwa najuboższym; 5) oszczędna gospodarka spółdzielni (niskie oprocentowanie pożyczek); 6) społeczny zarząd (wynagrodzenie stosowano jedynie wobec księgowego). Zob. F. Kędziorek, S. Cieśla, *Spółdzielczość...*, dz. cyt., s. 44.

⁶ E. Abramowski, *Idee społeczne kooperatywności. Znaczenie spółdzielczości dla Polski*, Warszawa 1907.

W okresie międzywojennym ruch społeczny i spółdzielczy był kontynuowany. W 1939 r. istniało 1545 fundacji o charakterze leczniczym i opiekuńczym.

Po drugiej wojnie światowej dekretem z 1952 r. zlikwidowano fundacje, a ich majątek skonfiskowano, kreując ideę socjalistycznego państwa opiekuńczego. Z końcem lat siedemdziesiątych XX wieku na bazie społecznego niezadowolenia powstało „drugie państwo” – „drugi obieg”, który doprowadził do powołania ruchów społecznych Komitetu Obrony Robotników (KOR) i Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” przy współpracy kościoła katolickiego. Lata 1980–1989 były okresem przejściowym, poprzedzającym transformację, z silnymi wpływami i wzorcami zagranicznymi.

Okres 1989–1992 był najbardziej dynamiczny dla inicjowania przedsięwzięć społecznych, lecz był to jednocześnie okres „prób i błędów” (liczba fundacji zwiększyła się wtedy z 277 do 3007)⁷. Powstało wówczas 23 138 stowarzyszeń. Był to – jak określano – *baby boom* z typowymi chorobami wieku dziecięcego: brakiem kooperacji, improwizacją, akcyjnością, brakiem reguł czy wreszcie konfliktami, nadużyciami i patologiami. Mnogość inicjatyw społecznych w ówczesnych latach miała miejsce w warunkach żywołości, wysokiej inflacji i braku podstaw systemowo-strukturalnych. Wyraźnie akcentowano wówczas niezależność od działalności rządu (spuścizna po alienacji rządów we wcześniejszym okresie). Rząd również – mimo oficjalnego poparcia – nie starał się wspierać technicznie działań tego sektora.

Cechą charakterystyczną przedstawionych przedsięwzięć społecznych był partykularny, dobrowolny charakter i brak ich systemowego umiejscowienia w państwie i społeczeństwie, mimo podejmowania takich zamysłów, na przykład w koncepcji Edwarda Abramowskiego. W przeciwieństwie do współczesnych rozwiązań, przedsięwzięcia społeczne do drugiej połowy XIX wieku cechował partykularyzm (chroniły one interes grupy zawodowej, społeczności lokalnej lub miały charakter pojedynczych akcji). Dopiero reformy społeczne Otto von Bismarcka, zainicjowane w 1881 r., stworzyły systemowe rozwiązania problemów społecznych, których koordynatorem było państwo i stąd tę datę przyjmuje się jako początek realizacji aktywnej polityki społecznej państwa⁸.

⁷ Więcej zob. P. Gliński, H. Palska, *Cztery wymiary społecznej aktywności obywatelskiej*, [w:] H. Domański, A. Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa 1997.

⁸ W tym roku cesarz Wilhelm I wygłosił orędzie zapowiadające stworzenie systemu ubezpieczenia społecznego w Niemczech. W latach: 1883, 1884 i 1889 Otto von Bismarck wprowadził ustawy o ubezpieczeniu na wypadek choroby, wypadków przy pracy, ubezpieczeniu rentowym na starość i na wypadek inwalidztwa. Założenia te zostały rozszerzone na inne kraje europejskie i świat, a z pewnymi modyfikacjami funkcjonują do chwili obecnej, znane jako bismarckowski model repartycyjny ubezpieczeń społecznych (więcej zob. W. Muszalski, *Ubezpieczenia społeczne. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2004, s. 36–39).

Warto również nadmienić, że sektor biznesu coraz aktywniej włącza się w rozwiązywanie problemów społecznych. Wiele firm na świecie uznało za konieczne wpisanie do swoich programów strategicznych zasad społecznej odpowiedzialności biznesu (ang. *corporate social responsibility* – CSR), która sprzyja budowaniu długookresowej przewagi konkurencyjnej oraz relacji z otoczeniem społecznym firmy czy interesariuszami organizacji. Warto tu nadmienić, że standard SA 8000 (ang. *Social Accountability 8000*), przygotowany w 1998 r. przez Międzynarodową Organizację Normalizacyjną, określał społeczną odpowiedzialność biznesu i obejmował prawa człowieka oraz prawa pracownicze. Norma AA 1000 (ang. *Accountability 1000*), stworzona w 1999 r. przez Instytut na rzecz Społecznej i Etycznej Odpowiedzialności (Institute of Social and Ethical AccountAbility), odnosiła się do ogólnych standardów promujących odpowiedzialność w kontekście biznesu zrównoważonego (również w ujęciu społecznym). W tym samym znaczeniu terminu „filantropia strategiczna” użyli Michael E. Porter i Mark R. Kramer, pisząc w 2002 r.: „w pełni strategiczna dobroczynność odnosi się równocześnie do ważnych celów społecznych i ekonomicznych i stara się oddziaływać na elementy kontekstu konkurencyjnego, w obrębie których – dzięki wykorzystaniu posiadanych zasobów – firma może przynieść korzyści zarówno społeczeństwu, jak i sobie”⁹. Do tej myśli nawiązuje też koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu poprzez stwierdzenie, że działalność CSR powinna przyczyniać się do wzrostu wartości przedsiębiorstwa przez tworzenie wspólnej wartości; może być źródłem szans, innowacji i przewagi konkurencyjnej, a także istotnego postępu społecznego, ponieważ firma inwestuje pewną część swych zasobów, wiedzy, umiejętności w działania przynoszące społeczeństwu korzyść¹⁰. CSR jest ważnym elementem zarządzania strategicznego przedsiębiorstwem biznesowym, a nie incydentalnym przypadkiem. Rynki kapitałowe również zaczynają dostrzegać CSR, grupując w odrębnym portfelu i promując spółki działające zgodnie z najwyższymi standardami społecznej odpowiedzialności biznesu w aspektach: ekonomicznym, ekologicznym i społecznym. Spółki te posiadają odrębny indeks RI (ang. *respect index*), który na Giełdzie Papierów Wartościowych SA w Warszawie jest notowany od 19 listopada 2009 r.¹¹.

Problem jest ważny, ponieważ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z 2014 r., dotycząca ujawniania danych pozafinansowych (z terminem implementacji

⁹ M.E. Porter, M.R. Kramer, *The competitive advantage of corporate philanthropy*, „Harvard Business Review” 2002, vol. 80, iss.12.

¹⁰ M.E. Porter, M.R. Kramer, *Strategy and society: The link between competitive advantage and corporate social strategy*, „Harvard Business Review” 2006, vol. 84, iss. 12, s. 78–92.

¹¹ Więcej zob. T. Jedynak, *Efektywność i ryzyko funduszy inwestycji społecznie odpowiedzialnych*, Kraków 2017.

od 1 stycznia 2017 r.), na największe firmy w Unii Europejskiej nakłada wymóg ujawniania w cyklu rocznym informacji: środowiskowych, społecznych, pracowniczych, dotyczących respektowania praw człowieka i przeciwdziałania korupcji, popartych opisem polityki firmy na tym obszarze, wynikami i czynnikami ryzyka¹².

2. Rynek i państwo a umowa społeczna

Optymalny ustrój społeczny w określonych warunkach społeczno-gospodarczych ma łączyć maksymalną efektywność gospodarowania z dobrobytem społeczeństwa. Zbudowanie takiego ustroju jest trudne ze względu na liczne sprzeczności, na przykład między celami jednostki a celami społeczeństwa, między pracodawcą a pracownikiem, między kupującym a sprzedającym. Większość tych sprzeczności rozwiązuje mechanizm gospodarki rynkowej, w której konkurencja jest podstawowym mechanizmem alokacji zasobów i imperatywem działalności jednostek i organizacji. Mechanizm rynkowy funkcjonuje dobrze, gdy spełnione są pewne warunki umożliwiające stronom rynku (oferentom i nabywcom) ukierunkowanie zachowań i działań zgodnie z sygnałami rynku i indywidualnie zdefiniowanymi korzyściami ich uczestników. Głównym problemem gospodarki rynkowej jest to, że promuje ona jednostki przedsiębiorcze kosztem mniej zaradnej części społeczeństwa. Mechanizm konkurencji ma zatem moc wykluczającą mniej efektywne podmioty, które z różnych powodów nie są w stanie konkurować w warunkach narzuconych przez mechanizm rynkowy. W efekcie konkurencja prowadzi do powstawania w społeczeństwie coraz głębszych dysproporcji, które wykazują tendencje do petryfikacji. Brak harmonijnego rozwoju społecznego pogarsza ogólną sytuację społeczeństwa i może prowadzić do napięć i rewolucji społecznych. Eliminacja dysproporcji społecznych i harmonijny rozwój społeczny, osiąganym przez stosowanie instrumentów rynkowych i pozarynkowych, leżą u podstaw polityki społecznej, która może przybierać postać bierną – wykorzystującą mechanizm alokacji redystrybucyjnej (zasiłki, pomoc społeczną) – lub aktywną – wykorzystującą mechanizm alokacji rynkowej w postaci promowania przedsiębiorczości społecznej. Na tle procesów związanych z orientacją rynkową rysuje się problem orientacji społecznej, stanowiącej w rozwiniętych gospodarkach nieodłączny element uzupełniający działanie mechanizmu rynkowego. W odniesieniu do tej kwestii rozwinęło się szereg teorii dotyczących zawodności rynku.

¹² Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE z dnia 22 października 2014 r. zmieniająca dyrektywę 2013/34/UE w odniesieniu do ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różnorodności przez niektóre duże jednostki oraz grupy (Dz. Urz. UE L 330/1 z 15.11.2014 r.).

Według Alberta O. Hirschmana¹³ polityka i rynek to dwie główne dziedziny rządzące decyzjami podmiotów, które funkcjonują w gospodarce rynkowej w różnych uwarunkowaniach i oczekują odmiennych reakcji ze strony oferentów i nabywców. A. Hirschman używa terminu „wyjście” do określenia rynkowych reakcji i zachowań niezadowolonych nabywców. Decyzje polityczne mogą być nie tylko przedmiotem wyboru (głosowania), lecz także powodem różnego rodzaju protestów, które Hirschman nazywa „głosem”, ponieważ zmuszają one do zwrócenia uwagi na nieodpowiednią alokację dóbr społecznych. Korzystne oddziaływanie „wyjścia” i „głosu” zależy od rodzaju oferowanych korzyści. Kontynuując tok rozumowania Hirschmana, rynek i jego mechanizm rozwiązuje większość problemów związanych z alokacją dóbr, lecz w odniesieniu do tej części społeczeństwa, która „wyszła” z rynku, konieczne jest zastosowanie alokacji nierynkowej, rozumianej jako „głos”.

Drugim obszarem polityki społecznej państwa są dobra publiczne, wobec których realizowana jest wspólna konsumpcja (np. zdrowie, środowisko naturalne, kultura), a które często bywają niepodzielne i nie poddają się rynkowej zasadzie konsumpcji i wykluczenia. Teoria dóbr publicznych, sformułowana przez Paula A. Samuelsona¹⁴ i rozwinięta przez małżeństwo Richarda A. Musgrave i Peggy B. Musgrave¹⁵, wychodzi z założenia o zawodności rynku w obszarze sektora publicznego. W warunkach alokacji rynkowej wykluczenie pewnej części społeczeństwa (np. bezrobotnych, niezaradnych życiowo, niepełnosprawnych) implikuje nierówności społeczne i poważne koszty społeczne nieuwzględniane w strategiach uczestników rynku. Powstaje wówczas luka w poziomie zamożności i minimalnej konsumpcji, którą współczesne gospodarki i społeczeństwa starają się rozwiązywać w ramach pozarynkowych mechanizmów alokacji. Jednocześnie jednak zbyt silna ingerencja alokacji administracyjnej (np. pomoc społeczna) może potencjalnie doprowadzić do dysfunkcyjności rynku i zakłócić działanie mechanizmów rynkowych, które są bardziej efektywne i motywujące¹⁶.

Ustalenie niezbędnego minimum dóbr społecznych wynika w społeczeństwach dojrzałej demokracji z umowy społecznej¹⁷, gdzie mechanizmy politycznych negocjacji i demokratycznych procedur wyboru politycznego przenoszą się na wybory celów

¹³ A.O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty*, Cambridge 1974.

¹⁴ P.A. Samuelson, *The pure theory of public expenditure*, „Review of Economics and Statistics” 1954, vol. 36, iss. 4, s. 387–389.

¹⁵ R.A. Musgrave, P.B. Musgrave, *Public Finance in Theory and Practice*, New York 1973; R.A. Musgrave, P.B. Musgrave, L. Kullmer, *Die öffentlichen Finanzen in Theorie und Praxis*, Tübingen 1990.

¹⁶ Zob. też S. Golinowska, *Polityka społeczna państwa w gospodarce rynkowej. Studium ekonomiczne*, Warszawa 1994, s. 38 i nast.

¹⁷ Więcej na temat teorii umowy społecznej M. Płonka, *Ekonomia społeczna a koncepcje polityki społecznej państwa: model polski*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 2, s. 85–100.

socjalnych i sposobów ich realizacji. Rola państwa w pełnieniu funkcji socjalnej w ramach umowy społecznej może być zróżnicowana (np. zredukowana w nurcie neoliberalnym, rozwinięta w nurcie socjalnym) i ma swój wyraz w podstawowych prawach obywatelskich zawartych w konstytucji i innych aktach normatywnych oraz w przyjętych rozwiązaniach systemowych (np. ochrona zdrowia, polityka społeczna, system oświaty, polityka kulturalna itp.). W procesie tworzenia zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego muszą tkwić takie rozwiązania społeczne, które pozwalają różnym grupom społecznym realizować ich potrzeby w miarę samodzielnie, nie generując konfliktów i protestów społecznych. Nadmierne przenoszenie problemów społecznych na obszar polityki państwa może przyczynić się do jego niewydolności (efekt „krótkiej koldry”) i spirali roszczeń o charakterze indywidualnym (np. pomoc społeczna) lub zbiorowym (np. minimalny koszyk świadczeń zdrowotnych). Zapewnienie pożądanego poziomu polityki społecznej państwa wiąże się z generowaniem funduszy, które obciążają wszystkich obywateli (głównie podatki, lecz również fundusze celowe i inne, traktowane jako paropodatki). Wzrost obciążeń społecznych ma swoją granicę, której przekroczenie wywołuje niezadowolenie społeczne, przejawiające się w protestach czynnych (np. strajki) lub biernych (np. rozwój „szarej strefy”). Państwo w realizacji polityki społecznej działa zatem w warunkach licznych ograniczeń, wyznaczonych poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego (dobrobytu)¹⁸.

W latach osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku w Polsce miała miejsce szeroka dyskusja dotycząca z jednej strony prywatyzacji i ekonomizacji sektora publicznego, z drugiej natomiast socjalizacji sektora biznesu. Zwolennicy prywatyzacji i ekonomizacji sektora publicznego dowodzili, że nieuniknionym skutkiem biernych polityki społecznej państwa jest brak efektywności i petryfikacja postaw roszczeniowych oraz utrzymywali, że rynek zawsze powoduje wykluczenie części społeczeństwa, w odniesieniu do której mechanizm rynkowy okazuje się nieskuteczny, a wykluczona grupa zostaje pozbawiona szans na realizację elementarnych potrzeb.

Na tym tle ideę społeczeństwa obywatelskiego sformułował Václav Havel, argumentując, że „społeczeństwo obywatelskie, ugruntowane w uniwersalności praw ludzkich, może nam najpełniej pomóc w realizacji tego wszystkiego, czym jesteśmy – nie tylko jako członkowie naszego narodu, ale też członkowie naszej rodziny, naszej społeczności, naszego regionu, naszego kościoła, naszej grupy zawodowej, naszej partii politycznej, naszego kraju, naszych zbiorowości ponadnarodowych – ponieważ traktuje nas ono przede wszystkim jako istoty ludzkie, których indywidualność

¹⁸ Działalność redystrybucyjna państwa może być przeprowadzona również poprzez zaciąganie pożyczek w celu sfinansowania deficytu budżetowego, jednak ta problematyka stanowi nurt poboczny i jest w niniejszym opracowaniu pominięta.

znajduje swój najbardziej pierwotny, najbardziej naturalny i najbardziej uniwersalny wyraz w obywatelstwie (...)”¹⁹. W praktyce współczesnej polityki państwa wartości społeczeństwa obywatelskiego są stymulowane przez prawo (demokracja, równo-uprawnienie), gospodarkę (zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy, solidaryzm społeczny) oraz instytucje i organizacje pozarządowe²⁰.

O ile w tym czasie w Europie Zachodniej nastąpiło wyraźne kurczenie się roli państwa opiekuńczego i promowanie niezależnej politycznie ekonomii społecznej, o tyle w Polsce nadal dominowała koncepcja państwa socjalnego z gwarantowanymi w konstytucji oczekiwaniami obywateli, implikująca istotne zagrożenie dla systemu finansów publicznych, obciążonych nadmiernymi i nieefektywnymi wydatkami socjalnymi kosztem wydatków prorozwojowych²¹.

Warto na tym tle sięgnąć do zasad reformy sektora społecznego państwa sformułowanych przez Jánoša Kornaia na potrzeby transformacji ustrojowej. Są to:

- suwerenność jednostki nad dominacją państwa;
- solidaryzm społeczny, solidarność z jednostkami zagrożonymi marginalizacją (niepełnosprawnymi, gorzej wyposażonymi finansowo, intelektualnie, społecznie);
- konkurencja i różnorodność form organizacji i własności zastępująca różne formy monopolu władzy;
- bodźce pobudzające do działania i efektywności;
- nowa rola państwa – pośrednia odpowiedzialność za realizację funkcji społecznych przez nadzór, zabezpieczenie i osłonę w roli ostatniej instancji;
- przejrzystość prawna i instytucjonalna działalności społecznej;
- zrównoważony wzrost i zachowanie właściwych proporcji między zasobami pro-wzrostowymi a zasobami przeznaczonymi na rozwój sektora usług społecznych;
- zapewnienie finansowania zobowiązań społecznych państwa²².

Na pograniczu rynku i sektora publicznego wytworzyła się nisza, którą wypełnił tzw. trzeci sektor, funkcjonujący w trójkącie państwo–społeczeństwo–rynek, którego koncepcja powstała w latach siedemdziesiątych XX wieku, a w Polsce została przyjęta po transformacji ustrojowej.

¹⁹ Na podstawie V. Havel, *Summer Meditations on Politics, Morality and Civility in a Time of Transition*, London 1992, s. 84.

²⁰ Szerzej zob. G. Skąpska, *Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój*, Kraków 2008, s. 49–59.

²¹ Szerzej o przyczynach kryzysu i przejawach państwa opiekuńczego zob. J. Hausner, D. Kwiecińska, A. Pacut, *Przyszłość państwa opiekuńczego*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna...*, dz. cyt., s. 63–80.

²² J. Kornai, *Reform of the welfare sector in the post-socialist countries: A normative approach*, [w:] J. Nelson, Ch. Tilly, L. Walker (eds.), *Transforming Post-Communist Political Economies*, Washington 1997, cyt. za: J. Hausner, D. Kwiecińska, A. Pacut, *Przyszłość państwa opiekuńczego*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna...*, dz. cyt., s. 66.

3. Trzecia droga a trzeci sektor

Zgodnie z klasyczną koncepcją Amitaia Etzioniego trzeci sektor stanowi specyficzną zbiorowość odrębną od sektora państwowego (ang. *state*) i komercyjnego (ang. *market*). Działanie trzeciego sektora odwołuje się do dobrowolnego zaangażowania jednostek, opartego na wspólnych wartościach, a ponadto bazuje na różnorodnych formach partnerskiej komunikacji. Zdaniem Etzioniego cechy te powodują, że trzeci sektor ma większą niż inne sektory zdolność dostarczania elastycznych i tanich usług publicznych²³. Koncepcja trzeciego sektora nie pozwala na jednoznaczne wytyczenie jego zakresu podmiotowego, ponieważ jest on silnie związany z kontekstem instytucjonalnym oraz społeczno-kulturowym konkretnego kraju czy regionu. Immanentną cechą trzeciego sektora jest wyodrębnienie na tle sektora państwowego i biznesowego zbiorowości autonomicznych podmiotów organizacyjnych, działających nie dla zysku, przez wprowadzenie definicji sektora *non profit*, uznawanego za całość lub centralną część trzeciego sektora. Definicję tę opracowano w ramach „Johns Hopkins Comparative Non-profit Sector Project”, w którym w latach dziewięćdziesiątych XX wieku uczestniczyło ponad trzydzieści krajów, w tym Polska. Przyjęta definicja została zastosowana w podręczniku wydanym przez Biuro Statystyczne Organizacji Narodów Zjednoczonych²⁴. Zgodnie z nią do sektora *non profit* zalicza się podmioty, które:

- 1) są w odpowiednim stopniu sformalizowane (zarejestrowane);
- 2) są instytucjonalnie odrębne od administracji publicznej, stanowiąc sektor pozarządowy (ang. *non governmental organisations* – NGO);
- 3) mają charakter niezarobkowy (ang. *sector non profit, not for profit* lub *not only for profit*), działają nie dla zysku i nie rozdzielają ewentualnej nadwyżki między swoich członków, pracowników itp.;
- 4) są samorządne (władze i kierunki działania są określane wewnątrz organizacji);
- 5) charakteryzują się dobrowolnością uczestnictwa w działalności organizacji i znaczącym udziałem wolontariatu.

W Polsce wymogi tak sformułowanej definicji spełnia wiele podmiotów. Zawarta w ustawie o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie²⁵ definicja organizacji pozarządowych w dużej części pokrywa się z przytoczoną wcześniej definicją sektora *non profit*, powołując się na jej trzy podstawowe kryteria:

²³ A. Etzioni, *The third sector and domestic missions*, „Public Administration Review” 1973, vol. 33, iss. 4, s. 314–323.

²⁴ *Beyond NPIs: The Third or Social Economy (TSE) Sector*, [w:] *Handbook on Non-Profit Institutions in the System of National Accounts*, New York 2016, s. 6–7.

²⁵ Art. 3 ust. 2 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1817 z późn. zm.).

- 1) charakter formalny (osoby prawne lub jednostki nieposiadające osobowości prawnej utworzone na podstawie przepisów ustaw);
- 2) separację od administracji publicznej (organizacje pozarządowe nie są jednostkami sektora finansów publicznych w rozumieniu przepisów o finansach publicznych);
- 3) charakter niezarobkowy (nie działają w celu osiągnięcia zysku).

Termin „trzeci sektor” został również zinterpretowany przez Petera F. Druckera w jego koncepcji społeczeństwa „robotników umysłowych”, na które składają się:

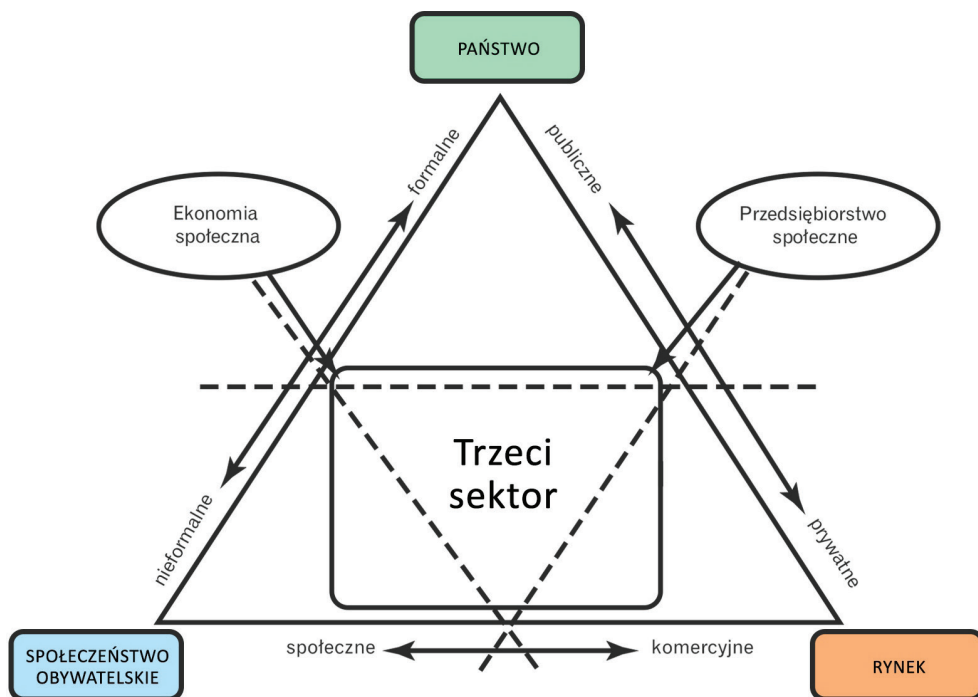
- publiczny sektor rządowy;
- prywatny sektor biznesu;
- sfera działań obywatelskich i społecznych realizowanych przez organizacje pozarządowe.

Jak stwierdził P.F. Drucker „produktem organizacji jest zmiana, która zachodzi w człowieku pod wpływem jej działania”²⁶.

Systemowe usytuowanie trzeciego sektora, wzorowane na modelu Victora A. Pestoffa²⁷, przedstawił Jerzy Hausner (rysunek 1).

²⁶ P.F. Drucker, *Zarządzanie organizacją pozarządową. Teoria i praktyka*, Warszawa 1995, s. 10 i nast.

²⁷ V.A. Pestoff, *Trzeci sektor w usługach społecznych – alternatywa prywatyzacji*, [w:] A. Piechowski, A. Stolińska-Janic (red.), *Problemy spółdzielczości we współczesnym świecie*, Warszawa 1992, s. 70.

Rysunek 1. Systemowe usytuowanie trzeciego sektora

Źródło: opracowanie na podstawie J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój*, Kraków 2008, s. 13.

Koncepcja tego trójwymiaru, w którym plasuje się trzeci sektor, przewija się konsekwentnie w literaturze przedmiotu. Jerzy Szmagałski²⁸, a wraz z nim Julian Auleytner uważają, że trzeci sektor jest:

- zastępcą i pomocnikiem państwa opiekuńczego;
- dzieckiem tradycji politycznych;
- dziedziną obywatelskiego udziału we władzy²⁹.

Trzeci sektor jest ściśle powiązany zarówno z sektorem prywatnym (w większości), jak i sektorem publicznym (w mniejszym stopniu). Z formalnego punktu widzenia jest zatem sektorem prywatno-publicznym, nastawionym na realizację misji społecznej w ramach zróżnicowanych środowisk i zróżnicowanych form organizacyjnych, uregulowanych odrębnymi przepisami. Od gospodarki prywatnej podmioty ekonomii społecznej odróżnia to, że nie są nastawione na realizację zysków,

²⁸ J. Szmagałski, *Trzeci sektor; organizacje rządowe, non profit?* [w:] A. Kunicka (red.), *Miejsce dla każdego. Szkice i opracowania o sektorze pozarządowym w Polsce zebrane w Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO*, Warszawa 1996, s. 10–19.

²⁹ J. Auleytner, *Polska polityka społeczna: kreowanie ładu społecznego*, Warszawa 2005, s. 252.

natomiast od gospodarki publicznej – niezależność od administracji publicznej. Jest to niejako „trzecia droga” funkcjonująca w ramach wymienionych komponentów trójkąta. Zgodnie z zasadą pierwszeństwa dla inicjatyw oddolnych obowiązuje w nim zasada: „tyle społeczeństwa, ile można, tyle państwa, ile konieczne”³⁰. Cechą wspólną tak zróżnicowanych podmiotów trzeciego sektora są:

- system wartości, które stanowią punkt odniesienia dla ich działalności;
- specyficzne cele społeczne wkomponowane w system gospodarki rynkowej;
- właściwe formy prawne i szczególne rozwiązania (normy, standardy).

Trzeci sektor (rozumiany wąsko jako organizacje pozarządowe) jest komponentem ekonomii społecznej. Przyjmując, że ekonomią społeczną będą określone relacje zmiennych: państwo–społeczeństwo–rynek, trzeci sektor można określić w tym polu jako „maksimum społeczeństwa, państwo i rynek niekoniecznie”.

Na tym tle rozwinęła się koncepcja „trzeciej drogi” – sformułowana w środowisku nowej lewicy przez Anthony’ego Giddensa i Tony’ego Blaira³¹ – która nawiązuje do zasady pomocniczości, lecz wiodącymi elementami programu społecznego są: „aktywne społeczeństwo obywatelskie”, „inwestycje społeczne” oraz zasada, że „państwo opiekuńcze powinno być zastąpione przez państwo inwestycji społecznych”. Koncepcja „trzeciej drogi” spotkała się z krytyczną oceną za jej utopijność, niemniej termin „trzeci sektor” do niej nawiązuje.

Koncepcje ekonomiczne o charakterze teoretyczno-empirycznym wyjaśniały istnienie trzeciego sektora i ekonomii społecznej w oparciu o takie kategorie, jak: podaż, popyt, zarządzanie. Należą do nich teorie podażowe i teorie popytowe.

Teorie podażowe podkreślały znaczenie przedsiębiorców – osób zaangażowanych w tworzenie przedsięwzięć i produktów nastawionych na zaspokojenie potrzeb grup społecznych (teorie i praktyka socjalizmu³², teorie kooperatywistyczne, nurt przedsiębior-

³⁰ J. Auleytner, *Polska polityka społeczna...*, dz. cyt., s. 269.

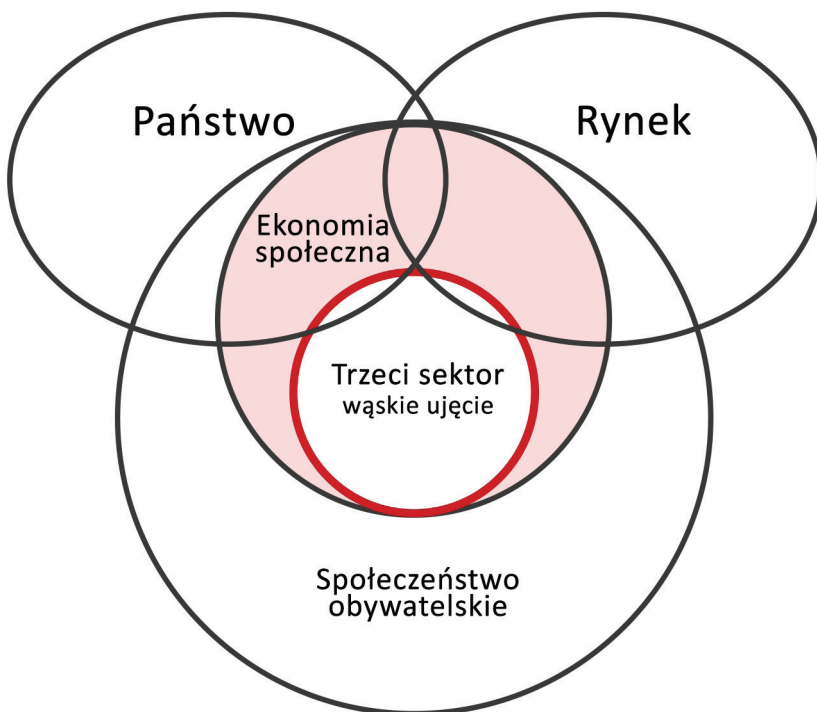
³¹ Por. A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Warszawa 1999, a także T. Blair, *Trzecia droga: nowa polityka na nowe stulecie*, [w:] T. Kowalik (wybór i oprac.), *Spory wokół Nowej Trzeciej Drogi*, Warszawa 2001.

³² Socjalizm utopijny tylko w nurcie odwoływania się do dobrej woli, filantropii i tworzenia wspólnotowych przedsięwzięć społeczno-gospodarczych jako przeciwwagi dla wyzysku kapitalistycznego podejmował problematykę zbieżną ze współczesną koncepcją trzeciego sektora. Przedstawicielami tego nurtu, oprócz Roberta Owena, są: Henri de Saint Simon, Charles Fourier, twórca terminu „feminizm” i zwolennik większego dostępu kobiet do życia społeczno-politycznego (od 1808 r.), a w Polsce Zenon Świętosławski. Ideę sprawiedliwości społecznej realizowanej przez poddanie całej gospodarki kontroli społecznej i politycznej głosili i wdrażali w życie również przedstawiciele tzw. socjalizmu realnego (Karol Marks, Fryderyk Engels, Pierre-Joseph Proudhon, Michał Bakunin, Włodzimierz Lenin). Nurtem sprzecznym z koncepcją trzeciego sektora było m.in. odrzucenie przez socjalistów rynku jako regulatora głównych procesów gospodarczych oraz postulat zniesienia prywatnej własności.

czości społecznej reprezentowany przez powoływanie towarzystw i spółdzielni, w tym spółdzielni socjalnych i innych przedsiębiorstw społecznych i samopomocowych).

Teorie popytowe prezentują praktyczne rozwiązania, w których podmiot ekonomii społecznej organizuje na otwartym rynku sprzedaż i marketing produktów wytworzonych przez podmioty ekonomii społecznej związane z wytwórstwem i usługami realizowanymi przez grupy dysfunkcyjne lub z różnych powodów niekonkurencyjne na rynku.

Porządkując powyższe podejścia, można mówić o wąskim ujęciu ekonomii społecznej (trzeci sektor) i ujęciu szerokim, w którym mieści się przedsiębiorczość społeczna. Szczegółowe relacje przedstawia rysunek 2.

Rysunek 2. Pozycjonowanie ekonomii społecznej i trzeciego sektora w trójwymiarze: rynek–państwo–społeczeństwo

Źródło: opracowanie własne.

Znaczenie i miejsce podmiotów sektora ekonomii społecznej w XXI wieku wynikać będzie w dużej mierze z popytu społeczeństwa na dobra publiczne i niedoskonałości rządu³³.

³³ T. Michalak, J. Wilkin, *Rynek, społeczeństwo obywatelskie, państwo a sytuacja grup zmarginalizowanych – ujęcie ekonomiczne*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśza (red.), *W stronę aktywnej polityki społecznej*, Warszawa 2003, s. 47.

Współcześnie w polityce społecznej większości państw europejskich i Unii Europejskiej jest realizowany model aktywnej polityki społecznej o charakterze wielowymiarowym, wyrażający się w takich działaniach, jak:

- odchodzenie od prostej alokacji redystrybucyjnej w kierunku polityki aktywizacyjnej;
- decentralizacja i wzrost znaczenia samorządów i wspólnot lokalnych;
- pomocniczość państwa w budowie sektora obywatelskiego;
- dialog obywatelski, umowa obywatelska;
- edukacja i budowanie świadomości obywatelskiej i społecznej;
- przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu;
- stymulowanie rozwoju i współfinansowanie sektora ekonomii społecznej w działaniach „zleconych” przez państwo;
- wspieranie wolontariatu i środowiskowej pracy socjalnej³⁴.

Trzeci sektor i powiązana z nim ekonomia społeczna pełnią zatem funkcje komplementarne wobec rynku, państwa i społeczeństwa, uzupełniają i korygują mechanizm alokacji rynkowej i nierynkowej.

4. Ekonomia społeczna – zasady i etos

Pod koniec XX wieku ekonomia społeczna stała się obiektem dużego zainteresowania kluczowych organizacji międzynarodowych: Unii Europejskiej i Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), które dostrzegły w jej potencjale szanse na zaradzenie teraźniejszym i przyszłym problemom³⁵.

Definicja sektora ekonomii społecznej nie jest jednoznaczna. Najprościej rzecz ujmując, ekonomia społeczna obejmuje wszystko, co będąc zjawiskiem ekonomicznym, ma wymiar społeczny oraz będąc zjawiskiem społecznym, ma wymiar ekonomiczny. Przede wszystkim jest obszarem, który kojarzy wydajność gospodarczą ze sprawiedliwością dla ludzi³⁶. W drugiej połowie XX wieku w ramach dyskusji nad polityką społeczną pojawiły się koncepcje i terminy: „ekonomia lokalna”, „ekonomia solidarnościowa”, „gospodarka alternatywna”, a w końcu „przedsiębiorczość społeczna”. W 1997 r. w Luksemburgu europejski szczyt poświęcony zatrudnieniu zainicjował koordynację

³⁴ M. Rymśza, *Aktywna polityka społeczna w teorii i praktyce*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśza (red.) *W stronę aktywnej polityki...*, dz. cyt., s. 29–32.

³⁵ T. Kaźmierczak, *Zrozumieć ekonomię społeczną*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa 2007, s. 97.

³⁶ Z. Narski, *Ekonomia społeczna. Zarys popularny*, Toruń 2001, s. 28.

polityki zatrudnienia na poziomie europejskim. Przy tej okazji po raz pierwszy w tekście Rady Ministrów Europejskich nawiązano do ekonomii społecznej i wpisano ją do głównych kierunków polityki zatrudnienia w części poświęconej przedsiębiorczości, zobowiązując państwa członkowskie do przedstawiania sprawozdań z działań podejmowanych między innymi w ramach inicjatyw w dziedzinie ekonomii społecznej.

Przyznanie ekonomii społecznej szczególnego miejsca w polityce międzynarodowej, a następnie krajowej prowadzi do jej stopniowej standaryzacji. Instytucje ekonomii społecznej, chcąc być partnerem dla instytucji europejskich, ukonstytuowały się w Europejską Stałą Konferencję Spółdzielni Towarzystw Ubezpieczeń Wzajemnych, Stowarzyszeń i Fundacji (*Conférence européenne permanente des coopératives, mutualités, associations et fondations – CEP-CMAF*), w której uczestniczą europejscy przedstawiciele spółdzielni, towarzystw ubezpieczeń wzajemnych, stowarzyszeń i fundacji oraz krajowych platform ekonomii społecznej. CEP-CMAF była inicjatorem konferencji ekonomii społecznej w Pradze (2002) i Krakowie (2004). W styczniu 2008 r. CEP-CMAF przyjęła nazwę: Europejska Ekonomia Społeczna (*Social Economy Europe – SEE*), wyznaczając jako cele:

- promocję ekonomii społecznej jako sektora działającego na rzecz dobrobytu ekonomicznego i społecznego;
- promocję roli i wartości ekonomii społecznej na terenie całej Europy;
- wzmocnienie politycznej i prawnej pozycji ekonomii społecznej na szczeblu europejskim³⁷.

W dyskusjach na temat sektora ekonomii społecznej dominują dwa podejścia: instytucjonalne i funkcjonalne. Podejście instytucjonalne definiuje sektor, przypisując do niego pewne formy przedsiębiorczości zorientowanej socjalnie. Takie podejście dominuje na szczeblu Unii Europejskiej, ponieważ CEP-CMAF zdefiniowała sektor ekonomii społecznej jako „podmioty społeczne i gospodarcze aktywne we wszystkich sektorach, wyróżniające się celami i szczególną formą przedsiębiorczości (...), takie jak: spółdzielnie, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych, stowarzyszenia i fundacje”, określając szczególnie pożądane obszary ich działań³⁸. Wymienione cztery główne formy działalności nie wyłączają innych form instytucjonalnych podmiotów ekonomii społecznej.

Podejście funkcjonalne definiuje podmioty sektora ze względu na specyficzne funkcje i zasady działania. Zasady charakteryzujące podmioty ekonomii społecznej ewolu-

³⁷ Członkami SEE są m.in. następujące międzynarodowe i europejskie organizacje: AIM (International Association of Mutual Health Funds), AMICE (Association of Mutual Insurers and Insurance Cooperatives in Europe), CEDAG (European Council for Voluntary Organisations), Cooperatives Europe (Common Platform of the Cooperatives within Europe), EFC (European Foundation Centre) – zob. www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 9.12.2017).

³⁸ *Ekonomia społeczna Kraków 2004. II Europejska Konferencja Ekonomii Społecznej: materiały*, Warszawa 2005, s. 7.

owały w toku dziejów, a ewolucja ta jest związana ze zmianą uwarunkowań zewnętrznych (np. działalność na dojrzałym rynku wymaga profesjonalnych umiejętności) i wewnętrznych (wewnętrzny rozrost organizacji, uniemożliwiający praktyczne stosowanie tradycyjnych zasad sformułowanych w odniesieniu do lokalnych podmiotów)³⁹.

Z zasad sformułowanych w Karcie CEP-CMAF, nawiązujących do historycznych zasad spółdzielczych, wynikają następujące cechy specyficzne sektora ekonomii społecznej:

- wartość społeczna działalności i większa świadomość wspólnego interesu poprzez społeczną misję przedsięwzięcia, podnoszenie poziomu edukacji i świadomości grupy;
- dobrowolność i otwartość uczestnictwa w grupie poprzez eliminację cenzusu materialnego i eksponowanie cenzusu społecznego uczestników grupy (zasada masowego i dobrowolnego członkostwa);
- oparcie siły rynkowej i finansowej na zrzeszeniu osób, a nie na koncentracji kapitału (w zasadach rochdalskich z 1844 r. miało to swój wyraz w regule „niskich i nieoprocentowanych udziałów” oraz zasadzie „zwrotu od zakupów”, a nie od wniesionego kapitału);
- niefinansowy z założenia cel działalności, rozumiany jako przeznaczenie nadwyżki na cele wspólne członków (grupy) lub usługi ogólne;
- autonomia w zarządzaniu (ustalane wewnętrznie demokratyczne zasady zarządzania, samorządności grupy) i podziale nadwyżki (pierwotnie była to zasada „jeden członek jeden głos”, obecnie system podziału głosów jest zróżnicowany, ustalany demokratycznie, jednak bez ścisłego związku między prawem głosu a wartością wniesionego kapitału);
- niezależność od administracji publicznej (co akcentują szczególnie organizacje pozarządowe, które mogą jednak – jako niezależne podmioty – pełnić funkcje delegowane przez państwo w obszarach polityki społecznej);
- pomoc wzajemna (samopomoc), współpraca uczestników grupy w sytuacjach kryzysowych, nieprzewidywalnych;
- podział nadwyżki na realizację celów społecznych na rzecz członków lub usług ogólnych⁴⁰.

Karta Ekonomii Społecznej CEP-CMAF stanowi, że sukces osiągnięty przez podmioty ekonomii społecznej nie może być mierzony jedynie uzyskiwanymi przez nie wynikami

³⁹ Przykładem odzwierciedlającym ewolucję zasad działalności podmiotów ekonomii społecznej były np. zmiany zasad spółdzielczych: *Zasady Paryskie* (1937), *Zasady Wiedeńskie* (1966). Szerzej zob. J. Stołńska-Janic, *Różnorodność form spółdzielczych w gospodarce rynkowej*, Warszawa 1992, s. 7 i nast.

⁴⁰ Zob. *CEP-CMAF Charter on Social Economy*, Bruksela 2002, www.cepcmaf.org (dostęp: 12.05.2017).

ekonomicznymi, chociaż są one istotne, lecz musi być postrzegany przez pryzmat wkładu tych podmiotów w rozwój solidarności, spójności społecznej i więzów terytorialnych⁴¹.

Ekonomia społeczna jest sektorem gospodarki, w którym organizacje są zorientowane na społeczną użyteczność, a wypracowana przez nie nadwyżka służy realizacji celu społecznego. Taka ich misja wynika z autonomii zarządzania, demokratycznego podejmowania decyzji i lokalnego zakorzenienia i jest przez te czynniki chroniona⁴². Witold Kwaśnicki, zestawiając ze sobą różne definicje ekonomii społecznej, podkreśla, że w każdej z analizowanych definicji akcentuje się priorytet takich wartości, jak: solidarność, spójność społeczna, odpowiedzialność i zaangażowanie społeczne, demokracja i uczestnictwo, autonomia i niezależność⁴³. Ważną przesłanką rozwoju podmiotów ekonomii społecznej był i jest solidaryzm członków, dobrze rozpoznany rynek lokalny i dostosowanie się do jego potrzeb. W praktyce skutkuje to poczuciem więzi, swojskości i szeregiem nieformalnych informacji o klientach (często osobistą znajomością z klientami – beneficjentami), które obniżają ryzyko prowadzenia działalności w danym środowisku lokalnym.

Powyższe definicje sektora ekonomii społecznej – mimo różnych punktów widzenia – są spójne i prowadzą do następujących wniosków:

- Sektor ekonomii społecznej jest integralnie związany z rynkiem, lecz występuje na nim jako sektor specyficzny, stąd też wymaga spojrzenia na rynek z innej perspektywy niż w przypadku podmiotów publicznych czy biznesowych.
- Perspektywa charakterystyczna dla ekonomii społecznej kładzie nacisk na respektowanie wolności jednostek, ale zakłada, że mogłyby one wykraczać poza realizację wąskich, indywidualnych korzyści i że gotowe byłyby uznać za istotną zasadę organizującą ich ekonomiczne przedsięwzięcia nie tylko konkurencję, ale i współdziałanie (pomoc wzajemną, kooperację, solidarność).
- Podejmowane są w tym sektorze działania, dla których główną motywacją nie zawsze jest indywidualny zysk (interes); przekroczenie specyficznie rozumianego egoizmu nie dzieje się przy tym z przymusu (np. prawnego), lecz ma charakter dobrowolny⁴⁴.

⁴¹ Tamże.

⁴² J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój*, Kraków 2007.

⁴³ W. Kwaśnicki, *Gospodarka społeczna z perspektywy ekonomii liberalnej*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2, s. 10–35.

⁴⁴ J.J. Wygnański, P. Frączak, *Ekonomia społeczna w Polsce: definicje, zastosowania, oczekiwania*, [w:] P. Frączak (red.), *Raport otwarcia projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej”*, Warszawa 2006, s. 39–40.

ROZDZIAŁ II

SPECYFIKA I POTENCJAŁ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI SPOŁECZNEJ W POLSCE

1. Tradycyjna i współczesna ekonomia społeczna

Współczesna misja podmiotów sektora ekonomii społecznej jest inna niż dawniej, ponieważ funkcjonują one w odmiennym otoczeniu społeczno-gospodarczym, stąd często używa się pojęć „stara” i „nowa” ekonomia społeczna. Zestawienie porównawcze tradycyjnej i nowoczesnej ekonomii społecznej ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Stara a nowa ekonomia społeczna

OBSZARY	TRADYCYJNA (STARA) GOSPODARKA SPOŁECZNA	NOWOCZESNA (NOWA) GOSPODARKA SPOŁECZNA
Rozwiązywane problemy	Wyzysk, obrona przed potęgą kapitalizmu	Wykluczenie, bezrobocie, dysfunkcje zdrowotne lub społeczne
Cele społeczne i gospodarcze	Cele ekonomiczne równie ważne, jak cele społeczne	Cele społeczne ważniejsze niż cele ekonomiczne
Natura celów społecznych	Obrona przed wyzyskiem kapitalistycznym, samopomoc	<ul style="list-style-type: none">Zatrudnianie osób o słabszej pozycji na rynku pracyWspieranie przedsiębiorczości społecznej
Pozytywne efekty zewnętrzne	Likwidacja wyzysku i alienacji grup lokalnych, osłabienie konfliktu klasowego	<ul style="list-style-type: none">Rozwój kapitału społecznegoRozwój lokalnyZrównoważony rozwój społeczny

OBSZARY	TRADYCYJNA (STARA) GOSPODARKA SPOŁECZNA	NOWOCZESNA (NOWA) GOSPODARKA SPOŁECZNA
Formy	Spółdzielnie, stowarzyszenia, towarzystwa wzajemnościowe i samopomocowe	Różne formy przedsiębiorstw społecznych, spółdzielnie społeczne, organizacje pożytku publicznego, stowarzyszenia, fundacje, centra i kluby integracji społecznej (CIS, KIS) warsztaty terapii zajęciowej (WTZ), zakłady aktywności zawodowej (ZAZ)
Rola państwa	Tolerowanie	Aktywne wspieranie (ulgi, akcja 1%), dotowanie, ochrona
Stosunek do rynku	Konkurencja	Działa w obszarach zawodności rynku lub w niszy rynkowej
Sposób rozwiązania	Partykularny, grupowy, społecznościowy	Systemowy (regulacje prawne)

Źródło: opracowanie własne.

Sektor ekonomii społecznej godzi odmienne racjonalności w rozwiązywaniu problemów społecznych: alokacyjną – przypisywaną rynkowi, redystrybucyjną – przypisywaną państwu i solidarnościową – przypisywaną społeczeństwu⁴⁵.

Alokacja redystrybucyjna ma w rozwiniętym społeczeństwie charakter systemowy i jest realizowana przez budżet, jednostki samorządu terytorialnego (sektor publiczny) oraz sektor prywatny (dotacje, darowizny lub inne formy działalności mecenackiej i charytatywnej). Ten typ alokacji jest prosty, daje poczucie spełnienia, lecz jednocześnie petryfikuje obszary niezaradności, postawy roszczeniowe, konflikty na tle rozdziału środków, patologie, nie przynosząc korzystnych zmian jakościowych w długim okresie.

Alokacja rynkowa jest trudniejsza, wymaga wysiłku organizacyjnego, finansowego, wiąże się z ryzykiem gospodarczym, lecz jednocześnie:

- nadaje sens działań grupom zagrożonym;
- eliminuje obszary zagrożone marginalizacją;
- tworzy nową wartość społeczną;
- zmniejsza zakres patologii społecznej;
- przyspiesza i harmonizuje rozwój społeczno-gospodarczy;
- przynosi korzyści w długim horyzoncie czasowym⁴⁶.

⁴⁵ W. Kwaśnicki, *Gospodarka społeczna...*, dz. cyt., s. 12.

⁴⁶ M. Płonka, *Instytucje ekonomii społecznej jako podmioty rynkowe*, [w:] D. Surówka-Marszałek (red.), *Marketing*, Kraków 2007, s. 69–70.

Społeczna wartość sektora ekonomii społecznej jest zbieżna w skali makroekonomicznej z polityką społeczną państwa i organizacji rządowych, ponieważ w każdym społeczeństwie występują społeczne i kulturowe obszary zagrożone: ubóstwem, wyuczoną lub nabytą niezaradnością, społecznym wykluczeniem, marginalizacją, zwiększające skalę potencjalnej patologii społecznej, której skutki odczuwa cała społeczność. Pomoc tym grupom społecznym leży w interesie całego społeczeństwa w skali makro- i mikroekonomicznej, ponieważ w rynkowym przepływie dóbr wszystkie grupy są co najmniej konsumentami produktów o podstawowym znaczeniu.

Z orientacją rynkową wiąże się z reguły filozofię przedsiębiorstw nastawioną na zysk (*for profit*). Orientacja społeczna może być związana z działalnością niekomercyjną (*non profit*) lub działalnością komercyjną, w której nie zysk, lecz osiągnięcie celów społecznych jest najważniejsze (*not for profit*). Społeczna wartość sektora ekonomii społecznej w gospodarce sprawdza się w szczególności w grupach opartych na idei samopomocy i wzajemności. Stymulowanie przedsiębiorczości w tych grupach, choćby w minimalnej formie, zmniejsza skalę potencjalnej patologii społecznej, której skutki odczuwa cała społeczność.

Niezależnie od przyjętej koncepcji polityki socjalnej państwa, zawsze brakuje funduszy na realizację wszystkich postawionych celów społecznych (w miarę zamożności społeczeństwa i państwa również oczekiwania społeczne są coraz większe). Między innymi z tego powodu rośnie rola sektora przedsiębiorczości społecznej, który posługując się metodami alokacji rynkowej w realizacji misji społecznej, dąży do eliminacji fundamentalnych przyczyn, a nie do walki ze skutkami problemów społecznych (model „wędkii”, a nie „ryby”).

W krajach rozwiniętych (również w Polsce) dominują cztery kierunki rozwoju sektora ekonomii społecznej:

1. Przesuwanie administrowania socjalnym sektorem publicznym ze szczebli centralnych na regionalne.
2. Dopuszczanie do źródeł środków publicznych niezależnych i prywatnych instytucji socjalnych i rozwijanie konkurencji między instytucjami świadczącymi usługi socjalne, zgodnie z zasadami: „od państwa opiekuńczego do państwa pomocniczego” i „od państwa opiekuńczego do opiekuńczego społeczeństwa”.
3. Odchodzenie od dyskrejonalnych metod przyznawania świadczeń na rzecz metod opartych na precyzyjnych regulacjach prawnych, dotyczących uprawnień do świadczeń.
4. Przenoszenie ciężaru finansowania usług socjalnych z podatków i opłat ogólnych na systemy ubezpieczeniowe, oparte na składkach pracowników i pracodawców⁴⁷.

⁴⁷ Zob. S. Golinowska, *Polityka społeczna...*, dz. cyt., s. 196–197 i nast.

Pierwszy kierunek – rozwiązywanie problemów i kwestii społecznych w ramach zdefiniowanych grup lokalnych – wpisuje się w zasadę subsydiarności, jedną z najważniejszych cech ustrojowych państw demokratycznych, podniesioną do rangi wiodących zasad Unii Europejskiej. Subsydiarność oznacza przyznawanie pierwszeństwa w odpowiedzialności za rozwiązywanie kwestii socjalnych grupom pierwotnym i instytucjom usytuowanym najbliżej świadczeniobiorcy⁴⁸. Zbiorowość większa (np. państwo) jest wówczas pomocnicza („subsydium” – pomoc) wobec zbiorowości mniejszej (np. rodzina, gmina, miasto).

Drugi kierunek związany jest z pluralizmem instytucji świadczących usługi socjalne i oparciem ich działalności na zasadzie pełnej konkurencji rynkowej lub częściowego protekcjonizmu (np. uprzywilejowany podatkowo status instytucji pożytku publicznego). Część instytucji ma dostęp do środków publicznych, część prowadzi działalność statutową w ramach wygoszparowanych środków. Możliwe i powszechne są również warianty mieszane.

Trzeci kierunek związany jest z wypracowaniem precyzyjnych kryteriów przyznawania świadczeń socjalnych. W efekcie zaczęto definiować podmioty polityki społecznej (np. bezrobotny, niepełnosprawny, niepełnoletni itp.) oraz prawa społeczne (np. minimum egzystencji, opieka zdrowotna, kształcenie itp.). Dyskusja na temat socjalnych praw człowieka ściera się z liberalną debatą na temat potrzeby ograniczania ingerencji sektora publicznego w kwestie społeczne, jako zagrażającej wolnościowym prawom człowieka. Na tle dyskusji dotyczących zakresu ingerencji władzy w sprawy społeczne pojawia się dylemat nie tyle ekonomistów, co polityków: Jak zapewnić szerokie uprawnienia socjalne, płacąc niskie podatki? Z ekonomicznego punktu widzenia jest to niemożliwe, konkretne rozstrzygnięcia przynoszą wybory polityczne.

Czwarty kierunek dotyczy sposobu finansowania podstawowych rodzajów ryzyka społecznego. W Europie wykształciły się dwa podejścia: wczesnokapitalistyczny system Bismarcka i postindustrialne podejście Beveridge’a. W systemie niemieckim (Bismarcka) ubezpieczony jest pracownik, a przez niego – jego rodzina; koszty ubezpieczenia ponoszą pracownicy i pracodawcy. W systemie brytyjskim (Beveridge’a) ma miejsce powszechny, równy i szeroki zakres bezpłatnych usług społecznych, niezależny od statusu materialnego świadczeniobiorców, finansowany ze środków publicznych (w przeważającej części z podatków), których wysokość jest ustalana co roku przez parlament i uzależniona od dochodów budżetu państwa.

⁴⁸ Idea subsydiarności wywodzi się z myśli liberalnej oraz ze społecznej nauki kościoła katolickiego. W modelu subsydiarności zadaniem władzy lokalnej jest podejmowanie działań zmierzających do realizacji dobra wspólnego, władza centralna jest natomiast gwarantem, że dobro to zostanie zrealizowane (S. Golinowska, dz. cyt., s. 198).

Podstawy organizacyjno-systemowe ekonomii społecznej w Polsce były tworzone stopniowo od lat dziewięćdziesiątych XX wieku (uregulowania formalnoprawne, organizacyjne) i trwa to do chwili obecnej. Rozwój tego sektora w Polsce następował ewolucyjnie przez:

- uregulowania formalnoprawne działalności podmiotów ekonomii społecznej⁴⁹;
- rozwój współpracy i porozumień wewnątrz sektora;
- rozwój instytucji obsługi i wsparcia sektora, np. Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej (ROPS), Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES), Małopolski Fundusz Ekonomii Społecznej (MFES);
- rozwój tożsamości (np. rejestr instytucji pożytku publicznego).

Procesy jakościowe wewnątrz sektora ewoluowały następująco:

- od formuły biernego członkostwa do elitarnej aktywnej przynależności;
- od społecznikostwa do profesjonalizacji;
- od rozwiązań partykularnych do rozwiązań systemowych.

Na tym tle warto nadmienić, że Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej w 2014 r. przyjęło Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej.

2. Przedsiębiorczość społeczna jako kierunek badań naukowych

Coraz częściej w miejsce przyjętego w polskiej literaturze przedmiotu określenia „ekonomia społeczna” wprowadza się termin „przedsiębiorczość społeczna”. Studia literatu-

⁴⁹ Najważniejszymi aktami prawnymi, regulującymi status instytucji ekonomii społecznej są: 1) Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 210 z późn. zm.); 2) Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 40 z późn. zm.); 3) Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 876 z późn. zm.); 4) Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 1881 z późn. zm.); 5) Ustawa z dnia 30 maja 1989 r. o izbach gospodarczych (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1218 z późn. zm.); 6) Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o organizacjach pracodawców (t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 2029 z późn. zm.); 7) Ustawa z 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2065 z późn. zm.); 8) Ustawa z dnia 24 czerwca 1994 r. o restrukturyzacji banków spółdzielczych i Banku Gospodarki Żywnościowej oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. z 1994 r., nr 80, poz. 369 z późn. zm.); 9) Ustawa z dnia 7 grudnia 2000 r. o funkcjonowaniu banków spółdzielczych, ich zrzeszaniu się i bankach zrzeszających (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1826 z późn. zm.); 10) Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1817 z późn. zm.); 11) Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. z 2006 r., nr 94, poz. 651 z późn. zm.); 12) Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 2046 z późn. zm.); 13) Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1828).

ry przedmiotu⁵⁰ w tym zakresie wykazują, że w opinii wielu badaczy (np. Jerzego Hausnera, Jerzego Wilkina, Witolda Kwaśnickiego, Marka Rymczy) określenie „ekonomia społeczna” nie jest najwłaściwszym odpowiednikiem terminów: angielskiego – *social economy* oraz francuskiego – *économie solidaire*. Trafniejsze jest pojęcie „gospodarka społeczna”. „Nie chodzi bowiem o ekonomię społeczną jako gałąź ekonomii (...), ale wyodrębniony ze względu na swą specyfikę sektor gospodarki, w którym w sposób unikatowy kojarzona jest działalność gospodarcza z celami społecznymi”⁵¹.

Pojęcie przedsiębiorczości społecznej jest nierozdzielnie związane z rozwijającą się ekonomią społeczną. Celem ekonomii społecznej jest tworzenie przedsiębiorstw społecznych i nowej kultury przedsiębiorczości społecznej, zorientowanej głównie na włączanie grup zmarginalizowanych przez aktywne w niej uczestnictwo⁵². W podobny sposób zagadnienie to postrzegają inni autorzy w kraju, uznając podmioty ekonomii społecznej za miejsce realizacji przedsiębiorczości społecznej⁵³, a ekonomię społeczną za mechanizm pobudzania tej przedsiębiorczości⁵⁴.

Przedsiębiorczość społeczna nie posiada jednoznacznej definicji. W literaturze funkcjonują różne nurty wskazujące na jej złożony charakter oraz wielopłaszczyznowość. Wykorzystując wyniki badań Agnieszki Pacut, można wyróżnić: podmiotowe, przedmiotowe i procesowe ujęcia terminu; przedstawiono je w tabeli 2.

⁵⁰ M. Pokora, M. Frączek (red.), *Ekonomia społeczna w Małopolsce – w stronę przedsiębiorczości społecznej*, Kraków 2012, s. 104–112; A. Machnik-Pado, M. Pokora, *Ekonomia społeczna a rynek*, [w:] M. Frączek, J. Hausner, S. Mazur (red.), *Wokół ekonomii społecznej*, Kraków 2012, s. 124–140.

⁵¹ M. Rymczy, *Stara i nowa ekonomia społeczna. Polska na tle doświadczeń europejskich*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2, s. 4.

⁵² T. Kraśnicka, M. Wronka, *Istota i uwarunkowania przedsiębiorczości społecznej*, [w:] K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości różnorodność i jedność*, t. 1, Tarnobrzeg 2010, s. 279.

⁵³ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Warszawa 2013, s. 232.

⁵⁴ Tamże, s. 227.

Tabela 2. Podmiotowe, przedmiotowe i procesowe ujęcie przedsiębiorczości społecznej

UJĘCIE	DEFINICJA
Podmiotowe (przedsiębiorca społeczny)	Przedsiębiorca społeczny – postrzegany jako wizjonerska jednostka zdolna do identyfikacji i wykorzystania okazji do realizacji misji społecznej i znalezienia innowacyjnych rozwiązań problemów społecznych wspólnoty.
Przedmiotowe (organizacja, przedsiębiorstwo społeczne)	Przedsiębiorstwo społeczne (ang. <i>social entrepreneurship organisation, social enterprise</i>) jako organizacja działająca dla realizacji celów społecznych, przyjmująca różne formy prawne, stosująca zasady poszukiwania rozwiązań opartych na doświadczeniach komercyjnych dla osiągnięcia celów społecznych i możliwości reinwestowania zysków z działalności z korzyścią dla społeczności. Dualna natura przedsiębiorstw społecznych przejawia się w orientacji rynkowej, ale nastawionej na realizację celów społecznych, co wymaga umiejętnego zarządzania, łączenia efektywności gospodarowania z realizacją misji społecznej.
Procesowe	Opis działań i procesów podejmowanych w celu wytworzenia i utrwalenia wartości społecznej (procesy uwzględniające identyfikację określonego problemu społecznego i znalezienie dla niego konkretnego rozwiązania, ocenę oddziaływania społecznego, model biznesowy i trwałość przedsięwzięcia).

Źródło: opracowanie na podstawie A. Pacut, *Rozwój przedsiębiorczości społecznej – istota i kierunki analizy*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 1, s. 9 i nast.

Na tym tle rozwija się koncepcja przedsiębiorstwa społecznego, zdefiniowanego w 2002 r. przez rząd brytyjski w dokumencie *Social Enterprise: A Strategy for Success* jako: „działalność gospodarczą (*business*), która wyznacza sobie cele ściśle społeczne i która inwestuje ponownie nadwyżki zależnie od tych celów w działalność lub we wspólnotę, zamiast kierować się potrzebą osiągnięcia maksymalnego zysku na rzecz akcjonariuszy lub właścicieli”⁵⁵. Dla celów utylitarnych (wsparcie finansowaniem zwrotnym przedsiębiorstw społecznych) sieć EMES⁵⁶ wypracowała kryteria (wskaźniki) oceny, kwalifikacji przedsiębiorstw społecznych do podmiotów ekonomii społecznej. Są to:

1. Kryteria ekonomiczne:

- prowadzenie działalności w sposób względnie ciągły, regularny, w oparciu o instrumenty ekonomiczne;
- niezależność, suwerenność instytucji w stosunku do instytucji publicznych;
- ponoszenie ryzyka ekonomicznego;
- istnienie (choćby nielicznego) płatnego personelu.

2. Kryteria społeczne:

- wyraźna orientacja na społecznie użyteczny cel przedsięwzięcia;
- oddolny, obywatelski charakter inicjatywy;
- specyficzny, możliwie demokratyczny system zarządzania;

⁵⁵ www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 5.12.2017).

⁵⁶ EMES to skrót od francuskiego tytułu projektu badań (*L'émergence des entreprises sociales en Europe*) na temat pojawienia się przedsiębiorstw społecznych w Europie (1996–1999). Obecnie EMES International Research Network tworzy sieć ośrodków badawczych wyspecjalizowanych w dziedzinie w ekonomii i przedsiębiorczości społecznej.

- możliwie wspólnotowy charakter działania;
- ograniczona dystrybucja zysków⁵⁷.

Kryteria EMES definiują idealne przedsiębiorstwo społeczne; od przedsięwzięć tego sektora nie wymaga się zatem spełnienia wszystkich kryteriów, lecz większości z nich. W Polsce od 2007 r. trwają prace (nadal niezakończone) nad projektem ustawy o przedsiębiorczości społecznej i przedsiębiorstwie społecznym.

We współczesnym dyskursie na temat przedsiębiorczości społecznej można wyróżnić dwa nurty: wąski i szeroki. Istotę obu nurtów, na podstawie kwerendy literatury przedmiotu dokonanej przez A. Pacut, syntetycznie przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Nurty badawcze przedsiębiorczości społecznej

NURT	OPIS
Wąski	Łączący przedsiębiorczość społeczną z teorią sektora <i>non profit</i> ; przedsiębiorczość społeczną postrzega się jako sposób na zmianę działalności organizacji <i>non profit</i> na bardziej rynkową, skierowaną na klientów, samowystarczalną, wykorzystującą narzędzia stosowane w sektorze komercyjnym oraz rozwiązania rynkowe w sektorze organizacji społecznych. Podejście to ilustruje następująca definicja: „przedsiębiorczość społeczna to organizacje <i>non profit</i> , które stosują strategię przedsiębiorcze w celu przetrwania na rynku i wywierania większego wpływu na swoją misję społeczną” [*] .
Szeroki	Traktujący przedsiębiorczość społeczną jako innowacyjną, niezależną i krańcowo interdyscyplinarną dziedzinę badań. To ujęcie definicja przedsiębiorczości społecznej obrazuje jako: działalność innowacyjną kreującą wartość społeczną, mającą miejsce zarówno w ramach, jak i na styku sektora <i>non profit</i> , prywatnego i publicznego. Kluczem do zrozumienia przedsiębiorczości społecznej są dwa elementy: oddziaływanie społeczne (<i>social impact</i>) oraz innowacje, które pozwalają na uzyskanie społecznie pożądanego wartości społecznej, służą generowaniu nowych sposobów rozwiązywania problemów społecznych oraz reagowaniu na pojawiające się potrzeby społeczne. Dzięki nim możliwe jest wprowadzenie trwałej i nowej zmiany społecznej, stanowiącej cel inicjatyw podejmowanych w ramach przedsiębiorczości społecznej. Podstawowym kryterium wyróżniającym tę formę aktywności staje się wpływ na społeczeństwo związany z realizacją misji społecznej, nie zaś tworzenie bogactwa.

* G.A. Lasprogata, M.N. Cotton, *Contemplating “enterprise”: The business and legal challenges of social entrepreneurship*, „American Business Law Journal” 2003, vol. 41, s. 69, cyt. za A. Pacut.

Źródło: opracowanie na podstawie A. Pacut, *Rozwój przedsiębiorczości społecznej – istota i kierunki analizy*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 1, s. 9–10.

Tytułem podsumowania można stwierdzić, że wyniki badań nad przedsiębiorczością społeczną wskazują, iż znajduje się ona we wstępnej fazie rozwoju. Fazę tę cechuje debata dotycząca stosowanej terminologii, granic pojęcia, legitymizowanych metod i problemów, jej użyteczności, jakości alternatywnych rozwiązań stworzonych w ramach nowej dziedziny wiedzy. Główne kierunki badań rozwoju przedsiębiorczości społecznej przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Główne kierunki badań rozwoju przedsiębiorczości społecznej

OBSZAR ANALIZY	PYTANIA BADAWCZE
Istota (przedmiot) rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Czym jest przedsiębiorczość społeczna? ▪ Jakie są cechy przedsiębiorstwa społecznego? ▪ Jaka jest rola przedsiębiorcy społecznego?
Czynniki i uwarunkowania rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Jakie czynniki i uwarunkowania determinują powstawanie inicjatyw (organizacji) przedsiębiorczości społecznej? ▪ Jakie czynniki wpływają na proces przedsiębiorczy?
Trajektoria rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Jak przebiega proces przedsiębiorczy w inicjatywach (organizacjach) przedsiębiorczości społecznej? ▪ Jakie są etapy rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Polsce?
Efekty rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Jakie rezultaty generują inicjatywy przedsiębiorczości społecznej? ▪ Jak mierzyć oddziaływanie przedsiębiorstw społecznych? ▪ Jak zwiększać oddziaływanie społeczne przedsiębiorstw społecznych?

Źródło: A. Pacut, *Rozwój przedsiębiorczości społecznej – istota i kierunki analizy*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 1, s. 16.

W przypadku przedsiębiorczości społecznej mamy do czynienia z młodą, rozwijającą się dziedziną badań, w trakcie procesu samookreślenia, która wymaga między innymi uspołnienienia bazy pojęciowej, wypracowania powszechnie akceptowanej definicji terminu, a także ugruntowania teoretycznego oraz empirycznego. Istnieje zatem duży potencjał do badań i analiz w tym obszarze. Podjęte dotychczas w kraju prace badawcze (m.in. J. Hausner, A. Pacut, M. Pokora, T. Schimanek i inni) świadczą o wzroście zainteresowania tym tematem i uznania go za ważny dla rozwoju społeczno-gospodarczego.

3. Specyfika zarządzania podmiotami ekonomii społecznej

Przesłanką wyróżniającą podmioty ekonomii społecznej na tle podmiotów gospodarczych jest nadrzędność celów społecznych nad ekonomicznymi. Zasadniczymi kierunkami rozwoju podmiotów ekonomii społecznej są: socjalizacja celów ekonomicznych lub ekonomizacja celów społecznych. Sektor ekonomii społecznej uzupełnia lukę na rynku na ogół w takich obszarach, w których tradycyjne przedsiębiorstwa nie podejmują działań ze względu na brak wystarczającej opłacalności, a typowe organizacje społeczne potrzebują środków na działalność statutową.

Podstawą wyróżnienia organizacji i przedsiębiorstw ekonomii społecznej jest ranga i proporcje celów społecznych i gospodarczych, realizowanych przez podmioty ekonomii społecznej. Klasyfikację podmiotów sektora ekonomii społecznej ze względu na stopień ekonomizacji zaproponowała Maria Płonka (tabela 5).

Tabela 5. Podmioty ekonomii społecznej ze względu na stopień ekonomizacji⁵⁸

RODZAJ	CHARAKTERYSTYKA
<i>Non profit</i> Organizacje społeczne (OS)	Organizacje nieprowadzące działalności gospodarczej ani odpłatnej działalności statutowej (głównie podmioty sektora publicznego, np. Narodowy Fundusz Zdrowia, Zakład Ubezpieczeń Społecznych)
<i>Not for profit</i> Przedsiębiorstwa społeczne (PS)	Przedsiębiorstwa, które prowadzą działalność gospodarczą lub odpłatną statutową, lecz wypracowane środki przeznaczają na cele społeczne. W tej grupie podmiotów można wyróżnić: <ul style="list-style-type: none"> ▪ podmioty dla których działalność gospodarcza jest głównym źródłem dochodów, a działalność społeczna ma charakter marginalny (tradycyjne spółdzielnie, w tym banki spółdzielcze, spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe – SKOK, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych – TUV, niektóre przedsiębiorstwa społeczne, spółdzielnie socjalne) ▪ podmioty, dla których działalność gospodarcza lub odpłatna statutowa jest ubocznym źródłem dochodów (stowarzyszenia, fundacje, związki zawodowe, izby gospodarcze i inne organizacje trzeciego sektora)

Źródło: M. Płonka, *Sektor ekonomii społecznej, jego miejsce i funkcje w gospodarce rynkowej*, [w:] D. Surówka-Marszałek (red.), *Marketing*, Kraków 2009, s. 207–216; M. Płonka, *Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej – relikty przeszłości czy istotny kierunek przyszłości*, [w:] D. Fatuła (red.), *Zarządzanie rozwojem ekonomicznym. Wybrane aspekty*, Kraków 2008, s. 185–199.

Sformułowanie *non profit* sugeruje brak dochodów (i zysków) tych podmiotów, co wynika z braku możliwości prowadzenia działalności gospodarczej lub odpłatnej statutowej i oparcie działalności na alokacji redystrybucyjnej. Sformułowanie *not for profit* sugeruje natomiast, że działalność tych instytucji może, a nawet powinna być zyskowna, niemniej jednak zysk (nadwyżka finansowa) jest środkiem do realizacji misji społecznej, a nie celem samym w sobie (jak to ma miejsce w instytucjach działających na zasadach komercyjnych). Podmioty te mogą działać wyłącznie na zasadach alokacji rynkowej (spółdzielnie, TUV) lub łączyć formy alokacji rynkowej i redystrybucyjnej (stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje pozarządowe).

Podjęcie i prowadzenie działalności gospodarczej przez organizacje *not for profit* budzi wiele kontrowersji w teorii i praktyce ich funkcjonowania. Wynika to stąd, że ustawa o swobodzie działalności gospodarczej⁵⁹, która zawiera definicję działalności gospodarczej, określa ten typ działalności przede wszystkim jako działalność zarobkową, nastawioną na osiągnięcie zysku. Tymczasem instytucje ekonomii społecznej z założenia nastawione są na zaspokajanie potrzeb innych niż zarobkowe,

⁵⁸ Szczegółowe omówienie i klasyfikacja instytucji sektora zob. M. Płonka, *Sektor ekonomii społecznej, jego miejsce i funkcje w gospodarce rynkowej*, [w:] D. Surówka-Marszałek (red.), *Marketing*, Kraków 2009, s. 207–216; M. Płonka, *Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej – relikty przeszłości czy istotny kierunek przyszłości*, [w:] D. Fatuła (red.), *Zarządzanie rozwojem ekonomicznym. Wybrane aspekty*, Kraków 2008, s. 185–199.

⁵⁹ Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2168 z późn.zm.).

tj. potrzeb społecznych lub osobistych. Oprócz działalności gospodarczej podmioty ekonomii społecznej mogą uzyskiwać dochody z odpłatnej działalności statutowej⁶⁰.

Istotne dla funkcjonowania i rozwoju podmiotów ekonomii społecznej jest dostarczanie korzyści społecznych w następujących obszarach:

1. Prowadzenie działalności dla tych obywateli lub w tych dziedzinach, którymi sektor komercyjny nie jest zainteresowany (nie uważa ich za zyskowe).
2. Dostarczanie alternatywnych bądź komplementarnych usług społecznych, np. w ochronie zdrowia czy pomocy społecznej, dzięki czemu są partnerami sektora publicznego i komercyjnego.
3. Tworzenie nowych miejsc pracy, oferowanie nowych form zatrudnienia, wspomaganie przedsiębiorczości w grupach dysfunkcyjnych lub wykluczonych przez rynek.
4. Przyczynianie się do większej spójności społeczno-gospodarczej dzięki działaniu na rzecz grup marginalizowanych.

Specyfika sektora ekonomii społecznej, jako potencjalnego uczestnika rynku, wyraża się w różnych obszarach działalności, ujętych w tabeli 6.

Tabela 6. Specyfika podmiotów ekonomii społecznej w różnych obszarach zarządzania

OBSZAR	CECHY, PROBLEMY PODMIOTÓW EKONOMII SPOŁECZNEJ
Misja	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nadrzędność realizacji celów społecznych nad ekonomicznymi ▪ zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy ▪ komplementarność i substytucja celów społecznych i gospodarczych
Kultura organizacyjna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ różnorodność form organizacyjnych i celów instytucji sektora ▪ działalność na styku między kulturą biznesu a kulturą programów społecznych ▪ brak swobody w dysponowaniu środkami (własność, dyspozycyjność, decyzyjność) ▪ wysoka fluktuacja i niestabilność kadr (wolontariat, praca społeczna) ▪ swoista demokracja wewnętrzna ▪ zrzeczeniowość, wzajemność, solidaryzm społeczny
Działalność operacyjna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ niekonieczny, uzupełniający charakter prowadzenia działalności gospodarczej ▪ odmienność rodzajów ryzyka prowadzonej działalności ▪ odmienność struktury zasobów i kapitałów ▪ problematyczność wyceny kapitału intelektualnego i społecznego ▪ długofalowość osiągania efektów społecznych ▪ niska kwantyfikowalność ryzyka i efektów społecznych

⁶⁰ Jak wynika z ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1817 z późn. zm.), odpłatna działalność statutowa to „działalność w zakresie wykonywania zadań należących do sfery zadań publicznych, w ramach realizacji przez organizację pozarządową (...) celów statutowych, za którą pobiera wynagrodzenie”. Działalność ta musi się więc mieścić w sferze zadań publicznych wymienionych w art. 4 pkt 1 tej ustawy. Są to np. pomoc społeczna, działalność charytatywna, promocja zatrudnienia, edukacja, kultura, ekologia itd.

OBSZAR	CECHY, PROBLEMY PODMIOTÓW EKONOMII SPOŁECZNEJ
Marketing	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dopuszczalne nierynkowe formy alokacji dóbr ▪ znaczący udział „klientów wewnętrznych” (członkowie, udziałowcy lub specyficzni beneficjenci) w relacji wymiany wartości ▪ dopuszczalna nieekwiwalentna wymiana wartości między podmiotem ekonomii społecznej a jego „klientami” ▪ typowa działalność w niszach rynkowych (specyficzne potrzeby) ▪ niska konkurencyjność (opłacalność) programów społecznych dla sektora biznesu ▪ wyspecjalizowany, wysoki poziom umiejętności w obsłudze programów społecznych oraz pozyskiwaniu środków od donatorów
Finanse	<ul style="list-style-type: none"> ▪ brak stabilności finansowania (źródła, czas, pewność, ryzyko) ▪ większa dywersyfikacja źródeł przychodów ▪ niższy średni potencjał ekonomiczny, niewielkie możliwości kapitalizacji (samopomnażania) zasada <i>non profit, not for profit</i> w działalności ▪ niezależność (zależność) od donatorów ▪ odmienność sprawozdawczości finansowej

Źródło: opracowanie własne.

Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej (ES) polega na wykorzystaniu ich specyficznych aktywów i przewag konkurencyjnych w celu osiągnięcia korzystnych efektów społecznych. Źródłami przewag konkurencyjnych sektora ES mogą być:

- specyficzny rynek, oparty głównie na bazie członkowskiej, zadaniach zleconych przez donatorów, samorządy, państwo;
- marka, reputacja, wizerunek, które są podstawą zaufania i hojności donatorów;
- specyficzne produkty (działalność w „niszach rynkowych” nieatrakcyjnych dla komercyjnych jednostek, opartych na unikalnych umiejętnościach grup dysfunkcyjnych lub wykluczonych społecznie czy rynkowo);
- kapitał społeczny⁶¹ (wolontariat, ludzie młodzi, wykształceni, zaangażowani).

⁶¹ Termin „kapitał społeczny” został wprowadzony do literatury socjologicznej w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Pierre’a Bourdieu i rozpowszechniony przez Jamesa Colemana. Wybitni przedstawiciele tego nurtu reprezentują odmienne szkoły rozumienia i definiowania tego pojęcia. Pierre Bourdieu (*The forms of capital*, [w:] J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport 1986, s. 241–258) definiuje go z punktu widzenia jednostki, jako członka pewnej społeczności, James Coleman i Robert Putnam interpretują go jako ogół norm, sieci wzajemnego zaufania, lojalności, poziomych sieci zależności w danej grupie społecznej (R. Putnam, R. Leonardi, R. Nanetti, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków–Warszawa 1995, s. 258). Kontynuatorem tej szkoły jest Francis Fukuyama, który definiuje kapitał społeczny jako „umiejętność współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji własnych interesów” (F. Fukuyama, *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa–Wrocław 1997). W tym paradygmacie kapitał społeczny jest niezbędnym elementem społeczeństwa obywatelskiego. Kapitał społeczny stał się ważnym komponentem studiów nad pozaekonomicznymi źródłami i uwarunkowaniami rozwoju ekonomicznego, prowadzonych przez Bank Światowy. Fundacja Kapitału Społecznego (The Social Capital Foundation – TSCF) – pozarządowa organizacja zajmująca się promowaniem kapitału społecznego i spójności społecznej – definiuje kapitał społeczny jako: „zbiór psychicznych skłonności i postaw szerzących w społeczeństwie zachowania oparte na współpracy i duchu wspólnoty”.

Warto zwrócić szczególną uwagę na kapitał społeczny, który stanowi wyróżnik ekonomii społecznej⁶². Zależności pomiędzy ekonomią społeczną a kapitałem społecznym w sposób najbardziej wyrazisty rysują się na poziomie społeczności lokalnych. W tym też wymiarze siła ich wzajemnego oddziaływania jest największa. Zachodzi pomiędzy nimi zjawisko synergii: ekonomia społeczna nie może rozwijać się w sytuacji występowania wysokiego deficytu kapitału społecznego, z kolei postawy i zachowania, którymi się ona charakteryzuje, stanowią cenny wkład w budowanie tego ostatniego⁶³.

W tym kontekście przedsiębiorczość społeczna może przybierać różne formy. W oparciu o odmienne konfiguracje komponentów instytucjonalnych, grupowych, sektorowych można wyróżnić podstawowe modele organizacyjne przedsiębiorczości społecznej, które zestawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Modele organizacyjne przedsiębiorczości społecznej

TYP WSPARCIA	ISTOTA WSPARCIA	PRZYKŁADY
Prowadzenie działalności gospodarczej	Samopomocowe, finansowanie działalności statutowej na rzecz beneficjentów	Spółdzielnie, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych
Wsparcie rozwoju przedsiębiorczości społecznej	Techniczne wsparcie przedsięwzięć gospodarczych dla grup rekrutujących się spośród beneficjentów	Usługi szkoleniowo-doradcze, inkubatory przedsiębiorczości, związki rewizyjne OWES, ROPS
Organizacja i/lub promocja sprzedaży	Organizacja sprzedaży i/lub promocji na rynku produktów wytwarzanych przez beneficjentów (np. produkty regionalne, wyroby rzemieślnicze artystyczne itp.)	ZAIKS, AMUN (Związek Artystów Malujących Ustami i Nogami)
Zatrudnienie beneficjentów i organizacja ich pracy	Odpłatne świadczenie usług przez beneficjentów na rynku (przy zróżnicowanej polityce cenowej) i przeznaczanie środków finansowych na realizację misji społecznej	Spółdzielnie socjalne, spółdzielnie pracy, spółdzielnie inwalidów, Stowarzyszenie Emaus, Pensjonat Cogito
Opiekuńcze	Organizacja i finansowanie opieki nad osobami niepełnosprawnymi	Caritas, WOŚP
Realizacja specyficznych potrzeb grupy	Organizacja i finansowanie potrzeb i hobby, np. kulturalno-oświatowych, religijnych, sportowych	Kluby sportowe, PTTK, Kluby Seniora
Etosowe	Organizacja i finansowanie rzecznictwa i nacisku	Amnesty International

Źródło: opracowanie własne.

⁶² J. Filek, *Ekonomia społeczna jako nowe wyzwanie*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2009, nr 12(1), s. 179–188.

⁶³ S. Mazur, A. Pacut, *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*, „Ekonomia Społeczna Teksty” 2006, nr 3, s. 9.

Ocena efektywności działalności podmiotów ekonomii społecznej jest zatem bardziej wielowymiarowa niż w przedsiębiorstwie komercyjnym⁶⁴.

Prymat celów niefinansowych (społecznych) w działalności sektora ekonomii społecznej (ES) powoduje, że wymaga on odmiennego, alternatywnego podejścia w ocenie efektywności działania oraz wypracowania swoistych metod i kryteriów pomiaru i oceny efektów społecznych, z uwzględnieniem specyficznych uwarunkowań sektora oraz ich operacjonalizacji.

Specyficzne problemy oceny efektywności sektora ekonomii społecznej (ES) są następujące:

1. Zróżnicowany rozkład celów społecznych i ekonomicznych w sektorze, który implikuje zróżnicowane podejście do aktywności społecznej w hierarchii celów; realizacja celów społecznych jest zależna od wielkości wygoszparowanej nadwyżki finansowej lub możliwości pozyskania środków na działalność statutową.
2. Realizacja celów społecznych jest mniej kwantyfikowalna, a okres zwrotu inwestycji społecznych jest dłuższy niż inwestycji komercyjnych.
3. Uzupełniający charakter prowadzenia działalności gospodarczej i osiągnięcia z tego tytułu przychodów implikuje odmienny rozkład ryzyka działalności prowadzonej przez sektor ES i wymusza wdrożenie odrębnych procedur jego oceny.
4. Odmienne źródła finansowania sektora ES, łączące cechy charakterystyczne dla sektora biznesowego (działalność gospodarcza, darowizny), publicznego (dotacje, subwencje) oraz swoiste dla tego sektora („jeden procent”, odpłatna i nieodpłatna działalność statutowa), implikują swoisty sposób księgowości i zakres publikowanych informacji finansowych.
5. Dominacja przychodów o niskiej stabilności (np. składek członkowskich, darowizn i subwencji od instytucji publicznych, prywatnych i od osób fizycznych) utrudnia planowanie długookresowe i obniża wiarygodność podmiotu w otoczeniu komercyjnym.
6. Niska zdolność do kapitalizacji potencjału podmiotów ES związana z tym, że ewentualna nadwyżka finansowa jest przeznaczana na realizację celów statutowych, a nie na pomnażanie majątku, inwestycje, osłabia potencjał konkurencyjności sektora na rynku.
7. Odmienna i wewnętrznie zróżnicowana struktura zasobów i kapitałów sektora utrudnia ocenę wiarygodności i porównanie podmiotu ES do podmiotów biznesu w ramach typowych procedur i standardów (np. analizy wskaźnikowej)⁶⁵.

⁶⁴ Szerzej zob. M. Płonka, *Wybrane problemy rachunku kosztów i korzyści społecznych podmiotów ekonomii społecznej*, „Ekonomia Społeczna” 2008, nr 2, s. 26–34.

⁶⁵ Zob. też M. Płonka, *Dylematy finansowania podmiotów ekonomii społecznej*, „Ekonomia Społeczna” 2008, nr 1, s. 24–32; M. Płonka, *Wybrane problemy...*, dz. cyt., s. 26–34.

Reasumując, odmienność sektora ES wymaga wypracowania specyficznych metod i kryteriów oceny jego efektywności oraz odmiennej ich operacjonalizacji. Zakres publikowanych informacji finansowych sektora ES przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Rachunek zysków i strat organizacji nieprowadzących działalności gospodarczej – zakres informacji publikowanych w latach 2001–2017 w oparciu o obowiązujące przepisy prawne

ROZPORZĄDZENIE MINISTRA FINANSÓW (2001)	USTAWA O ZMIANIE USTAWY O RACHUNKOWOŚCI (2014)	USTAWA O ZMIANIE USTAWY O RACHUNKOWOŚCI (2016)
Okres obowiązywania: 2001–2013	Okres obowiązywania: 2014–2016	Okres obowiązywania: od 2017
A. Przychody z działalności statutowej	A. Przychody podstawowej działalności operacyjnej i zrównane z nimi, w tym:	A. Przychody z działalności statutowej
I. Składki brutto określone statutem II. Inne przychody określone statutem	I. Zmiana stanu produktów	I. Przychody z nieodpłatnej działalności pożytku publicznego II. Przychody z odpłatnej działalności pożytku publicznego III. Przychody z pozostałej działalności statutowej
B. Koszty realizacji zadań statutowych	B. Koszty podstawowej działalności operacyjnej:	B. Koszty działalności statutowej
—	I. Amortyzacja II. Zużycie materiałów i energii III. Wynagrodzenia, ubezpieczenia społeczne i inne świadczenia IV. Pozostałe koszty	I. Koszty nieodpłatnej działalności pożytku publicznego II. Koszty odpłatnej działalności pożytku publicznego III. Koszty pozostałej działalności statutowej
C. Wynik finansowy na działalności statutowej (A – B)	—	C. Zysk (strata) z działalności statutowej (A – B)
—	—	D. Przychody z działalności gospodarczej
—	—	E. Koszty działalności gospodarczej
—	—	F. Zysk (strata) z działalności gospodarczej (D – E)
D. Koszty administracyjne	—	G. Koszty ogólnego zarządu
1. Zużycie materiałów i energii 2. Usługi obce 3. Podatki i opłaty 4. Wynagrodzenia oraz ubezpieczenia społeczne i inne świadczenia 5. Amortyzacja 6. Pozostałe	—	—
—	—	H. Zysk (strata) z działalności operacyjnej (C + F – G)
E. Pozostałe przychody (niewymienione w pozycji A i G)	C. Pozostałe przychody i zyski	I. Pozostałe przychody operacyjne
F. Pozostałe koszty (niewymienione w poz. B, D i H)	D. Pozostałe koszty i straty	J. Pozostałe koszty operacyjne

ROZPORZĄDZENIE MINISTRA FINANSÓW (2001)	USTAWA O ZMIANIE USTAWY O RACHUNKOWOŚCI (2014)	USTAWA O ZMIANIE USTAWY O RACHUNKOWOŚCI (2016)
G. Przychody finansowe	—	K. Przychody finansowe
H. Koszty finansowe	—	L. Koszty finansowe
I. Wynik finansowy brutto na całokształcie działalności (C – D + E – F + G – H)	—	—
J. Zyski i straty nadzwyczajne	—	—
I. Zyski nadzwyczajne II. Straty nadzwyczajne	—	—
—	—	M. Zysk (strata) brutto (H + I – J + K – L)
—	E. Podatek dochodowy	N. Podatek dochodowy
K. Wynik finansowy ogółem (I + J), w tym:	F. Wynik finansowy netto ogółem (A – B + C – D – E), w tym:	O. Zysk (strata) netto (M – N)
I. Różnica zwiększająca koszty roku następnego II. Różnica zwiększająca przychody roku następnego	I. Nadwyżka przychodów nad kosztami II. Nadwyżka kosztów nad przychodami	—

Źródło: P. Zienuk, *Praktyczne aspekty ujednoczenia obowiązków sprawozdawczych organizacji pożytku publicznego*, Kraków 2017. Opracowanie na podstawie: Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 15 listopada 2001 r. w sprawie szczególnych zasad rachunkowości dla niektórych jednostek niebędących spółkami handlowymi, nieprowadzących działalności gospodarczej, Dz.U. z 2001 r., nr 137, poz. 1539; Ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości, t.j. Dz.U. z 2013 r., poz. 330 z późn. zm. z 2014 i 2016 r.

Z uwagi na to, że realizacja celów społecznych ma charakter jakościowy, długofalowy, często niewymierny finansowo, zasadniczym problemem oceny efektywności realizacji celów społecznych jest ich kwantyfikacja. W ocenie efektywności podmiotów ekonomii społecznej nie można też zastosować jednolitego, wystandaryzowanego pomiaru (jakim w analizie finansowej jest np. zysk), z uwagi na dywersyfikację celów społecznych i warunków funkcjonowania podmiotów ES. Działalność społeczna w komercyjnym otoczeniu jest realizowana w warunkach niepewności przy subiektywnej ocenie możliwości i ograniczeń w jej prowadzeniu.

Prymat celów niefinansowych w działalności sektora ES wymaga przede wszystkim zdefiniowania i operacjonalizacji pojęcia „efektywność społeczna”. Można przyjąć, że efektywność społeczna wyraża się w relacji nakład (koszt) – efekt (korzyść), która pozwala na racjonalną realizację misji społecznej przez dany podmiot.

Wycena kosztów i korzyści w decyzjach zarządczych jest również zależna od czasu podejmowanych działań, ponieważ wycena wartości poszczególnych wariantów jest inna w przypadku krótkich okresów, a inna w odniesieniu do okresów długich. Wycena krótkookresowa jest dokonywana w warunkach relatywnie mniejszej niepewności niż dla okresów długich i uwzględnia koszty działań bieżących, sklasyfikowane na przykład w rachunku zysków i strat.

Ponieważ większość przedsięwzięć społecznych cechuje nastawienie długookresowe (np. edukacja społeczna, ochrona środowiska itp.) w ocenie takich przedsięwzięć nie można stosować standardów stosowanych w perspektywie krótkookresowej. W nastawieniu długookresowym należy uwzględnić inwestycje (w wymiarze ekonomicznym i społecznym), innowacje i zmienność wszystkich kosztów oraz sposobów alokacji zasobów, możliwe zmiany otoczenia, a także społeczne koszty i korzyści podjętych decyzji. Decyzje długookresowe podejmuje się w warunkach ograniczonej informacji oraz zwiększonego ryzyka i niepewności odnośnie do przyszłych zmian w otoczeniu. W tych warunkach wycena przyszłych korzyści i kosztów jest tym trudniejsza, im bardziej odległa jest przyszłość, do której odnoszą się stawiane cele.

Poszukiwane korzyści powinno się mierzyć wpływem społecznym, rozpatrywanym w następujących kategoriach:

- korzyści podstawowe płynące z realizacji misji i celów organizacji;
- korzyści związane z oddziaływaniem organizacji na beneficjentów;
- korzyści związane z oddziaływaniem organizacji na otoczenie (lokalne, krajowe itp.);
- korzyści związane z wiarygodnością organizacji (wizerunek, postrzeganie, pozycja w sektorze);
- koszty alternatywne związane z zaniechaniem działań społecznych.

Z punktu widzenia podmiotów ES (zwłaszcza NGO) dążenie do zysku jest przejawem komercjalizacji i – w sensie zasad – odejściem od misji, a nawet statusu *non profit*. W tym kontekście należy w odniesieniu każdego podmiotu ES wypracować i zoperacjonalizować indywidualnie kategorię „zysku społecznego”, opracować miary jego kwantyfikacji i metodologię oceny efektywności. Zadanie to ma znaczenie kluczowe i nowatorskie, ponieważ problemy związane z kwantyfikacją i operacjonalizacją kosztów i korzyści społecznych rodzą nie tylko trudności ewidencyjne, lecz również mogą prowadzić do potencjalnych nadużyć, trudnych do wykrycia przez organy kontroli, określanych jako hazard moralny. Stosowanie hazardu moralnego przez niektóre podmioty sektora obniża jego wiarygodność jako całości, zmniejszając zaufanie społeczne i utrudniając pozostałym podmiotom pozyskiwanie środków prywatnych i publicznych. Działania takie burzą etos ekonomii społecznej – główny fundament jej funkcjonowania.

Zróżnicowany zakres i stopień ekonomizacji podmiotów ES sprawiają, że stworzenie jednolitego szablonu oceny efektywności i monitoringu sektora jest trudne lub nawet niemożliwe. Zestaw szczegółowych różnic w kryteriach oceny podmiotów ES na tle sektora biznesu przedstawia tabela 9.

Tabela 9. Wybrane kryteria oceny efektywności sektora biznesu i ekonomii społecznej

KRYTERIA	SEKTOR BIZNESU	SEKTOR EKONOMII SPOŁECZNEJ
Główny beneficjent	Właściciele	Jednostka, grupa społeczna, region, społeczeństwo
Wiodący cel/efekt	Zysk	Wpływ społeczny, oddziaływanie społeczne zdefiniowane indywidualnie
Standaryzacja produktów	Większa	Mniejsza
Czasokres osiągnięcia efektów	Określony	Często trudny do określenia
Ryzyko nieosiągnięcia celu	Mniejsze	Większe
Alokacja	Rynkowa	Rynkowa i nierynkowa
Zasoby	Klasyczne	Klasyczne oraz społeczne
Wiodący rodzaj kapitału	Finansowy, ludzki	Społeczny, ludzki
Liczba procesów	Mniejsza	Większa
Mierzalność wpływu	Wysoka	Zróznicowana, niepewna, mniejsza
Zakres niezbędnej sprawozdawczości pozaewidencyjnej	Węższy	Szerszy, wielowymiarowy
Wymiary analizy	Finansowa, ekonomiczna	Finansowa, ekonomiczna, społeczna
Wartość dodana	Finansowa, ekonomiczna	Finansowa, ekonomiczna, społeczna
Źródła przychodów	Typowe dla biznesu	Typowe dla biznesu oraz specyficzne dla sektora
Kwantyfikowalność kosztów i korzyści	Większa, kryteria „twarde”	Mniejsza, dominują kryteria „miękkie”
Stopień standaryzacji procesów, wskaźników	Wyższy	Zróznicowany, indywidualnie zdefiniowany, niższy
Konieczność audytu, ewaluacji	Mniejsza	Większa
Potrzeba wsparcia zewnętrznego	Mniejsza	Większa
Budowanie wiarygodności	Ważne dla rozwoju	Kluczowe dla rozwoju
Porównywalność podmiotów sektora	Wysoka	Niska

Źródło: opracowanie własne.

Odmienna struktura zasobów i kapitałów sektora ES (zwłaszcza NGO), dodatkowo wewnętrznie zróżnicowana w porównaniu do podmiotów biznesowych, utrudnia ocenę wiarygodności i dokonywanie porównań w świetle typowych procedur i standardów. Najogólniej rzecz biorąc, kapitał większości podmiotów ES jest niedoszacowany z czysto finansowego punktu widzenia, ponieważ dodatkowymi i jednocześnie

kluczowymi zasobami tego sektora, niebranymi pod uwagę w tradycyjnym ujęciu bilansowym, a wycenianymi i pełniącymi funkcje kapitału, są:

- kapitał społeczny kształtujący podaż: przywództwo, zaangażowanie, wolontariat, etos;
- kapitał społeczny kształtujący popyt: wiarygodność podmiotu, zaufanie społeczne.

Wszystkie badania sektora ekonomii społecznej, w tym przytoczone w dalszej części rozdziału, potwierdzają istnienie i ważny udział tych składników kapitału w zasobach jego podmiotów.

Podstawowym problemem w ocenie efektywności sektora ES jest brak możliwości oszacowania przez istniejącą sprawozdawczość finansową i zarządczą wszystkich kluczowych składników potencjału społecznego (np. siły przywództwa), co implikuje często niedoszacowanie wartości podmiotów ES i zniekształca (zmienia) wyniki oceny efektywności przedsięwzięcia społecznego. W efekcie porównywalność podmiotów ES z podmiotami biznesu, nawet w ramach samego sektora, mierzona tradycyjnymi miarami i wskaźnikami ekonomiczno-finansowymi oraz stopą zwrotu z kapitału jest niska, a nawet niemożliwa⁶⁶.

Wymienione odrębności i specyfika badanego sektora wymuszają inny rozkład ryzyka prowadzonej przez podmioty ES działalności i implikują konieczność stosowania indywidualnych kryteriów oceny. Propozycje dotyczące narzędzi pomiaru i oceny efektywności przedsięwzięć społecznych zawarto w opracowaniu syntetycznym z 2012 r.⁶⁷.

Warto zaznaczyć na marginesie, że nie wszystkie procesy i przedsięwzięcia społeczne są lub mogą być rentowne w wymiarze czysto finansowym (np. popularyzacja edukacji, kultury, sportu, nakłady na ochronę środowiska). Wówczas podstawą oceny efektywności powinien być rachunek kosztów i korzyści alternatywnych, bazujący na zestawieniu przedsięwzięcia społecznego z wariantem „zerowym” (zaniechaniem przedsięwzięcia)⁶⁸.

Drugi wymagający rozwiązania problem projektów społecznych wiąże się z niską kwantyfikowalnością ich celów. Projekty społeczne cechuje duża ilość aspektów jakościowych, niewymiernych ekonomicznie i statystycznie, decydujących o osta-

⁶⁶ Zob. też M. Płonka, *Społeczna wartość dodana jako kryterium decyzyjne podmiotów gospodarczych*, [w:] D. Fatuła (red.), *Społeczne, marketingowe i innowacyjne aspekty kreowania zmian organizacyjnych*, Kraków 2011, s. 11–32; M. Płonka, *Sektor ekonomii społecznej...*, dz. cyt.; M. Płonka, *Przesłanki decyzji rynkowych organizacji nienastawionych na zysk*, [w:] D. Fatuła (red.), *Decyzje rynkowe w obliczu kryzysu. Wybrane aspekty*, Kraków 2009, s. 41–50.

⁶⁷ J. Głowacki, K. Rosiek, M. Płonka, *Wybrane metody oceny społeczno-ekonomicznych efektów działania podmiotów ekonomii społecznej*, [w:] M. Frączek, J. Hausner, S. Mazur (red.), *Wokół ekonomii społecznej*, Kraków 2012, s. 327–346.

⁶⁸ Tamże, zob. też M. Płonka, *Determinanty konkurencyjności towarzystw ubezpieczeń wzajemnych w Polsce*, Kraków 2013, s. 43–53.

tecznym rachunku kosztów i korzyści społecznych przedsięwzięcia. W tym wypadku można zastosować metody oceny wielokryterialnej.

Trzecim problemem projektów społecznych jest relatywnie długi okres zwrotu, przekraczający często możliwość obserwacji osiągniętych korzyści. Na przykład nakłady finansowe na upowszechnienie edukacji czy kultury mogą przynieść oczekiwane efekty dopiero w następnych pokoleniach. Tak długiego okresu zwrotu nie jest w stanie monitorować żadna jednostka zaangażowana w projekt społeczny. Ponieważ weryfikowalność wpływu społecznego w krótkim okresie jest z założenia niska, istnieje ryzyko potencjalnych nadużyć, stąd konieczne jest stworzenie organu nadzoru, audytu, który dokonywałby bieżącej oceny zasadności poniesionych nakładów, jeżeli pochodzą one ze środków publicznych i odpowiedzialności podmiotu za realizację danego projektu społecznego.

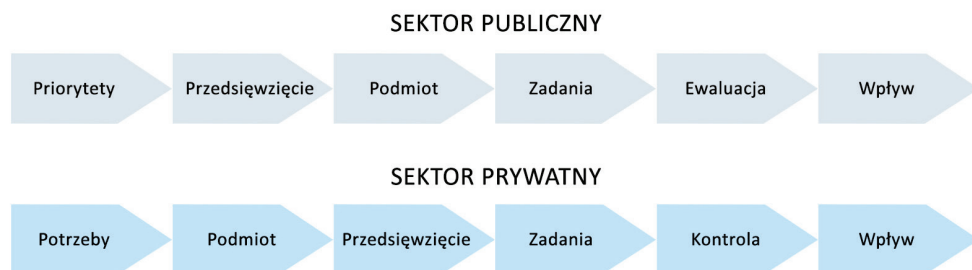
Czwartym specyficznym aspektem projektów społecznych jest założona masowość beneficjentów wpływu społecznego, charakterystyczna dla dóbr publicznych, która często z założenia może nie być rentowna w wymiarze finansowym (przymiotnik „społeczny” oznacza w tym przypadku „masowy”, „obejmujący całe społeczeństwo”). Nowoczesny kort tenisowy, dobra prywatna szkoła, szpital w ramach przedsięwzięć *for profit* mogą przynieść korzyści w wymiarze finansowym, ale nie przyniosą korzyści w wymiarze społecznym, ponieważ są zorientowane na realizację elitarnych potrzeb społecznych. W tych przypadkach potrzeby społeczne będą realizowane, lecz w powiązaniu z sektorem biznesu zorientowanym na elitarne, wyselekcjonowane rynki docelowe. Przedsięwzięcia społeczne podmiotów ES są natomiast adresowane do tych warstw społeczeństwa, w których nie można liczyć na rynkową alokację i komercję; ograniczona jest zatem możliwość generowania przez nie zysków.

Piątym specyficznym aspektem przedsięwzięć społecznych podmiotów ES jest ich komplementarność i substytucyjność z polityką społeczną państwa, prowadząca do likwidowania przyczyn (aktywna polityka społeczna), a nie – jak w przypadku pomocy społecznej (pasywnej polityki społecznej) – likwidowania skutków wykluczenia rynkowego. W makroekonomicznym wymiarze podmioty ES, realizując zlecone przez państwo zadania mające charakter komplementarny lub substytucyjny względem konstytucyjnych zobowiązań sektora publicznego, zwiększają i rozwijają zakres polityki społecznej państwa, a przez eliminację dysproporcji społecznych stymulują harmonijny rozwój społeczny. Jest to przesłanka do aktywnego włączenia sektora ES do zadań realizowanych przez państwo i jednostki samorządu terytorialnego. W ten sposób można osiągnąć efekty synergiczne w sensie finansowym (odciążenie budżetu publicznego) i społecznym (włączenie społeczne grup wykluczonych). Na przykład tworzenie spółdzielni socjalnych jako miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych lub w inny spo-

sób dysfunkcyjnych na rynku pracy jest w wymiarze finansowym i społecznym korzystniejsze niż bierne formy wsparcia: renta czy zasiłek z tytułu niezdolności do pracy.

Szóstym elementem oceny przedsięwzięć społecznych jest brak ich porównywalności, ze względu na zróżnicowanie misji społecznej. O ile ocena finansowej wykonalności projektów biznesowych jest względnie wystandaryzowana (wskaźniki rentowności, płynności finansowej, stopy zwrotu itp.), co pozwala na porównywanie ich efektywności, o tyle każde przedsięwzięcie społeczne musi być oceniane za pomocą specyficznego dla danego przedsięwzięcia społecznego zestawu kosztów i korzyści, dostosowanego do konkretnej misji społecznej i uwarunkowań zewnętrznych. Inny zestaw kosztów i korzyści oraz uwarunkowań będzie miał miejsce w przypadku działalności oświatowej, sportowej, inny w odniesieniu do działalności opiekuńczej czy związanej z aktywizacją osób niepełnosprawnych lub wykluczonych. Efekty wpływu społecznego każdego z tych przedsięwzięć są nieporównywalne, co więcej, ich uwarunkowania są zróżnicowane. Okoliczności te sprawiają, że trudno jest ocenić wpływ społeczny przedsięwzięcia społecznego za pomocą wystandaryzowanych wskaźników efektywności. Do tego dochodzi jeszcze koncepcja i koszt wyboru przedsięwzięcia społecznego, w ramach określonych do dyspozycji środków. W tej sytuacji istnieje pokusa wyboru przedsięwzięcia, które da szybszą możliwość weryfikacji jego efektywności niż przedsięwzięcia o długoterminowym okresie zwrotu. Pojawia się wówczas problem wyceny kosztu wyboru (kosztu alternatywnego), czyli kosztu najkorzystniejszej niewybranej alternatywy. W tej sytuacji cele pozornie rozłączne (np. obiekt sportowy czy dom kultury) mogą być celami zbieżnymi (obydwa cele w założeniu przeciwdziałają patologiom społecznym). W tym wypadku należy zdefiniować misję społeczną i wybrać najbardziej adekwatne przedsięwzięcie realizujące tę misję, a następnie powierzyć to zadanie podmiotowi ekonomii społecznej. Problem pojawia się, gdy występuje sprzeczność w realizacji misji społecznej (np. koło łowieckie vs. stowarzyszenie ochrony zwierząt). Pozyskanie środków na realizację zadań statutowych danego podmiotu ekonomii społecznej zależy wówczas od siły nacisku grup społecznych, politycznych lub biznesowych (lobbying), tym bardziej, że brak możliwości weryfikacji w krótkim okresie osiągnięcia wpływu społecznego implikuje poczucie bezkarności w realizacji danego przedsięwzięcia społecznego za pomocą środków publicznych. Rodzi to potrzebę badania wiarygodności podmiotowej i przedmiotowej danej organizacji społecznej (audytu społecznego) przez niezależny ośrodek akredytujący. Zaufanie społeczne jest bowiem najważniejszym, a jednocześnie pozaewidencyjnym rodzajem aktywów podmiotu ES. To zaś powoduje, że wycena bilansowa wartości podmiotów ES jest pozbawiona sensu (nie odzwierciedla prawdziwego obrazu jednostki i nie bierze pod uwagę celów jej działania). Trzeba najpierw wypracować priorytety polityki społecznej, a potem dobierać przedsięwzięcia społeczne, podmioty, zadania i zlecać

je podmiotom ES, JST lub podmiotom biznesu. Łańcuch tworzenia wartości społecznej w sektorze publicznym i prywatnym przedstawia rysunek 3.

Rysunek 3. Łańcuch tworzenia wartości społecznej w sektorze publicznym i prywatnym

Źródło: opracowanie własne.

Ważnym kryterium oceny wpływu społecznego podejmowanych działań jest harmonizacja i egalitaryzacja dobrobytu społecznego i dóbr publicznych prowadząca do eliminacji patologii społecznych.

Problem wyceny wartości społecznej przedsięwzięć zaczynają dostrzegać również podmioty komercyjne. Coraz częściej mówi się o aktywach, które nie mają należytego odzwierciedlenia w sprawozdawczości finansowej, z uwagi na ich niską kwantyfikowalność i niejednokrotnie wysoką zmienność (kapitał społeczny, kapitał intelektualny, wiarygodność, pozycja konkurencyjna itp.). Nieuwzględnienie tych aspektów w bilansie powoduje, że nawet w odniesieniu do przedsiębiorstw komercyjnych analiza i ocena aktywów w wymiarze czysto finansowym jest coraz mniej wiarygodna. Tym bardziej w odniesieniu do instytucji ES kryteria pozafinansowe powinny mieć zapewnioną właściwą wagę, zwłaszcza w aspekcie społecznego czy regionalnego oddziaływania przedsięwzięcia. W związku z niską kwantyfikowalnością kapitału intelektualnego, uczestniczącego w coraz większym stopniu w procesach społecznych i gospodarczych i decydującego o ich efektywności – co ma istotne znaczenie ze względu na specyfikę sektora ekonomii społecznej – coraz częściej mówi się o potrzebie głębszej rewolucji w rachunkowości XXI wieku.

Komplementarna wobec tego modelu jest koncepcja „trzech E”, czyli „efektywności, ekonomiczności i etyczności” jako warunków biznesu społecznie odpowiedzialnego. Efektywność jest związana z osiągnięciem celów i realizacją misji, ekonomiczność – z gospodarnością, produktywnością, wydajnością i korzystną relacją między efektem a nakładem, z uwzględnieniem efektów zewnętrznych, natomiast

etyczność – ze zgodnością z przyjętymi w prawie i zwyczajach normami moralnymi⁶⁹. Egzemplifikację wymienionych specyficznych cech i problemów badanego sektora przedstawiają wyniki badań sektora ekonomii społecznej na tle retrospektywnym.

4. Potencjał sektora przedsiębiorczości społecznej w Polsce

W świetle badań prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny (GUS)⁷⁰ oraz Stowarzyszenie Klon/Jawor (dane za 2006 r.), w latach 2006–2014 nastąpił rozwój sektora ekonomii społecznej (zob. tabela 10).

Tabela 10. Organizacje *non profit* prowadzące aktywną działalność w Polsce w latach 2006–2014 (w tys.)

PODMIOTY	2006	2014 (2016*)	DYNAMIKA
Stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne	55,0	72,0	30,90
Związki zawodowe	—	12,9	—
Fundacje	8,2	10,7	30,48
Organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego	5,5	2,9	–89,65
Społeczne podmioty wyznaniowe	—	1,8	—
Organizacje pracodawców	—	0,3	—
Partie polityczne	—	0,1	—
Centra integracji społecznej (CIS)	0,035	0,159*	454,29
Warsztaty terapii zajęciowej (WTZ)	0,412	0,708*	71,84
Zakłady aktywności zawodowej (ZAZ)	0,032	0,103*	321,87

⁶⁹ B. Rok, *Biznes społecznie odpowiedzialny*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój*, Kraków 2008, s. 162–163.

⁷⁰ Badanie sektora *non profit* przez GUS miało charakter badania panelowego, a w jego kartotece znalazły się podmioty z kartoteki SOF-1 i SOF-4, które złożyły sprawozdania za 2014 r. Wśród nich uwzględniono między innymi jednostki prowadzące zarejestrowaną działalność gospodarczą, podmioty posiadające status organizacji pożytku publicznego (OPP). Szczegółowa charakterystyka badanych podmiotów została przedstawiona w publikacji: S. Nałęcz, T. Sekuła, K. Borysiak, R. Wilk, W. Sadłoń, U. Stasiak-Jaśkiewicz, *Metodologia badań SOF-1 i SOF-4 za 2014 r.*, [w:] K. Goś-Wójcicka (red.), *Sektor non-profit w 2014 r.*, Warszawa 2016, s. 15–37.

PODMIOTY	2006	2014 (2016*)	DYNAMIKA
Kluby integracji społecznej (KIS)	0,000	0,217*	—
Spółdzielnie socjalne	0,060	—	—
Razem liczba organizacji prowadzących aktywną działalność	69,7	100,7	44,48

* Dane dotyczą 2016 r. i pochodzą z publikacji *Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2016 r.*

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Gumkowska, J. Herbst (red.), *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2006*, Warszawa 2006, s. 39; *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Warszawa 2017, s. 1–2; *Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2016 r.*, Warszawa 2017, s. 1.

Ważną grupą w omawianej zbiorowości są organizacje posiadające status organizacji pożytku publicznego (OPP). W 2014 r. odnotowano 8,6 tys. takich jednostek, czyli prawie 9% wszystkich rejestrowych organizacji *non profit* oraz 10% organizacji mających prawo ubiegać się o taki status. W latach 2004–2015 liczba zarejestrowanych organizacji pożytku publicznego (OPP) wzrosła czterokrotnie – z 2,2 tys. do 9,0 tys. W 2015 r. aktywną działalność prowadziło 8,8 tys. OPP, co stanowiło jedną dziesiątą podmiotów sektora *non profit* mogących ubiegać się o ten status. Wśród 7,9 tys. OPP, które w 2015 r. otrzymały odpis 1% od podatku PIT za 2014 r., średnia kwota tego odpisu wyniosła 70,7 tys. zł, ale połowa z nich uzyskała nie więcej niż 5,0 tys. zł. Środki z 1% trafiały głównie do: organizacji działających na terenie całego kraju (72%), fundacji (70%), jednostek zajmujących się zdrowiem (52%)⁷¹.

Najliczniejszą zbiorowość w kategorii „stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne” tworzyły: typowe stowarzyszenia i organizacje społeczne (35,5 tys.), stowarzyszenia sportowe, czyli stowarzyszenia będące klubami sportowymi i związki sportowe (19,0 tys.), ochotnicze straże pożarne (15,1 tys.) i – najmniej liczne – koła łowieckie (2,4 tys.)⁷².

Przedmiotem działania dziewięciu na dziesięć organizacji pozarządowych w Polsce było bezpłatne świadczenie usług. Wsparciem materialnym, w postaci finansowej i rzeczowej, zajmowało się 21% podmiotów, zaś działalnością produkcyjną – jedynie 3%. Profile działalności organizacji społecznych w Polsce w 2014 r. przedstawia tabela 11.

⁷¹ *Organizacje Pożytku Publicznego i 1%*, Notatka informacyjna, Warszawa 2017, s. 1.

⁷² *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Warszawa 2017, s. 2.

Tabela 11. Profile działalności organizacji społecznych w Polsce w 2014 r.

RODZAJ DZIAŁALNOŚCI SPOŁECZNEJ	LICZBA ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH	
	W TYS.	W %
Sport, turystyka, rekreacja i hobby	25,7	27,46
Sprawy zawodowe, pracownicze i branżowe	17,1	18,27
Ratownictwo	15,1	16,13
Kultura i sztuka	11,0	11,75
Edukacja i wychowanie oraz badania naukowe	9,1	9,72
Pomoc społeczna i humanitarna	6,8	7,26
Ochrona zdrowia	3,4	3,63
Rozwój lokalny w wymiarze społecznym i ekonomicznym	3,0	3,21
Koła łowieckie	2,4	2,57

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Warszawa 2017, s. 4.

W 2014 r. całkowita wartość przychodów wykazanych przez wszystkie rejestrowe organizacje *non profit* wyniosła 26,1 mld zł, zaś kwota kosztów – 23,7 mld zł. Uzyskiwanie przychodów deklarowało dziewięć na dziesięć badanych organizacji. Źródła przychodów organizacji ekonomii społecznej w Polsce oraz ich udział w przychodach ogółem w 2014 r. przedstawia tabela 12.

Tabela 12. Źródła przychodów podmiotów sektora ekonomii społecznej w Polsce oraz ich udział w przychodach ogółem w 2014 r.

ŹRÓDŁA PRZYCHODÓW	ORGANIZACJE UZYSKUJĄCE DANY RODZAJ PRZYCHODÓW (W %)	UDZIAŁ PRZYCHODÓW Z DANEGO ŹRÓDŁA W STRUKTURZE PRZYCHODÓW ORGANIZACJI (W %)
Przychody rynkowe w tym:	34	38
▪ działalność gospodarcza	7	17
▪ odpłatna działalność statutowa	22	16
Przychody nierynkowe w tym:	66	53
▪ źródła publiczne	51	42
▪ darowizny, zbiórki publiczne	43	11
▪ składki członkowskie	61	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Warszawa 2017, s. 8.

W badanym sektorze zdecydowanie dominują przychody o charakterze nierynkowym, co przedstawia tabela 13.

Tabela 13. Struktura podmiotów sektora ekonomii społecznej w Polsce w 2015 r. według głównego typu źródeł finansowania działalności

DOMINUJĄCE ŹRÓDŁO PRZYCHODÓW	PODMIOTY SEKTORA ES (W %)
Brak jednego dominującego źródła przychodów	25
Przewaga przychodów o charakterze rynkowym	14
Przewaga przychodów o charakterze nierynkowym, publicznych	32
Przewaga przychodów o charakterze nierynkowym, niepublicznych	14
Przewaga przychodów ze składek członkowskich	16

Źródło: *Działalność Organizacji Non-Profit w 2015 r.: zarządzanie i współpraca*, Warszawa 2017, s. 24.

Udział organizacji, w których dominowały przychody o charakterze rynkowym, wzrastał wraz z liczbą zatrudnionych w organizacji pracowników oraz wielkością przychodów. Wśród jednostek niezatrudniających pracowników wyniósł on 9%, w grupie jednostek posiadających co najmniej 20 pracowników osiągnął 21%, w organizacjach o przychodach do 1 tys. zł omawiany odsetek wyniósł 2%, natomiast wśród organizacji osiągających przychody powyżej 1 mln zł – 27%. Przychody ze źródeł publicznych dominowały najczęściej w budżetach społecznych podmiotów wyznaniowych (46%), stowarzyszeń sportowych (44%) oraz OSP (42%), a także w budżetach organizacji pożytku publicznego (40%), jednostek prowadzących wyłącznie nieodpłatną działalność statutową (39%), zatrudniających 6–19 pracowników (47%) lub co najmniej 20 pracowników (45%)⁷³.

W latach 2006–2014 o prawie 63% wzrosła liczebność członkostw sektora pozarządowego, który w 2014 r. liczył łącznie około 11,4 mln członków (suma wszystkich członków na listach w organizacjach objętych badaniami GUS), z czego 98% członkostw dotyczyło osób fizycznych⁷⁴, natomiast bazę członkowską organizacji pozarządowych w 2006 r. szacowano na około 7 mln osób⁷⁵.

Prawie o połowę w analizowanym okresie wzrosła liczba etatów w tym sektorze. Pod koniec 2014 roku w sektorze ES zatrudnionych było łącznie 154,1 tys. pracowników etatowych (128,8 tys. etatów), dla 131,0 tys. spośród nich było to podstawowe miejsce pracy⁷⁶. W 2006 r. w sektorze pozarządowym zatrudnionych było około 120 tys. osób (65 tys. etatów).

Tendencje zmian podstawowych cech działalności sektora ekonomii społecznej w latach 2010–2014 przedstawia tabela 14.

⁷³ *Działalność Organizacji Non-Profit w 2015 r.: zarządzanie i współpraca*, Warszawa 2017, s. 24–25.

⁷⁴ Tamże, s. 5.

⁷⁵ M. Gumkowska, J. Herbst (red.), *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2006*, Warszawa 2006, s. 39.

⁷⁶ Tamże, s. 6–7.

Tabela 14. Tendencje zmian podstawowych parametrów działalności sektora non profit w Polsce w latach 2010–2014

BADANY PARAMETR	ZMIANA (+/-)
Liczba organizacji sektora	+ 9%
Liczba członkostw osób fizycznych	– 9%
Przeciętna liczba zatrudnionych na podstawie stosunku pracy w etatach	+ 10%
Realna wartość przychodów	Bez zmian

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Warszawa 2017, s. 9–10.

Specyfiką sektora organizacji *non profit* jest znaczący udział pracy społecznej, co dokumentuje tabela 15.

Tabela 15. Struktura organizacji pozarządowych w 2015 r. według rodzaju pracy, z której korzystały

DOMINUJĄCY RODZAJ PRACY W ORGANIZACJI	ORGANIZACJE POZARZĄDOWE (W %)
Tylko praca społeczna	57
Przewaga pracy społecznej	7
Zrównoważony udział pracy społecznej i płatnej	9
Przewaga pracy płatnej	18
Tylko praca płatna	8

Źródło: *Działalność Organizacji Non-Profit w 2015 r.: zarządzanie i współpraca*, Warszawa 2017, s. 26.

Podsumowując rozważane problemy i diagnozę sektora ekonomii społecznej wobec perspektyw jego rozwoju, można stwierdzić, że głównym atutem tego sektora jest kapitał społeczny tkwiący w ludziach (przywództwo, młodość, wykształcenie, chęć zmiany, zaangażowanie, wolontariat) i ideach, które budzą zaufanie społeczne. Z badań wynika też, że wartość potencjału ludzkiego, mierzona wiekiem, wykształceniem i zdolnością do akomodacji, jest w przypadku sektora ES wyższa niż w sektorze biznesu.

Słabości i niepewności sektora dotyczą jego niskiego i niepewnego potencjału finansowego i rzeczowego oraz mogącej się pojawić alienacji inicjatyw i potencjału społecznego.

Warto zaznaczyć, że płatny personel badanych organizacji pozarządowych stanowili ludzie młodzi i wykształceni (57,7% zatrudnionych pracowników skończyło studia wyższe), a 61% wolontariuszy nie ukończyła trzydziestego roku życia. Dane te świadczą o potencjale sektora oraz potrzebie rozwijania i kształcenia kompetencji miękkich i twardych młodego pokolenia nie tylko w postaci niesformalizowanej (wolontariat), lecz przede wszystkim w postaci sformalizowanej (efekty kształcenia, programy kształ-

cenia), połączonej ze stymulowaniem postaw społecznych, uwrażliwiających młodzież na występowanie różnorodnych problemów społecznych. Znaczenie tego sektora oraz jego zróżnicowanie, wielowymiarowość i specyfika implikują również konieczność przygotowania specjalistów do podjęcia pracy w różnych obszarach przedsiębiorczości społecznej, realizowanego za pomocą różnych stopni i form edukacji.

ROZDZIAŁ III

INICJATYWY EDUKACYJNE W OBSZARZE EKONOMII SPOŁECZNEJ W POLSCE

1. Kontekst podejmowania inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej w Polsce

W rozdziale zaprezentowano przegląd wybranych inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej, realizowanych w Polsce od 2003 r. Przyjęta cezura jest związana bezpośrednio z wprowadzeniem w życie zapisów Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie⁷⁷ oraz Ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym⁷⁸, które w miały istotne znaczenie dla budowania podstaw instytucjonalno-prawnych gospodarki społecznej w Polsce. Ze względu na zakres tematyczny opracowania, w sposób szczególny skoncentrowano uwagę na inicjatywach dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej na poziomie akademickim. Biorąc jednak pod uwagę znaczenie tej problematyki, wskazano także inne przedsięwzięcia edukacyjne, realizowane na poziomie szkół ponadpodstawowych oraz kursu dla menedżerów przedsiębiorczości społecznej.

Analizując problematykę edukacji w obszarze przedsiębiorczości społecznej, nie sposób nie odwołać się do Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej (KPRES)⁷⁹. Wyznacza on

⁷⁷ T.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1817.

⁷⁸ T.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1828.

⁷⁹ Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej przyjęty Uchwałą Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. Stanowi on dokument o charakterze operacyjno-wdrożeniowym, ustanowiony w celu realizacji średnio-

bowiem kluczowe kierunki interwencji publicznej mające na celu kształtowanie jak najlepszych warunków rozwoju ekonomii społecznej i przedsiębiorstw społecznych w Polsce. W tym kontekście jako jeden z priorytetów, ale i zarazem wyzwań, wskazuje się edukację, zwłaszcza zaś wzrost kompetencji w obszarze ekonomii społecznej. Podkreśla się przy tym, że ten rozwój powinien dokonywać się zarówno w ramach edukacji formalnej, jak i pozaformalnej. Z kolei wśród adresatów działań edukacyjnych wymienia się nie tylko przedstawiciele sektora ekonomii społecznej, ale również dzieci, młodzież, członków wspólnot lokalnych, przedsiębiorców i samorządowców⁸⁰. Akcentuje się ponadto potrzebę opracowania nowych form i narzędzi edukacyjnych adresowanych do szerokiego grona odbiorców i obejmujących zarówno teoretyczne, jak i praktyczne aspekty przedsiębiorczości społecznej.

Ramy działań edukacyjnych z zakresu przedsiębiorczości społecznej wyznaczają również wieloletnie regionalne plany działania na rzecz promocji i upowszechniania ekonomii społecznej, opracowane na poziomie każdego z województw. Wśród sformułowanych w nich zapisów znalazły się także te, które dotyczą sfery edukacji. Punkt odniesienia dla nich stanowił przy tym KPRES, co miało zapewnić spójność działań realizowanych w poszczególnych regionach oraz komplementarność wobec inicjatyw podejmowanych w skali kraju. Równocześnie jednak warto podkreślić pewną różnorodność i odmienny sposób formułowania działań edukacyjnych w poszczególnych województwach. Ich przykładowy wykaz przedstawiono w tabeli 16.

Tabela 16. Cele i działania edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej w Polsce w wybranych województwach

WOJEWÓDZTWO	CELE I DZIAŁANIA EDUKACYJNE W OBSZARZE PRZEDSIĘBIORCZOŚCI SPOŁECZNEJ
Małopolskie	Cel 1: Społeczności lokalne rozwijające się w oparciu o inicjatywy ekonomii Kierunek interwencji 2: Kształtowanie postaw przedsiębiorczych w obszarze ekonomii społecznej wśród młodzieży <u>Wybrane działania:</u> <ul style="list-style-type: none"> ▪ opracowanie oraz upowszechnienie pakietów edukacyjno-informacyjnych dotyczących przedsiębiorczości społecznej dla młodzieży gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej ▪ wsparcie szkoleniowo-doradcze w obszarze ekonomii społecznej dla nauczycieli ▪ organizacja inicjatyw edukacyjnych z zakresu przedsiębiorczości społecznej wykorzystujących elementy współzawodnictwa dla młodzieży kształcącej się na różnych szczeblach edukacji ▪ wprowadzenie tematyki ES do programów studiów na wybranych kierunkach

okresowej strategii rozwoju kraju – Strategii Rozwoju Kraju 2020 oraz Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego, Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego, Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego oraz innych strategii rozwoju.

⁸⁰ Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, s. 37.

Mazowieckie	<p>Cel szczegółowy 1: Ekonomia społeczna jest obecna w świadomości mieszkańców Mazowsza i stanowi ważne narzędzie w budowaniu spójności społecznej</p> <p>Priorytet 4: Mieszkańcy umiejętnie korzystają z narzędzi ekonomii społecznej</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <p>4.1. Wprowadzenie elementów ekonomii społecznej do programów edukacyjnych i podręczników (np. lekcje przedsiębiorczości, wiedza o społeczeństwie)</p> <p>4.2. Prowadzenie kursów i szkoleń dla nauczycieli na temat ekonomii społecznej</p>
Śląskie	<p>Priorytet 3: Edukacja i profesjonalizacja sektora ekonomii społecznej</p> <p>Cel szczegółowy 3: Podniesienie poziomu wiedzy i upowszechnienie umiejętności praktycznych w sektorze ekonomii społecznej i jego otoczeniu</p> <p>Kierunek działania 3.1: Nowe działania edukacyjne w formie studiów, szkoleń i zajęć fakultatywnych</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ studia podyplomowe z ekonomii społecznej ▪ włączenie treści dotyczących gospodarki społecznej do kształcenia na poziomie wyższym ▪ zajęcia fakultatywne dające kwalifikacje do działania w formule PES dla uczniów szkół średnich zawodowych (np. ekonomicznych)
Dolnośląskie	<p>Priorytet 3: Budowanie systemu wsparcia oraz edukacja na rzecz ekonomii społecznej</p> <p>Cel szczegółowy 2: Podniesienie wiedzy na temat ES w regionie</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ stworzenie systemu kształcenia nauczycieli z zakresu przedsiębiorczości społecznej – stypendia, studia podyplomowe, kursy kwalifikacyjne, podręczniki, materiały do zajęć ▪ opracowanie standardów w zakresie kształcenia formalnego i nieformalnego oraz upowszechnienie standardów dotyczących ES
Lubelskie	<p>Cel główny 4: Upowszechnianie ekonomii społecznej w regionie</p> <p>Cel szczegółowy 4.2: Edukacja dla ekonomii społecznej</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ wspieranie i rozwijanie idei spółdzielczości uczniowskiej w szkołach podstawowych, gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych ▪ współpraca szkolnictwa zawodowego z sektorem ekonomii społecznej przez tworzenie możliwości odbywania praktyk zawodowych w przedsiębiorstwach społecznych oraz wsparcie organizacji wolontariatu w podmiotach ekonomii społecznej
Warmińsko-mazurskie	<p>Priorytet 2: Wzrost świadomości na temat ekonomii społecznej</p> <p>Cel 2.2: Wprowadzenie wiedzy na temat ekonomii społecznej do systemu kształcenia formalnego i nieformalnego</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ inspirowanie wprowadzania na wydziałach ekonomicznych uczelni wyższych w regionie zagadnień z zakresu ekonomii społecznej, w tym organizacja studiów podyplomowych ▪ uwzględnienie tematyki ekonomii społecznej na zajęciach pozalekcyjnych
Zachodniopomorskie	<p>Priorytet 1: Promocja i upowszechnienie idei przedsiębiorczości społecznej</p> <p>Cel szczegółowy 1.1: Edukacja w zakresie przedsiębiorczości i ekonomii społecznej w regionie</p> <p><u>Wybrane działania:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ wzmacnianie kompetencji społecznych poprzez edukację formalną (głównie szkoły gimnazjalne i ponadgimnazjalne) oraz nieformalną (nauka przez praktykę – głównie przez działalność w organizacjach pozarządowych)

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie ekspertyzy *Porównanie koncepcji wsparcia rozwoju ekonomii społecznej na poziomie regionalnym i krajowym na podstawie wieloletnich regionalnych planów działań na rzecz promocji i upowszechnienia ekonomii społecznej oraz rozwoju instytucji sektora ekonomii społecznej i jej otoczenia w regionie oraz projektu Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej*, Szczecin 2013, s. 21–34.

Analiza informacji zawartych w tabeli 16 pozwala stwierdzić, że inicjatywy edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej służą przede wszystkim rozpowszechnieniu tego zagadnienia wśród różnych grup społecznych. Mają one również za zadanie eksponowanie roli przedsiębiorstw społecznych w kształtowaniu postaw przedsiębiorczych oraz w rozwoju społeczno-gospodarczym. Służą ponadto podnoszeniu wiedzy i kompetencji w samych przedsiębiorstwach społecznych. W tym kontekście warto podkreślić, że zaprogramowane działania dotyczące edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej, według formuły wynikającej z KPRES oraz poszczególnych planów regionalnych, wynikają zwłaszcza z kondycji ekonomii społecznej w Polsce, która nadal wydaje się być słabo zakorzeniona w polskiej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Potwierdzają to również doświadczenia i rezultaty projektów systemowych („Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” oraz „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii społecznej”). Generalnym wnioskiem płynącym z ich realizacji jest potrzeba dalszego kształcenia w zakresie ekonomii społecznej i to nie tylko w obrębie samego sektora, ale również w szerszym wymiarze, obejmującym całe społeczeństwo. W tym zakresie podkreśla się zwłaszcza nieodzowność podejmowania inicjatyw edukacyjnych skierowanych do nauczycieli takich przedmiotów, jak: wiedza o społeczeństwie, podstawy przedsiębiorczości czy ekonomia w praktyce⁸¹.

Omawiając problematykę edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej, warto również wskazać na podmioty zaangażowane we wspieranie tego typu przedsięwzięć. Na poziomie krajowym taką rolę pełni Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (MRPiPS). Popularyzuje ono szeroko rozumianą problematykę ekonomii i przedsiębiorczości społecznej, włącza się również w projekty systemowe służące między innymi wypracowaniu wsparcia w obszarze edukacji (np. „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii społecznej”, „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej”, „System partycypacyjnego zarządzania sferą ekonomii społecznej”). Istotną rolę odgrywa ponadto utworzony w 2008 r. przy MRPiPS Zespół ds. Rozwiązań Systemowych w Zakresie Ekonomii Społecznej, w ramach którego działa grupa robocza do spraw edukacji, odpowiedzialna między innymi za opracowanie propozycji działań w systemie edukacji i szkoleń w obszarze ekonomii społecznej. Z kolei w 2015 r. powołano Krajowy Komitet Rozwoju Ekonomii Społecznej, w którego strukturach w 2016 r. utworzono grupę tematyczną do spraw edukacyjnych. Wśród jej zadań wskazano między innymi:

⁸¹ D. Pusek, *Ekspertyza nauczania Przedsiębiorczości oraz Gospodarki społecznej w polskim systemie oświaty od szkoły podstawowej do szkoły ponadgimnazjalnej*, opracowana w ramach projektu „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii społecznej”, Warszawa 2013.

- tworzenie zestawu narzędzi służących upowszechnianiu przedsiębiorczości społecznej wśród dzieci i młodzieży;
- tworzenie kompleksowego programu upowszechniania przedsiębiorczości społecznej wśród dzieci i młodzieży, w szczególności spółdzielczości uczniowskiej w aspekcie edukacji nieformalnej;
- przygotowanie podręcznika dotyczącego praktycznych aspektów wdrażania przedsiębiorczości społecznej w szkołach⁸².

Należy dodać, że na poziomie województw podobną rolę spełniają regionalne komitety rozwoju ekonomii społecznej; w niektórych z nich działają także grupy do spraw edukacji. Potencjał popularyzacji przedsiębiorczości społecznej silnie zaznacza się także wśród organizacji pozarządowych oraz samych przedsiębiorstw społecznych. Często prowadzą one działania edukacyjne służące z jednej strony podnoszeniu wiedzy i kompetencji związanych z nim osób, z drugiej zaś szerszemu upowszechnianiu idei przedsiębiorczości społecznej w otoczeniu.

Edukacja w zakresie ekonomii i przedsiębiorczości społecznej, w znacznej mierze za sprawą wsparcia finansowego Unii Europejskiej, jest także coraz częściej przedmiotem kształcenia zarówno w ramach systemu edukacji, jak i w formach pozaszkolnych. Ustawicznie poszerza się także krąg odbiorców, do których adresowane są inicjatywy podnoszące wiedzę i kompetencje w tym zakresie. Szczegółowy opis przedsięwzięć edukacyjnych, a także grup docelowych, którym są one dedykowane, zaprezentowano w dalszej części rozdziału.

2. Analiza wybranych inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej realizowanych na poziomie szkolnictwa wyższego w Polsce

Podejmując próbę przeglądu dotychczasowych inicjatyw edukacyjnych w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce, warto za Agnieszką Pacut⁸³ wskazać na niedobór opracowań odnoszących się do tego obszaru. Związane z przedsiębiorczością społeczną kształcenie kompetencji społecznych i obywatelskich, jak również

⁸² Uchwała nr 3 Krajowego Komitetu Rozwoju Ekonomii Społecznej z dnia 4 października 2016 r. w sprawie powołania grup tematycznych Komitetu, <http://www.pozYTEK.gov.pl/Aktualnosci,K-KRES,3942.html> (dostęp: 29.09.2017).

⁸³ A. Pacut, *Kształcenie pozaformalne w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Przegląd wybranych inicjatyw*, „Biuletyn Ekonomii Społecznej” 2014, nr 6 (marzec), s. 11.

próba jego analizy dokonuje się zwłaszcza w kontekście edukacji obywatelskiej⁸⁴, samorządności uczniowskiej⁸⁵, kształcenia ustawicznego⁸⁶. Z kolei komponent związany z przedsiębiorczością realizowany jest przede wszystkim w ujęciu, w którym eksponuje się konieczność kształtowania zdolności i kompetencji umożliwiających odnalezienie się w realiach gospodarki wolnorynkowej⁸⁷, choć nie bez znaczenia pozostają inicjatywy dotyczące społecznej odpowiedzialności biznesu i zrównoważonego rozwoju⁸⁸. W takich uwarunkowaniach tym bardziej wyróżniają się opracowania dotyczące przedsiębiorczości społecznej i podnoszące problematykę edukacji w tym zakresie. Na uwagę zasługuje między innymi sześć ekspertyz dotyczących dotychczasowych doświadczeń w obszarze edukacji z zakresu gospodarki społecznej i przedsiębiorczości społecznej, istniejących w systemie edukacji formalnej i w ramach pozasystemowych inicjatyw edukacyjnych, przygotowanych w ramach projektu „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii społecznej”⁸⁹, jak również wspomniana już analiza A. Pacut pt. *Kształcenie pozaformalne w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Przegląd wybranych inicjatyw*.

Na potrzeby opracowania – o czym wspomniano na wstępie – dokonano przede wszystkim przeglądu inicjatyw edukacyjnych realizowanych na poziomie akademickim

⁸⁴ E. Bacia, F. Pazderski, S. Żmijewska-Kwiręg, *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju*, Warszawa 2017, <http://innowacje.org.pl/wp-content/uploads/2017/05/Edukacja-obywatelska-w-Polsce.pdf> (dostęp: 27.09.2017); K.E. Siellawa-Kolbowska, A. Łada, J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce*, Warszawa 2008; M. Koziarek, *Nieformalne „uniwersytety obywatelskie” – o rozwijaniu kształcenia obywatelskiego poza systemem edukacji*, „Analizy i Opinie” 2011, nr 122.

⁸⁵ J. Witkowski, *Samorządność uczniowska w systemie edukacyjnym*, Warszawa 2013.

⁸⁶ A. Jurczak i in., *Kształcenie ustawiczne w Małopolsce. Analiza danych zastanych*, Kraków 2007, http://obserwatorium.malopolska.pl/files/library/415/ilosciowe_instytucje.pdf (dostęp: 27.09.2017).

⁸⁷ W. Nowiński, G. Nowaczyk, A. Sobczak, Ł. Tomczyk, A. Fabiś, A. Litawa, *Innowacyjna edukacja przedsiębiorczości. Raport Krajowy*, Poznań–Oświęcim–Kraków 2016, http://m.wsb.pl/sites/wsb.pl.poznan/files/raport_innowacyjna_educacja_przedsiębiorczosci_2016_ostateczny.pdf (dostęp: 27.09.2017).

⁸⁸ *Jak uczyć o społecznej odpowiedzialności i zrównoważonym rozwoju. Przewodnik dla nauczycieli*, Warszawa 2011, <http://odpowiedzialnybiznes.pl/public/files/Jak%20uczyc%20o%20CSR.pdf> (dostęp: 27.09.2017); E. Jastrzębska, *Uczelnie wyższe a edukacja w zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Zarządzanie Zmianami. Zeszyty Naukowe” 2010, nr 2(20).

⁸⁹ Opracowane ekspertyzy dotyczyły następujących tematów: „Treści nauczania w zakresie gospodarki społecznej / ekonomii społecznej / przedsiębiorczości społecznej w polskim systemie oświaty od szkoły podstawowej do szkoły ponadgimnazjalnej”; „Przegląd pozasystemowych inicjatyw edukacyjnych adresowanych do podmiotów gospodarki społecznej w Polsce. Analiza wstępna”; „Tradycyjne formy edukacyjne dla podmiotów gospodarki społecznej / ekonomii społecznej – ruch spółdzielczy przed i powojenny”; „Przegląd akademickich inicjatyw edukacyjnych w zakresie gospodarki społecznej / przedsiębiorczości społecznej w programach studiów wyższych (licencjackich, magisterskich i podyplomowych) w latach 1989–2009”; „Przegląd treści nauczania w podstawach programowych i podręcznikach dla szkół policealnych i pomaturalnych – ze szczególnym uwzględnieniem szkół dla pracowników socjalnych”; „Spółdzielczość uczniowska jako praktyczna forma edukacji dla przedsiębiorczości – stan i mechanizmy wspierania”.

kim, które uzupełniono następnie o analizę przykładowych przedsięwzięć podejmowanych na innych poziomach edukacji, w formie pozaszkolnej, z uwzględnieniem różnych grup odbiorców. W prowadzonej analizie odwołano się m.in. do klasyfikacji form kształcenia opracowanej przez Eurostat, co z jednej strony miało walor porządkujący, z drugiej zaś zwracało uwagę na szerokie spektrum i różnorodność działań edukacyjnych podejmowanych na polu przedsiębiorczości społecznej. W tym kontekście przywołano podział na następujące kategorie⁹⁰:

- edukację formalną, która jest prowadzona w sposób zaplanowany i zorganizowany w zinstytucjonalizowanym środowisku reprezentowanym zarówno przez podmioty publiczne, jak i prywatne tworzące system edukacji w danym kraju. Obejmuje ona konkretne grupy odbiorców i programy o założonej treści i długości trwania;
- edukację pozaformalną, stanowiącą ciągłą i zorganizowaną działalność, prowadzoną przez różnorodne podmioty (nie zawsze związane z systemem edukacji). Stanowi ona uzupełnienie edukacji formalnej. Przyjmuje formę programów edukacyjnych o różnym czasie trwania skierowanych do osób z wszystkich grup wiekowych;
- edukację nieformalną, obejmującą mniej ustrukturyzowane i zorganizowane formy kształcenia. Może ona obejmować wydarzenia edukacyjne realizowane w miejscu pracy, rodzinie itd.

Zgodnie z zapisami ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym⁹¹ system szkolnictwa wyższego w Polsce tworzą publiczne i niepubliczne szkoły wyższe. Zakres świadczonych przez nie usług edukacyjnych wpisuje się przede wszystkim w ramy edukacji formalnej.

2.1. Charakterystyka studiów podyplomowych w obszarze ekonomii społecznej

W kontekście niniejszego rozdziału na szczególną uwagę zasługuje edukacja na poziomie studiów podyplomowych, ponieważ wiele inicjatyw mających na celu kształcenie w obszarze przedsiębiorczości społecznej było realizowanych w tej formie. Przedstawiono kilka z nich (dotyczą lat 2006–2008), eksponując każdorazowo informacje dotyczące między innymi celu studiów, adresatów oraz programu kształcenia.

⁹⁰ Eurostat, *Classification of learning activities (CLA). Manual. 2016 edition*, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/7659750/KS-GQ-15-011-EN-N.pdf/978de2eb-5fc9-4447-84d6-d0b5f7bee723> (dostęp: 28.09.2017).

⁹¹ Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym (t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2183).

Studia podyplomowe *ekonomia społeczna* realizowane przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (MSAP UEK) w latach 2006–2008 (tabela 17).

Tabela 17. Studia podyplomowe *ekonomia społeczna* realizowane przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (MSAP UEK) w latach 2006–2008

<p>Kontekst Studia zostały uruchomione w ramach projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej” finansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, w ramach programu Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL. W okresie od października 2006 r. do marca 2008 r. odbyły się trzy edycje studiów, w których uczestniczyło łącznie 120 słuchaczy</p>
<p>Cel studiów Kształcenie i doskonalenie umiejętności, w tym kwalifikacji zawodowych osób zajmujących się prowadzeniem oraz wspieraniem przedsięwzięć i projektów społecznych</p>
<p>Adresaci</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ pracownicy i wolontariusze organizacji pozarządowych, spółdzielni, innych organizacji i inicjatyw obywatelskich ▪ pracownicy administracji publicznej ▪ menedżerowie, przedsiębiorcy i pracownicy zaangażowani w biznes odpowiedzialny społecznie ▪ inicjatorzy lokalnych przedsięwzięć społecznych (w tym lokalni politycy)
<p>Program kształcenia Program obejmował łącznie 200 godzin dydaktycznych pogrupowanych według następujących modułów: nauki społeczne, zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej, finanse i finansowanie przedsięwzięć społecznych, otoczenie prawne ekonomii społecznej, innowacje społeczne</p>
<p>Forma zajęć Wykłady, ćwiczenia, konwersatoria, forum wymiany doświadczeń, seminarium dyplomowe</p>
<p>Finansowanie studiów Studia bezpłatne dla słuchaczy, współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL</p>

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie strony internetowej www.pozYTEK.gov.pl oraz dokumentacji projektowej Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Studia podyplomowe *zarządzanie gospodarką społeczną* realizowane przez Uniwersytet Warszawski w latach 2006–2007

Drugim ośrodkiem akademickim kształcącym w obszarze ekonomii społecznej w ramach inicjatywy wspólnotowej EQUAL w okresie 2006–2007 był Uniwersytet Warszawski. Działający w jego ramach Instytut Polityki Społecznej przeprowadził dwie edycje studiów pn. *zarządzanie gospodarką społeczną*, których charakterystykę przedstawiono w tabeli 18.

Tabela 18. Studia podyplomowe *zarządzanie gospodarką społeczną* realizowane przez Uniwersytet Warszawski w latach 2006–2007

Kontekst
Studia zostały uruchomione w ramach części edukacyjnej projektu „Partnerstwo na rzecz rozwoju <i>Tu jest praca</i> ”, finansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, w ramach programu Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL. Przeprowadzono dwie edycje studiów
Cel studiów
Przygotowanie lokalnych menedżerów społecznych inspirujących odradzanie się kapitału społecznego lokalnych wspólnot na rzecz aktywizacji społeczności oraz tworzenia nowych usług i nowych miejsc pracy, w tym dla osób długotrwale bezrobotnych i dotkniętych wykluczeniem społecznym
Adresaci
<ul style="list-style-type: none"> ▪ absolwenci wyższych studiów magisterskich i licencjackich ▪ liderzy rozwoju lokalnego, działający na rzecz tworzenia partnerstw i paktów lokalnych, m.in.: <ul style="list-style-type: none"> – pracownicy organizacji obywatelskich – twórcy przedsiębiorstw społecznych – pracownicy jednostek samorządu terytorialnego – pracownicy urzędów pracy – pracownicy ośrodków pomocy społecznej – pracownicy centrów integracji społecznej oraz klubów integracji społecznej
Program kształcenia
Program obejmował 230 godzin dydaktycznych i składał się z trzech głównych bloków dydaktycznych: instytucje gospodarki społecznej w rozwoju lokalnym, podstawy prawno-finansowe przedsiębiorczości społecznej oraz zarządzanie przedsiębiorstwem społecznym
Forma zajęć
Wykłady, konwersatoria, seminaria, warsztaty, wizyty studyjne
Finansowanie studiów
Studia bezpłatne dla słuchaczy, współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego, w ramach Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie <http://www.pozytek.gov.pl/IW,EQUAL,-,Tu,je-st,praca,661.html>, (dostęp: 20.08.2017).

Istotną specyfiką programu kształcenia na Uniwersytecie Warszawskim było nastawienie na kształtowanie umiejętności praktycznych i kompetencji potrzebnych do zarządzania przedsięwzięciami społecznymi, stąd już na etapie rekrutacji uczestnicy byli proszeni o udokumentowanie posiadanego doświadczenia w obszarze gospodarki społecznej lub samoorganizacji społeczności lokalnych. Zobligowano ich także do przedstawienia własnej koncepcji inicjatywy lokalnej ukierunkowanej na diagnozę lokalnych potencjałów i rozwój nowych usług społecznych tworzących miejsca pracy.

Studia podyplomowe *ekonomia społeczna* realizowane przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (MSAP UEK) w latach 2010–2013

W oparciu o doświadczenia z kształcenia podyplomowego w zakresie ekonomii społecznej realizowanego w ramach projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej”, w 2009 r. w MSAP UEK rozpoczęto realizację projektu „Zintegro-

wany system wsparcia ekonomii społecznej⁹², którego istotnym komponentem były studia podyplomowe. Podobnie jak w wypadku pierwszych edycji, ich zasadniczy cel określono jako „kształcenie i doskonalenie umiejętności i kwalifikacji zawodowych osób zajmujących się prowadzeniem i wspieraniem przedsięwzięć społecznych”. Syntetyczna charakterystyka tego przedsięwzięcia została przedstawiona w tabeli 19.

Tabela 19. Studia podyplomowe *ekonomia społeczna* realizowane przez MSAP UEK w latach 2010–2013

<p>Kontekst Studia zostały uruchomione w ramach projektu „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” (ZSWES) finansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego (Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet I: Zatrudnienie i integracja społeczna, działanie 1.2. Wsparcie systemowe instytucji pomocy i integracji społecznej). W trakcie projektu zrealizowano łącznie dziewięć edycji studiów dla 336 słuchaczy</p>
<p>Cel studiów Kształcenie i doskonalenie umiejętności, w tym kwalifikacji zawodowych osób zajmujących się prowadzeniem oraz wspieraniem przedsięwzięć i projektów społecznych</p>
<p>Adresaci</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ pracownicy instytucji pomocy i integracji społecznej ▪ pracownicy instytucji rynku pracy (które na dzień zgłoszenia kandydata do udziału w studiach realizują projekt wspólnie z podmiotem pomocy i integracji społecznej) ▪ pracownicy organizacji pozarządowych i instytucji ekonomii społecznej zajmujących się statutowo problematyką pomocy i integracji społecznej ▪ pracownicy administracji publicznej działający bezpośrednio w obszarze pomocy i integracji społecznej ▪ wolontariusze, którzy w momencie zgłoszenia się do udziału w studiach współpracują z organizacjami pozarządowymi lub instytucjami ekonomii społecznej zajmującymi się statutowo problematyką pomocy i integracji społecznej od co najmniej roku i jednocześnie zadeklarują dalszą współpracę przez okres co najmniej dwóch kolejnych lat ▪ członkowie ww. organizacji ▪ osoby pełniące funkcje statutowe w wymienionych organizacjach
<p>Program kształcenia Program obejmował łącznie 180–220 godzin dydaktycznych (w zależności od edycji studiów) pogrupowanych według następujących modułów: ekonomia społeczna – stan obecny i perspektywy, nauki społeczne, zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej, finansowanie przedsięwzięć społecznych, otoczenie prawne ekonomii społecznej, innowacje społeczne[*]</p>
<p>Forma zajęć Wykłady, ćwiczenia, konwersatoria, forum wymiany doświadczeń, kurs e-learningowy, proseminarium, seminarium dyplomowe</p>
<p>Finansowanie studiów Studia bezpłatne dla słuchaczy, współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego</p>

* Należy zwrócić uwagę na dwukrotną modyfikację opracowanego programu studiów. Z jednej strony działanie to miało na celu jak najlepsze dostosowanie go do potrzeb i oczekiwań uczestników, z drugiej zaś uwzględnienie nowych wymogów wprowadzonych nowelizacją ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym w 2012 r. (wprowadzenie punktów ECTS, uwzględnienie efektów kształcenia).

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie dokumentacji projektowej Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

⁹² Projekt „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” (ZSWES) finansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego (Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet I: Zatrudnienie i integracja społeczna, działanie 1.2. Wsparcie systemowe instytucji pomocy i integracji społecznej).

Porównując oba przedsięwzięcia prowadzone przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej, można zauważyć jednolity charakter przyjętych modułów kształcenia. Różnice są jednak widoczne na poziomie poszczególnych przedmiotów, co zaprezentowano w tabeli 20.

Tabela 20. Porównanie programów studiów podyplomowych *ekonomia społeczna* prowadzonych w MSAP UEK w latach 2006–2008 oraz 2010–2013

PROGRAM STUDIÓW EKONOMIA SPOŁECZNA REALIZOWANYCH W MSAP UEK W LATACH 2006–2008		PROGRAM STUDIÓW EKONOMIA SPOŁECZNA REALIZOWANYCH W MSAP UEK W LATACH 2010–2013	
Moduł/nazwa przedmiotu	Liczba godzin	Moduł/nazwa przedmiotu	Liczba godzin
—	—	Moduł 0. Ekonomia społeczna: stan obecny i pespektywy	22
		▪ Ekonomia społeczna – znaczenie i charakterystyka trzeciego sektora	9
		▪ Polityka państwa wobec ekonomii społecznej	13
Moduł I. Nauki społeczne	64	Moduł I. Nauki społeczne	24
▪ Teoria ekonomii	14	▪ Wprowadzenie do teorii ekonomii	8
▪ Teoria państwa	12	▪ Teoria państwa	5
▪ Teoria społeczeństwa obywatelskiego	14	▪ Teoria społeczeństwa obywatelskiego	5
▪ Polityka społeczna	12	▪ Polityka społeczna	6
▪ Polityka i instytucje UE	12		
Moduł II. Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej	52	Moduł II. Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej	62
▪ Zarządzanie strategiczne	8	▪ Zarządzanie strategiczne	6
▪ Zarządzanie projektami społecznymi	8	▪ Zarządzanie personelem	8
▪ Zarządzanie personelem	6	▪ Podstawy zarządzania organizacją	6
▪ Zarządzanie organizacją	8	▪ Public relations	6
▪ Techniki negocjacji	8	▪ Zarządzanie komunikacją	4
▪ Public relations	6	▪ Techniki negocjacji	6
▪ Ewaluacja przedsięwzięć społecznych	8	▪ Zarządzanie projektami społecznymi*	8
		▪ Ewaluacja przedsięwzięć społecznych	8
		▪ Marketing w przedsiębiorstwie społecznym	10
Moduł III. Finanse i finansowanie przedsięwzięć społecznych	24	Moduł III. Finansowanie przedsięwzięć społecznych	41
▪ Finanse publiczne	8	▪ Finanse publiczne	8
▪ Zarządzanie finansami	8	▪ Źródła i instrumenty finansowania przedsięwzięć społecznych	8
▪ Źródła i instrumenty finansowania przedsięwzięć społecznych	8	▪ Zarządzanie finansami	10
		▪ Fundraising	6
		▪ Podstawy rachunkowości przedsiębiorstw społecznych	9
Moduł IV. Otoczenie prawne ekonomii społecznej	28	Moduł IV. Otoczenie prawne ekonomii społecznej	34
▪ Prawo cywilne	8	▪ Prawo cywilne	8
▪ Prawo gospodarcze	8	▪ Formy prawno-organizacyjne podmiotów ekonomii społecznej	8
▪ Prawo pracy	6	▪ Prawo pracy*	10
▪ Zamówienia publiczne i pomoc publiczna	6	▪ Zamówienia publiczne i pomoc publiczna*	8

PROGRAM STUDIÓW EKONOMIA SPOŁECZNA REALIZOWANYCH W MSAP UEK W LATACH 2006–2008		PROGRAM STUDIÓW EKONOMIA SPOŁECZNA REALIZOWANYCH W MSAP UEK W LATACH 2010–2013	
Moduł/nazwa przedmiotu	Liczba godzin	Moduł/nazwa przedmiotu	Liczba godzin
Moduł V. Innowacje społeczne	28	Moduł V. Innowacje społeczne	38
▪ Rozwój lokalny	8	▪ Metody pomiaru oddziaływania społecznego	3
▪ Partnerstwo lokalne	6	▪ Teorie innowacji społecznych	3
▪ Innowacje społeczne – forum wymiany doświadczeń	14	▪ Techniki badawcze	4
		▪ Społeczna odpowiedzialność biznesu	6
		▪ Forum wymiany doświadczeń (warsztaty i spotkania z praktykami)	22
Seminarium dyplomowe	2	Proseminarium	1
		Seminarium dyplomowe	4

* Uzupełnieniem przedmiotu jest obowiązkowy kurs e-learningowy.

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie dokumentacji projektowej Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Analiza obydwu programów wskazuje na ich akademicki charakter, chociaż w wypadku studiów realizowanych w latach 2009–2013 liczba godzin dedykowanych przedmiotom ogólnym została zredukowana. W ich miejsce wprowadzono natomiast przedmioty o większym potencjale praktycznym, co miało służyć pełniejszej realizacji celu zdefiniowanego w procesie kształcenia, tj. podniesieniu kwalifikacji osób prowadzących lub wspierających przedsięwzięcia społeczne. Warto podkreślić również kompozycję programu uwzględniającą profil uczestników studiów, reprezentujących różne środowiska i organizacje. Z jednej strony pozwala on kształcić umiejętności organizacyjne, z drugiej zaś menedżerskie. Równocześnie ujęto w nim przedmioty wprowadzające w tematykę ekonomii społecznej oraz zagadnienia pogłębiające znajomość tego obszaru. Na uwagę zasługuje także rozszerzenie – w przypadku drugiego przedsięwzięcia – formuły prowadzonych zajęć przez nadanie im formy obligatoryjnych kursów e-learningowych, stanowiących uzupełnienie przedmiotów realizowanych stacjonarnie. W obu wypadkach do programu wkomponowano ponadto zajęcia interaktywne, zakładające wymianę doświadczeń praktycznych pomiędzy samymi słuchaczami, jak również między prowadzącymi a słuchaczami. W ramach edycji 2006–2008 forum wymiany doświadczeń odniesiono do problematyki innowacji społecznych, w kolejnej (2010–2013) włączono do niego obszary, takie jak: spółdzielczość, spółdzielnie socjalne, współpraca podmiotów ekonomii społecznej z administracją publiczną, partnerstwo publiczno-społeczne.

Studia podyplomowe *ekonomia społeczna* realizowane przez Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Uniwersytet Warszawski oraz Wyższą Szkołę Administracji Publicznej w Szczecinie w latach 2012–2014

Formuła studiów podyplomowych zaproponowana przez MSAP UEK w ramach projektu „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” została wykorzystana także, w ramach tego samego projektu, przez trzy inne ośrodki akademickie: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wyższą Szkołę Administracji Publicznej w Szczecinie – WSAP oraz Uniwersytet Warszawski (Instytut Polityki Społecznej) – IPS UW. Łącznie we wskazanych uczelniach przeprowadzono 15 edycji studiów, w tym:

- 5 edycji studiów podyplomowych *ekonomia społeczna* realizowanych przez Wyższą Szkołę Administracji Publicznej w Szczecinie w okresie od marca 2012 r. do września 2013 r.;
- 5 edycji studiów podyplomowych *zarządzanie gospodarką społeczną* (specjalizacja *ekonomia społeczna*) realizowanych przez Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego w okresie od marca 2012 r. do września 2013 r.;
- 5 edycji studiów podyplomowych *ekonomia społeczna* realizowanych przez Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu w okresie od października 2013 r. do października 2014 r.;
- 9 edycji studiów podyplomowych *ekonomia społeczna* realizowanych przez MSAP UEK w okresie od kwietnia 2010 r. do czerwca 2013 r.

Z uwagi na wymogi projektu „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej”, cel prowadzonych studiów podyplomowych każdorazowo został określony podobnie jak w MSAP UEK, odnosił się zatem do budowania i podnoszenia wiedzy i kompetencji osób zajmujących się lub zainteresowanych prowadzeniem lub wspieraniem przedsięwzięć społecznych. Zapisy formalne determinowały także grupę adresatów przygotowanej oferty edukacyjnej. Obejmowała ona pracowników i wolontariuszy z instytucji wskazanych uprzednio w tabeli 19.

Dla uzyskania spójności programu kształcenia, w ramach studiów oferowanych przez podmioty realizujące projekt, przyjęto zaproponowany przez MSAP UEK podział na sześć zasadniczych modułów, w ramach których każdy z ośrodków akademickich dowolnie kształtował plan szczegółowy obejmujący konkretne przedmioty (ich zestawienie zaprezentowano w tabeli 21). W efekcie powstały trzy różne programy, w obrębie których kształtowały się odmienne profile kształcenia: w Wyższej Szkole Administracji Publicznej w Szczecinie rozwijano przede wszystkim problematykę zarządzania podmiotami ekonomii społecznej oraz otoczenia prawnego, w którym prowadzą one swoją działalność; na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu

wiele miejsca poświęcano zajęciom warsztatowym oscylującym wokół innowacji społecznych; natomiast na Uniwersytecie Warszawskim – problematyce rozwoju lokalnego, która została wpisana w poszczególne moduły studiów. Pomimo różnic za element wspólny wszystkich studiów realizowanych w projekcie „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” można uznać nastawienie na interakcję i aktywny udział słuchaczy. W każdym z programów zostały bowiem wykorzystane takie formy zajęć, jak: ćwiczenia, konwersatoria, warsztaty oraz forum wymiany doświadczeń. Podobnie jak w MSAP UEK, studia w pozostałych uczelniach były współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego i bezpłatne dla uczestników.

Analizując ofertę edukacyjną w obszarze ekonomii społecznej, należy zwrócić uwagę na zaznaczającą się w ostatnich latach tendencję do włączania problematyki ekonomii społecznej w zakres standardowej, odpłatnej oferty studiów podyplomowych. Zestawienie wybranych inicjatyw rozwijanych w różnych ośrodkach akademickich przedstawiono w tabeli 22. Celem wskazanych studiów jest w dostarczenie wiedzy i umiejętności osobom zainteresowanym prowadzeniem przedsiębiorstwa społecznego. Niemniej jednak pojawiają się także bardziej sprofilowane propozycje, jak wsparcie doradców biznesowych czy włączanie modelu przedsiębiorczości na potrzeby pracy z młodzieżą. Zróżnicowanie są również grupy adresatów. Część ofert dedykowana jest szerokiemu gronu absolwentów studiów wyższych pierwszego i drugiego stopnia, inne zaś ograniczają się do osób zajmujących się zawodowo pomocą i integracją społeczną lub – jak w wypadku studiów dla doradców biznesowych – chcą pełnić albo już pełnią wyspecjalizowaną rolę na rzecz podmiotów ekonomii społecznej.

Tabela 21. Porównanie programów studiów w obszarze ekonomii społecznej realizowanych na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu, Uniwersytecie Warszawskim oraz w Wyższej Szkole Administracji Publicznej w Szczecinie

UNIWERSYTET EKONOMICZNY W POZNANIU	UNIWERSYTET WARSZAWSKI	WYŻSZA SZKOŁA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ W SZCZECINIE
<p>Moduł 0. Ekonomia społeczna: stan obecny i perspektywy</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Wprowadzenie do ekonomii społecznej <p>Moduł 1. Nauki społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Teoria ekonomii ■ Polityka społeczna ■ Otoczenie społeczne w gospodarce <p>Moduł 2. Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Zarządzanie organizacją ■ Zarządzanie zasobami ludzkimi ■ Marketing przedsięwzięć społecznych ■ Zarządzanie projektami społecznymi 	<p>Moduł I. Gospodarka społeczna: stan obecny i perspektywy</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Wprowadzenie do gospodarki społecznej: dziedziny działalności przedsiębiorstw społecznych ■ Instytucje gospodarki społecznej w Polsce i w Europie <p>Moduł II. Nauki społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Polityka społeczna i analiza rynku usług społecznych ■ Teorie rozwoju lokalnego. Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym ■ Rzecznictwo i lobbying jako sposób budowania instytucji rozwoju lokalnego ■ Budowanie partnerstwa lokalnego ■ Teoria ekonomii <p>Moduł III. Zarządzanie podmiotami gospodarki społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Zarządzanie podmiotem gospodarki społecznej ■ Zarządzanie projektami społecznymi ■ Planowanie strategiczne, monitoring i ewaluacja 	<p>Moduł 0. Ekonomia społeczna: stan obecny i perspektywy</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Wprowadzenie do ekonomii społecznej ■ Trzeci sektor a gospodarka ■ Ekonomia społeczna w polityce rozwoju <p>Moduł I. Nauki społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Teoria państwa i prawa ■ Teoria ekonomii ■ Polityka społeczna ■ Teoria społeczeństwa obywatelskiego ■ Polityka i instytucje Unii Europejskiej <p>Moduł II. Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Zarządzanie strategiczne ■ Zarządzanie organizacją ■ Zarządzanie i marketing przedsięwzięć społecznych ■ Zarządzanie zasobami ludzkimi ■ Zarządzanie komunikacją społeczną ■ Zarządzanie projektami społecznymi ■ Współpraca między podmiotami ekonomii społecznej a administracją publiczną oraz instytucjami pomocy społecznej i rynku pracy ■ Nowe sposoby rozwiązywania problemów społecznych

UNIWERSYTET EKONOMICZNY W POZNANIU	UNIWERSYTET WARSZAWSKI	WYŻSZA SZKOŁA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ W SZCZECINIE
<p>Moduł 3. Finansowanie przedsięwzięć społecznych</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Finanse publiczne ▪ Zarządzanie finansami 	<p>Moduł IV. Finansowanie przedsięwzięć społecznych</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Podstawy przedsiębiorczości ▪ Planowanie gospodarcze w przedsiębiorstwie społecznym ▪ Pozyskiwanie środków finansowych na rozwój podmiotów i projektów w zakresie gospodarki społecznej ▪ Finanse publiczne i polityka finansowa wobec podmiotów gospodarki społecznej ▪ Zarządzanie finansami 	<p>Moduł III. Finansowanie przedsięwzięć społecznych</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Finanse publiczne ▪ Źródła i instrumenty finansowania przedsięwzięć społecznych ▪ Zarządzanie finansami ▪ Fundraising ▪ Fundusze europejskie jako źródło finansowania przedsięwzięć społecznych
<p>Moduł 4. Ramy prawne ekonomii społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Prawo cywilne ▪ Formy prawno-organizacyjne podmiotów ekonomii społecznej 	<p>Moduł V. Otoczenie prawne sektora gospodarki społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Podstawy prawne tworzenia i funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych na przykładzie wybranych form instytucjonalno-prawnych ▪ Encyklopedia prawa (w tym prawo cywilne, prawo spółdzielcze, prawo zamówień publicznych) 	<p>Moduł IV. Otoczenie prawne sektora ekonomii społecznej</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Prawo cywilne ▪ Formy prawno-organizacyjne podmiotów ekonomii społecznej ▪ Elementy prawa pracy ▪ Prawo zamówień publicznych z uwzględnieniem klauzuli społecznych ▪ Partnerstwo publiczno-prywatne ▪ Pomoc publiczna
<p>Moduł 5. Innowacje społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Forum wymiany doświadczeń: projekty społeczne – moderowana dyskusja ▪ Forum wymiany doświadczeń: projekty społeczne – warsztat ▪ Forum wymiany doświadczeń: innowacje w gospodarce społecznej ▪ Forum wymiany doświadczeń: tworzenie strategii rozwoju społecznego społeczności lokalnej 	<p>Moduł VI. Innowacje społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Diagnoza środowiska lokalnego ▪ Forum wymiany doświadczeń 	<p>Moduł V. Innowacje społeczne</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Rola samorządu terytorialnego w polityce społecznej ▪ Elementy teorii innowacji społecznych ▪ Innowacje społeczne w praktyce ▪ Forum wymiany doświadczeń
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Seminarium dyplomowe 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Seminarium dyplomowe 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Seminarium dyplomowe ▪ Bezpieczeństwo i higiena pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektowej Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Tabela 22. Odpłatne studia podyplomowe w obszarze przedsiębiorczości społecznej – przegląd wybranych ofert

UCZELNIA I NAZWA STUDIÓW	CEL STUDIÓW I ADRESACI	PROGRAM	ŹRÓDŁO
<p>Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu</p> <p>Studia: przedsiębiorstwo społeczne</p>	<p>Cel: dostarczenie kompleksowej wiedzy, rozwój umiejętności oraz kompetencji osobistych i społecznych w zakresie tworzenia i rozwoju przedsiębiorstwa społecznego</p> <p>Adresaci: osoby (w tym bezrobotne), które chcą założyć przedsiębiorstwo społeczne, np. spółdzielnię socjalną, spółdzielnię osób prawnych, kooperatywę, fundację lub stowarzyszenie; pracownicy fundacji, stowarzyszeń i innych instytucji trzeciego sektora, którzy chcą prowadzić lub rozwijać działalność gospodarczą w ramach swojej organizacji; pracownicy instytucji otoczenia biznesu</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Otoczenie ekonomiczne przedsiębiorcy ▪ Zasady etyczne i ideowe przedsiębiorczości społecznej ▪ Spółdzielnie socjalne i spółdzielnie osób prawnych ▪ Finansowanie i prawa osób niepełnosprawnych ▪ Klauzule społeczne ▪ Narzędzia zarządzania zespołem ▪ Narzędzia e-gospodarki 	<p>https://www.podyplomowe.ue.wroc.pl/114,836,przedsiębiorstwo_spoeczne.html</p>
<p>Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu</p> <p>Studia: aktywizacja młodzieży – zarządzanie projektami w obszarze ekonomii społecznej</p>	<p>Cel: podnoszenie kompetencji absolwentów studiów I lub II stopnia w wymiarze pracy organizacyjnej oraz pedagogicznej w trzech zasadniczych obszarach: funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej, zarządzania projektami realizowanymi w obszarze ekonomii społecznej oraz pracy z młodzieżą</p> <p>Adresaci: absolwenci studiów I lub II stopnia</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Struktura i rozwój obszaru ekonomii społecznej ▪ Marketing w instytucjach ekonomii społecznej ▪ Zarządzanie finansami w instytucjach ekonomii społecznej ▪ Sektor ekonomii społecznej a młodzież – przykłady dobrych praktyk ▪ Diagnostyka środowiskowa ▪ Poradnictwo i narzędzia coachingowe w pracy z młodzieżą 	<p>http://wse.home.amu.edu.pl/podyplomowe/aktywizacja_mlodziezy_zarzadzanie_projektami_w_obszarze_ekonomii_spoecznej/rekrutacja.php</p>

UCZELNIA I NAZWA STUDIÓW	CEL STUDIÓW I ADRESACI	PROGRAM	ŹRÓDŁO
<p>Uniwersytet Łódzki</p> <p>Studia: ekonomia społeczna</p>	<p>Cel: kształcenie i doskonalenie umiejętności i kwalifikacji zawodowych osób zainteresowanych prowadzeniem przedsiębiorstw w ramach ekonomii społecznej, a także pracowników instytucji pomocy i integracji społecznej</p> <p>Adresaci: osoby zainteresowane prowadzeniem podmiotów ekonomii społecznej, pracownicy instytucji pomocy i integracji społecznej</p>	<p>Moduły kształcenia:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Ekonomia społeczna: stan obecny i perspektywy rozwoju ■ Lokalna polityka społeczna ■ Prawne aspekty funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej ■ Zarządzanie podmiotem ekonomii społecznej ■ Finansowanie podmiotów ekonomii społecznej ■ Budowanie relacji z klientami 	<p>http://www.uczelnie.info.pl/PL-H10/aktualnosc/4026/uniwersytet-lodzki-ui-8211-studia-podyplomowe-ekonomia-spoeczna.html</p>
<p>Uniwersytet Szczeciński</p> <p>Studia: zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej</p>	<p>Cel: dostarczenie wszechstronnej wiedzy i wykształcenie odpowiednich umiejętności z zakresu zarządzania podmiotami ekonomii społecznej</p> <p>Adresaci: osoby po ukończonych studiach wyższych z tytułem magistra, licencjata lub inżyniera</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Podstawy ekonomii i gospodarki społecznej ■ Otoczenie społeczne w gospodarce ■ Istota przedsiębiorczości społecznej ■ Instytucje rynku pracy ■ Tworzenie partnerstw lokalnych ■ Marketing podmiotów ekonomii społecznej 	<p>http://podyplomowe.usz.edu.pl/kierunek/zarzadzanie-podmiotami-ekonomii-spoecznej</p>
<p>Polska Fundacja Ośrodków Wspomagania Rozwoju Gospodarczego „OIC Poland” w Lublinie</p> <p>Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie</p> <p>Studia: doradca biznesowy podmiotów ekonomii społecznej</p>	<p>Cel: teoretyczne i praktyczne przygotowanie słuchaczy do pracy w zawodzie doradcy biznesowego podmiotów ekonomii społecznej zgodnie z wymaganiami Standardów Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej</p> <p>Adresaci: obecni doradcy podmiotów ekonomii społecznej chcący uaktualnić i potwierdzić swoją wiedzę i wiadomości w zakresie doradztwa dla PES oraz osoby chcące pracować w charakterze doradcy biznesowego w Ośrodku Wsparcia Ekonomii Społecznej lub świadczyć indywidualne usługi doradcze podmiotom ekonomii społecznej</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Doradztwo biznesowe w świetle Standardów Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej ■ Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej ■ Zarządzenie zmianą ■ Otoczenie podmiotów ekonomii społecznej – rola poszczególnych podmiotów – z kim warto współpracować ■ Diagnoza gospodarcza otoczenia podmiotów ekonomii społecznej ■ Narzędzia diagnozy środowiska lokalnego podmiotów ekonomii społecznej 	<p>http://www.oic.lublin.pl/doradca-biznesowy-podmiotow-ekonomii-spoecznej_7_284.html</p>

UCZELNIA I NAZWA STUDIÓW	CEL STUDIÓW I ADRESACI	PROGRAM	ŹRÓDŁO
<p>Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu</p> <p>Studia: ekonomia społeczna</p>	<p>Cel: dostarczenie słuchaczom szerokiej wiedzy oraz doskonalenie umiejętności i kwalifikacji zawodowych osób zajmujących się lub zainteresowanych prowadzeniem i wspieraniem przedsiębiorstw społecznych w zakresie ekonomii społecznej zarówno w kwestii tworzenia podmiotów ekonomii społecznej, ich finansowania, jak i przygotowania do promowania działań w obszarze ekonomii społecznej wśród lokalnej społeczności oraz instytucji publicznych i niepublicznych</p> <p>Adresaci: nie określono</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Ekonomia społeczna jako nowy element trzeciego sektora ▪ Rodzaje przedsiębiorstw społecznych w lokalnej gospodarce wolnorynkowej ▪ Podstawy analizy ekonomicznej w przedsiębiorstwach społecznych ▪ System pomocy społecznej wobec ekonomii społecznej ▪ Współdziałanie i kreowanie innowacji, budowanie partnerstw na rzecz ekonomii społecznej 	<p>http://www.humanitas.edu.pl/APIB_Ekonomia_spoleczna#tab_2248</p>
<p>Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy</p> <p>Studia: ekonomia społeczna</p>	<p>Cel: przygotowanie specjalistów posiadających odpowiednią wiedzę zarówno z zakresu zarządzania, finansów, jak i aspektów społecznych, dzięki czemu będą mogli skutecznie i efektywnie organizować wszelką działalność związaną z szeroko rozumianą ekonomią społeczną</p> <p>Adresaci: pracownicy (w tym prezeși, członkowie, wolontariusze) organizacji pożytku publicznego, przedstawiciele administracji publicznej, przedstawiciele samorządów (zarówno lokalnych, jak i regionalnych), a także inne osoby zainteresowane problematyką ekonomii społecznej, szczególnie absolwenci studiów z zakresu: socjologii, pedagogiki, psychologii, zarządzania, ekonomii, administracji lub prawa</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Podstawy ekonomii społecznej ▪ Zarządzenie wewnętrzne w organizacji społecznych ▪ Zarządzanie projektami i przedsiębiorstwami społecznymi ▪ Prawne aspekty zarządzania organizacją społeczną ▪ PR i komunikacja w podmiotach ekonomii społecznej 	<p>http://www.podyplomowe.wsg.byd.pl/id,337/ekonomia-spoleczna</p>

UCZELNIA I NAZWA STUDIÓW	CEL STUDIÓW I ADRESACI	PROGRAM	ŹRÓDŁO
<p>Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyslu</p> <p>Studia: zarządzanie przedsiębiorstwami ekonomicznej społeczności</p>	<p>Cel: przygotowanie wysoko wykwalifikowanej kadry zarządzającej i menedżerskiej przedsiębiorstw ekonomicznej, posiadającej szeroką wiedzę merytoryczną i praktyczną z zakresu uwarunkowań prawnych, efektywnego zarządzania finansami PES, zarządzania personelem, współpracy z otoczeniem instytucjonalnym i społecznym oraz przygotowanej do praktycznego kierowania strategią marketingową PES i korzystania ze wszelkich instrumentów finansowych dostępnych dla PES</p> <p>Adresaci: członkowie organizacji pozarządowych, pracownicy przedsiębiorstw ekonomicznej, doradcy Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej zainteresowani podnoszeniem swoich kwalifikacji w zakresie zarządzania PES, przedstawiciele władz samorządowych, pracownicy instytucji samorządowych, pracownicy administracji publicznej, instytucji rynku pracy, instytucji integracji i pomocy społecznej, którzy chcą skutecznie wdrażać zadania wynikające z przyjętych polityk publicznych, w tym Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej</p>	<p>Lista wybranych przedmiotów:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Podstawy tworzenia przedsiębiorstw ekonomicznej ▪ Zarządzanie organizacją. Style przywództwa. Kapitał ludzki w PES ▪ Zatrudnienie personelu w przedsiębiorstwach ekonomicznej ▪ Zarządzanie kontaktami PES z podmiotami otoczenia lokalnego ▪ Rola władzy publicznej w kreowaniu przedsiębiorczości społecznej ▪ Tworzenie aplikacji projektowej 	<p>https://www.pwsw.eu/zarzadzanie-podmiotami-ekonomicznej-sp</p>

* Standardy Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej, Załącznik do Uchwały Komitetu Akredytacyjnego nr 3 z 22.09.2014 r., <https://www.mpips.gov.pl> (dostęp: 15.12.2017).

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie stron internetowych wskazanych w tabeli.

2.2. Charakterystyka studiów pierwszego i drugiego stopnia w obszarze przedsiębiorczości społecznej

W ramach edukacji formalnej prowadzonej na poziomie studiów wyższych, wśród inicjatyw podejmujących problematykę przedsiębiorczości społecznej należy wskazać także ofertę Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Uczelnia oferuje trzyletnie stacjonarne i niestacjonarne studia pierwszego stopnia na kierunku *ekonomia społeczna*. Ich celem jest „przekazanie studentom nowoczesnej i zarazem praktycznej wiedzy ekonomicznej oraz wykształcenie przedsiębiorczych i innowacyjnych postaw, warunkujących aktywność absolwentów na rynku pracy, w środowisku społecznym i w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej”.

W nawiązaniu do przyjętego celu kształcenia w programie studiów ujęto przedmioty prezentujące treści odnoszące się do uwarunkowań politycznych, prawnych, społecznych Polski i innych krajów Unii Europejskiej oraz narzędzi badawczych pozwalających opisywać i wyjaśniać funkcjonowanie współczesnych systemów społeczno-gospodarczych. Do nauczania włączono ponadto kursy pozwalające nabyć umiejętności diagnozowania potrzeb i problemów społecznych oraz przygotowania samodzielnych projektów. W założonym modelu kształcenia duży nacisk położono również na formowanie kompetencji obywatelskich, ideę wspólnego działania, kształtowanie pozytywnych relacji z otoczeniem wewnętrznym i zewnętrznym.

Kontynuacją kształcenia w tym zakresie są dwuletnie studia, stacjonarne i niestacjonarne, drugiego stopnia funkcjonujące również pod nazwą *ekonomia społeczna*. Ich zasadniczym celem jest „pogłębienie wiedzy ekonomicznej, wsparte zdobywaniem umiejętności praktycznych oraz kształtowaniem kompetencji społecznych istotnych dla funkcjonowania na współczesnym rynku pracy”. Założeniem dotyczącym studiów drugiego stopnia jest m.in. przekazanie wiedzy dotyczącej zarówno tradycyjnych, jak i alternatywnych sposobów zaspokajania potrzeb społecznych, zapoznanie z ideą zrównoważonego rozwoju oraz uwarunkowaniami funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej. Realizowane są również zajęcia pozwalające wykształcić u studentów umiejętności menedżerskie, z uwzględnieniem specyfiki zarządzania przedsiębiorstwami społecznymi.

Edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej na poziomie studiów pierwszego stopnia była również realizowana na Wydziale Zarządzania i Ekonomii Politechniki Gdańskiej, gdzie w roku akademickim 2016/2017 na kierunku *ekonomia* uruchomiono profil *ekonomia społeczna*. Założeniem towarzyszącym uruchomieniu tego przedsięwzięcia było przede wszystkim przygotowanie absolwentów do pracy w podmiotach ekonomii społecznej. Z tego względu w programie ujęto moduły do-

tyczące finansowania przedsiębiorstw społecznych, ekonomii stosowanej oraz społecznej odpowiedzialności organizacji⁹³.

Ciekawą inicjatywą na poziomie studiów wyższych było również uruchomienie w 2006 r. na Wydziale Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie seminarium magisterskiego z ekonomii społecznej. Stronami uczestniczącymi w jego realizacji były Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie oraz bank DnB Nord (wcześniej Bank Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych). Tematyką, na której skoncentrowano się w sposób szczególny, było zagadnienie finansowania podmiotów ekonomii społecznej. W trakcie trwania seminarium jego uczestnicy poznawali problemy dotyczące między innymi różnorodnych źródeł finansowania przedsiębiorczości społecznej oraz potrzeb i możliwości podmiotów ekonomii społecznej w zakresie finansowania.

2.3. Pozostałe inicjatywy edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej realizowane na poziomie szkolnictwa wyższego

Inicjatywy zaprezentowane w ramach niniejszego rozdziału potwierdzają, że na poziomie szkolnictwa wyższego dominującą formą edukacji w zakresie ekonomii i przedsiębiorczości społecznej są studia podyplomowe. Można wskazać także przedsięwzięcia skierowane do środowiska akademickiego, przyjmujące inną formułę. Ich adresatami są zarówno nauczyciele akademicki, jak i studenci, organizatorami zaś – same uniwersytety lub organizacje z szeroko rozumianego otoczenia ekonomii społecznej.

Przykładem działalności na poziomie akademickim, mającej na celu edukację i propagowanie wiedzy na temat ekonomii społecznej, były między innymi debaty oksfordzkie organizowane przez Małopolską Szkołę Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Realizowano je w ramach projektów „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej” oraz „Krakowska Inicjatywa na Rzecz Gospodarki Społecznej COGITO”⁹⁴. Dotyczyły na przykład takich zagadnień, jak:

- Ta izba twierdzi, że ekonomia społeczna nie wspomogę rozwoju lokalnego.
- Ta izba twierdzi, że przedsiębiorstwo społeczne wymaga regulacji ustawowej.
- Ta izba twierdzi, że finansowanie ze środków publicznych psuje przedsiębiorczość społeczną.

Dzięki swej formule i interaktywnemu charakterowi debaty stanowiły forum wymiany argumentów pomiędzy środowiskiem akademickim a praktykami zajmującymi się ekonomią społeczną. Uczestnikami przedstawionych powyżej debat byli głównie studenci i kadra naukowa krakowskich uczelni wyższych.

⁹³ Na podstawie strony internetowej <https://zie.pg.edu.pl/ekonomia> (dostęp: 15.12.2017).

⁹⁴ Projekty finansowane ze środków EFS w ramach Programu Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL.

Istotnym wkładem w realizację działań edukacyjnych z zakresu ekonomii społecznej są również materiały dydaktyczne i scenariusze zajęć. Należy tu wskazać zwłaszcza na dwa przedsięwzięcia. Jedno z nich było realizowane przez Uniwersytet Warszawski. W ramach wspomnianego już projektu „Partnerstwo na rzecz rozwoju *Tu jest praca*” został przygotowany pakiet pn. *Materiały dydaktyczne do podyplomowego studium zarządzania gospodarką społeczną, regionalnych warsztatów przedsiębiorczości społecznej, letnich i zimowych międzynarodowych szkół gospodarki społecznej*⁹⁵. W jego skład weszły m.in. „Zeszyty Gospodarki Społecznej”, pakiet edukacyjny pt. *Podstawy kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej* oraz podręcznik pt. *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wstęp do problematyki*. Celem tych materiałów było wypracowanie standardów edukacyjnych w zakresie kształcenia kadr gospodarki społecznej. Ich odbiorcami byli zarówno wykładowcy akademicy, jak i przedstawiciele organizacji *not for profit* oraz liderzy gospodarki społecznej zainteresowani podnoszeniem własnych kompetencji.

Z kolei Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, w ramach projektu „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej”, wydała podręcznik akademicki *Wokół ekonomii społecznej*, jak również publikację dydaktyczną pt. *Kształcenie w zakresie ekonomii społecznej – scenariusze zajęć i wybór tekstów*⁹⁶. Materiały zostały wydane w formie płyty CD i zawierają zbiór zalecanej krajowej literatury przedmiotu (*Ekonomia społeczna w Polsce. Wybór tekstów*) oraz siedem scenariuszy zajęć, tj. *Innowacje społeczne, Narzędzia pomiaru społecznego oddziaływania, Społeczna odpowiedzialność biznesu – współpraca podmiotów ekonomii społecznej z biznesem, Marketing w przedsiębiorstwie społecznym, Marketing wartości, Fundraising – profesjonalizacja pozyskiwania funduszy, Zarządzanie zasobami ludzkimi w podmiotach ekonomii społecznej, Spółdzielnia socjalna jako przedsiębiorstwo społeczne*. Pakiet stanowi zbiór materiałów dydaktycznych służących zarówno do prowadzenia działań edukacyjnych (szkoleń, zajęć, warsztatów) skierowanych do sektora gospodarki społecznej, jak i do samodzielnej nauki (samokształcenia).

Ciekawym przedsięwzięciem edukacyjnym na poziomie akademickim są także Tygodnie Ekonomii Społecznej. Są one organizowane między innymi przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie. Od 2011 r., we współpracy z małopolskimi uczelniami wyższymi, ośrodek ten organizuje cykl wykładów, seminariów,

⁹⁵ Na podstawie strony internetowej Baza rezultatów Programu Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL, <http://equal.org.pl/baza.php?M=18&PID=47&PPID=117&lang=pl> (dostęp: 15.12.2017).

⁹⁶ Na podstawie stron internetowych: Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2017, <http://www.msap.pl> (dostęp: 15.12.2017); *Ekonomia Społeczna*, Kraków 2017, ekonomiaspoleczna.msap.pl (dostęp: 15.12.2017).

wizyt studyjnych, które mają za zadanie w sposób praktyczny przybliżyć studentom problematykę przedsiębiorczości społecznej⁹⁷. W podobne przedsięwzięcie zaangażował się także Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego w Katowicach⁹⁸ oraz Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej z Łomży, który zorganizował uczelniany Tydzień Ekonomii Społecznej⁹⁹.

Fundacja im. Królowej Polski Św. Jadwigi opracowała ponadto program warsztatów edukacyjnych pt. *Przedsiębiorczość społeczna – kariera z pasją*. Celem warsztatów jest zapoznanie uczestników z tematyką ekonomii społecznej oraz zachęcenie ich do planowania kariery zawodowej w sektorze ekonomii społecznej. Warsztaty te są kierowane do studentów różnych uczelni i kierunków i obejmują następujące zagadnienia: wprowadzenie do ekonomii społecznej, charakterystykę podmiotów ekonomii społecznej, praktyczną prezentację podmiotów ekonomii społecznej¹⁰⁰.

3. Inne przedsięwzięcia edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej

Zgodnie z założeniami w części dotyczącej edukacji w obszarze przedsiębiorczości społecznej omówiono przede wszystkim te inicjatywy, które były kierowane do środowiska akademickiego. Warto jednak podkreślić, że upowszechnianie tej problematyki dokonuje się także na innych poziomach edukacji i jest dedykowane zarówno nauczycielom, jak i uczniom (dzieciom i młodzieży). Wiele spośród przedsięwzięć edukacyjnych jest także kierowanych bezpośrednio do przedstawicieli przedsiębiorstw społecznych. Wybrane inicjatywy zaprezentowano w tabeli 23. Analizując poszczególne przykłady, zwrócono uwagę na organizatora działań edukacyjnych, kontekst realizacji, cel oraz stosowane formy kształcenia.

⁹⁷ Szczegółowe informacje na temat Tygodnia Ekonomii Społecznej w Małopolsce zob. *Działania i cele Tygodnia ES*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków 2017, <http://www.es.malopolska.pl/promocja-i-edukacja/tydzien-ekonomii-spolecznej/dzialania-i-cele-tygodnia-es/> (dostęp: 15.11.2017).

⁹⁸ *Już wkrótce Tydzień Ekonomii Społecznej w województwie śląskim*, [w:] *Śląska ekonomia społeczna: współpraca się opłaca*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2017, <http://es.rops-katowice.pl/juz-wkrotce-tydzien-ekonomii-spolecznej-w-wojewodztwie-slaskim/> (dostęp: 15.11.2017).

⁹⁹ *Uczelniany Tydzień Ekonomii Społecznej*, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży, Łomża 2013, <https://www.pwsip.edu.pl/ish/index.php/aktualnosci/69-uczelniany-tydzien-ekonomii-spoecznej> (dostęp: 15.11.2017).

¹⁰⁰ *Programy edukacyjne – materiały*, [w:] *Portal ekonomii społecznej*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Poznań 2014, <http://wielkopolskaes.pl/index.php/komitet/grupa-ds-edukacji/341-programy-edukacyjne-materialy> (dostęp: 15.11.2017).

Tabela 23. Edukacja przedsiębiorczości społecznej – przegląd wybranych inicjatyw

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
Profesjonalne służby zatrudnienia na rzecz ekonomii społecznej i trzeciego sektora	<p>Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej – Departament Pożytku Publicznego</p> <p>Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych</p>	<p>Projekt był realizowany w latach 2007–2008 i był skierowany do pracowników powiatowych oraz wojewódzkich urzędów pracy.</p> <p>Nadrzędny cel określono jako: wyposażenie pracowników publicznych służb zatrudnienia w każdym województwie w kraju w wiedzę z zakresu ekonomii społecznej.</p> <p>W projekcie przeszkolono pracowników wojewódzkich i powiatowych urzędów pracy oraz objęto wsparciem wybrane urzędy pracy. Pracownicy otrzymali wiedzę teoretyczną (z zakresu zatrudnienia socjalnego, spółdzielczości socjalnej itp.) oraz praktyczną (zorganizowano spotkania z praktykami działającymi w obszarze ekonomii społecznej), uzupełnioną szkoleniem e-learningowym. Projekt był finansowany ze środków EFS (Sektorowy Program Operacyjny Rozwój Zasobów Ludzkich na lata 2004–2006, działanie 1.1).</p>	<p>W ramach projektu powstały:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ poradnik adresowany do publicznych służb zatrudnienia; ▪ zestaw broszur edukacyjnych opisujących główne instrumenty ekonomii społecznej w Polsce oraz formy współpracy administracji publicznej z podmiotami ekonomii społecznej; ▪ tematyczna gra komputerowa „Przyjacielska przysługa” z zakresu badania predyspozycji osoby bezrobotnej do pracy w środowisku ekonomii społecznej; ▪ podręcznik szkoleniowy dla trenerów oraz materiał dotyczący kursu e-learningowego. Wybrane materiały szkoleniowe zostały przetłumaczone na język angielski i rosyjski. 	<p>www.bezrobotcie.org.pl</p> <p>www.fise.org.pl</p> <p>http://www.pozYTEK.gov.pl/files/pozYTEK/PROES3/080430_—poradnik.pdf</p>

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
<p>Międzynarodowa Szkoła Letnia Gospodarki Społecznej</p>	<p>Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Spółdzielczości i Przedsiębiorczości Lokalnej „WAMA-COOP” (I edycja)</p> <p>Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego</p> <p>Gmina Byczyna (II edycja)</p>	<p>Międzynarodowa Szkoła Letnia Gospodarki Społecznej została przeprowadzona w dwóch edycjach (w 2006 r. i 2007 r.) w ramach projektu „Partnerstwo na rzecz rozwoju <i>Tu jest praca</i>” przy udziale środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL.</p> <p>Jej celem była wymiana doświadczeń i zdobywanie umiejętności w zakresie kształtowania społecznie odpowiedzialnego terytorium oraz przedstawienie polskich i europejskich doświadczeń w zakresie nowej polityki usług społecznych i roli w ich realizacji podmiotów, takich jak: spółdzielnie, stowarzyszenia i fundacje.</p> <p>Do udziału w zajęciach zostali zaproszeni realizatorzy i animatorzy nowych usług lokalnych, w tym przede wszystkim przedstawiciele władz samorządowych, przedstawiciele instytucji gospodarki społecznej, reprezentanci PUP, OPS, CIS, KIS oraz innych podmiotów lokalnych.</p>	<p>W ramach Szkoły Letniej uczestnicy mieli możliwość pogłębić swoją wiedzę w obszarach związanych m.in. z diagnozą kapitału społecznego. Zapoznali się także z praktycznymi aspektami tworzenia i zarządzania partnerstwami międzysektorowymi, a także metodami i źródłami finansowania projektów lokalnych w okresie 2007–2013.</p> <p>Zajęcia prowadzono metodami aktywnymi, w formie warsztatów, pracy grupowej, z uwzględnieniem doświadczeń uczestników oraz wizyt studyjnych.</p>	<p>https://www.mpiips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/Inne/art_4104,partnerstwo-tu-jest-praca.html</p>

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
<p>Nie dotyczy</p>	<p>Narodowy Bank Polski</p>	<p>NBP podejmuje działania, których celem jest promocja w społeczeństwie szeroko rozumianej wiedzy ekonomicznej. Realizowane przez NBP przedsięwzięcia poświęcone są różnym aspektom funkcjonowania gospodarki, zarządzania, przedsiębiorczości. Łączą one elementy edukacji szkolnej i pozaszkolnej. Wykorzystują nowoczesne formy dydaktyczne, atrakcyjne dla uczestników (np. e-learning, fora internetowe, chat, zajęcia w <i>Second Life</i>, filmy edukacyjne kończące się z dyskusją <i>online</i> itp.). Ważnym elementem projektów jest ich praktyczny, aplikacyjny charakter. Uczestnicy są zobligowani do podejmowania aktywności społeczno-ekonomicznej w szkołach, organizacjach pozarządowych i innych instytucjach.</p>	<p>Działalność edukacyjna NBP polega między innymi na:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ realizacji projektów edukacyjnych adresowanych do dzieci i młodzieży (np. Akademia Edukacji Menedżerskiej: www.kafeteria.edu.pl; Młodzi Przedsiębiorczy: www.ceo.org.pl/przedsiębiorczy; Ekonomiczny Uniwersytet Dziecięcy: www.uniwersytet-dzieciecy.pl); ▪ prowadzeniu portalu internetowego: www.nbpportal.pl. Oferta edukacyjna portalu jest projektowana z myślą o potrzebach i oczekiwaniach młodzieży gimnazjalnej, licealnej, studentów, nauczycieli oraz osób dorosłych. Portal oferuje dostęp do nowoczesnych, multimedialnych i interaktywnych narzędzi edukacyjnych. Ważny element portalu stanowią dostępne publicznie scenariusze i projekty lekcji na poziomie gimnazjalnym oraz ponadgimnazjalnym, przeznaczone dla nauczycieli (np. <i>Samozatrudnienie – motyw podjęmowania działalności gospodarczej: Jak walczyć z bezrobociem? Etyka biznesu</i>); ▪ dofinansowaniu społecznych inicjatyw edukacyjnych. NBP opiniuje wnioski o dofinansowanie projektów edukacyjnych ze środków własnych. Wnioskodawcą może być podmiot zewnętrzny będący osobą prawną lub inną jednostką organizacyjną. Bank określa i upublicznia na stronie internetowej priorytetowe obszary wsparcia. 	<p>www.nbp.pl http://www.nbpportal.pl/pl/cn/scenariusze http://www.nbpportal.pl/pl/edukacja/dofinansowania_nbp</p>

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
Chłopska Szkoła Biznesu	Małopolski Instytut Kultury	Chłopska Szkoła Biznesu to gra symulacyjna, wykorzystywana w edukacji na rzecz przedsiębiorczości oraz rozwijaniu kompetencji społecznych graczy. Gra nawiązuje do działalności produkcyjnej i handlowej rzemieślników z ośrodka andrychowskiego w Małopolsce w XVIII wieku. Gra otrzymała wiele rekomendacji (np. Ośrodka Rozwoju Edukacji, Centrum Edukacji Obywatelskiej) i wyróżnień (np. Regionalnego Lidera Innowacji i Rozwoju 2010 dla Małopolskiego Instytutu Kultury „za zrealizowane przedsięwzięcie Kultury „za zrealizowane przedsięwzięcie Kultura „za zrealizowane przedsięwzięcie wydawniczo-edukacyjne”). Była ona wykorzystywana przez różne instytucje, w tym także do promocji zagadnień ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej.	Dzięki Chłopskiej Szkole Biznesu gracze rozwijają swoje kompetencje społeczne, a także przedsiębiorczość, kreatywność i umiejętności negocjacyjne. Poznają podstawowe pojęcia z zakresu ekonomii i finansów. Gra jest przeznaczona dla młodzieży od 12. roku życia i osób dorosłych. Zasadą nabywania i korzystania z gry są dostępne na stronie internetowej Małopolskiego Instytutu Kultury.	http://csb.mik.krakow.pl/
Ekonomia solidarności	Fundacja Centrum Solidarności	Projekt „Ekonomia solidarności” był realizowany w latach 2012–2013 i miał na celu upowszechnianie idei przedsiębiorczości społecznej i promowanie dobrych praktyk, kształcenie przyszłych i obecnych kadr ekonomii społecznej. Odbiorcami projektu byli: członkowie organizacji pozarządowych oraz uczniowie szkół ponadpodstawowych z województwa pomorskiego. Projekt był finansowany ze środków Funduszu Inicjatyw Obywatelskich.	W ramach projektu opracowano: <ul style="list-style-type: none"> ▪ nowatorski program kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej adresowany do uczniów i przyszłych liderów i animatorów środowisk lokalnych; ▪ materiały edukacyjne, które umożliwiają przeprowadzenie praktycznych zajęć z przedsiębiorczości społecznej dla uczniów szkół ponadpodstawowych, tj. <i>Przewodnik dla trenera, Przewodnik dla ucznia</i>, scenariusze zajęć (<i>Ekonomia społeczna, Wolontariat, Wykluczenie społeczne</i>). 	http://ekonomiasolidarnosci.pl/materiały-edukacyjne www.ekonomiasolidarnosci.pl

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
<p>Współpraca się optaca – koordynacja sektora ekonomii społecznej w województwie śląskim</p>	<p>Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego</p>	<p>Gra planszowa Ekonomia Społeczna została opracowana w celu zapoznania uczestników z podstawami modelu działania organizacji funkcjonującej w obrębie sektora ekonomii społecznej. Gra składa się z czterech rund, w których uczestnicy podejmują decyzje operacyjne, mające na celu realizację celów społecznych i ekonomicznych organizacji. Gra jest dedykowana nauczycielom i uczniom szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych z terenu województwa śląskiego. Gra powstała w ramach projektu współfinansowanego przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.</p>	<p>Dzięki grze uczestnicy zapoznają się z celem działania podmiotu ekonomii społecznej, odkrywają zasady kierowania przedsiębiorstwami społecznymi; uświadamiają sobie także rolę, jaką podmioty ekonomii społecznej pełnią w społecznościach lokalnych. W ramach projektu poza grą opracowano także instrukcję dla nauczycieli zainteresowanych wykorzystaniem jej w trakcie zajęć lekcyjnych.</p>	<p>http://es.rops-katowice.pl/szukasz-alternatywna-ciekawe-zajecia-z-mlodzieza-zapoznaj-sie-z-gra-ekonomia-spoleczna/</p>
<p>Koordynacja i współpraca na rzecz integracji społecznej Wielkopolski</p>	<p>Fundacja im. Królowej Polski św. Jadwigi</p>	<p>„Przedsiębiorczość społeczna. Program edukacyjny” to kompletna propozycja programowa, której celem jest poruszenie podstawowych treści związanych z ekonomią społeczną. Program edukacyjny przedsiębiorczości społecznej został opracowany w ramach projektu systemowego „Koordynacja i współpraca na rzecz integracji społecznej Wielkopolski” realizowanego przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Poznaniu (priorytet VII, działanie 7.1, poddziałanie 7.1.3 Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013). Projekt jest współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.</p>	<p>W ramach projektu przygotowano:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ program kształcenia, obejmujący m.in. takie zagadnienia, jak: wykluczenie społeczne, integracja społeczna, projekt spółdzielni uczniowskiej, kariera w podmiocie ekonomii społecznej; ▪ scenariusze lekcji; ▪ materiały dla nauczyciela i ucznia; ▪ załączenia włączenia w proces dydaktyczny wizyty studyjnej. 	<p>http://wielkopolskaes.pl/index.php/komitet/grupa-ds-edukacji/341-programy-edukacyjne-materialy</p>

NAZWA PROJEKTU (PRZEDSIĘWZIĘCIA)	ORGANIZATOR	KONTEKST PROJEKTU, CEL, DZIAŁANIA	PRODUKTY (MATERIAŁY, METODY, FORMY KSZTAŁCENIA)	ŹRÓDŁO
Przedsiębiorczość społeczna. Lubię to!	Polska Fundacja Społeczeństwa Przedsiębiorczego	<p>Publikacja pt. <i>Przedsiębiorczość społeczna dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych</i> została opracowana ramach projektu „Przedsiębiorczość społeczna. Lubię to!” dofinansowanego ze środków Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich oraz Miasta Szczecina. Jest ona skierowana do nauczycieli i ma celu ułatwienie im włączenia tematu przedsiębiorczości społecznej do prowadzonych zajęć.</p>	<p>W ramach publikacji przygotowano wytyczne dla nauczycieli zainteresowanych nauczaniem przedsiębiorczości społecznej. Przygotowano wyjaśnienie podstawowych kategorii i pojęć, takich jak: ekonomia społeczna, przedsiębiorstwo społeczne, wykluczenie społeczne. Opracowano także scenariusze zajęć lekcyjnych, dotyczących następujących obszarów: wykluczenie społeczne, ekonomia społeczna i kapitał społeczny, podmioty ekonomii społecznej, ekonomia społeczna – pomaganie innym.</p>	<p>http://www.lubiet.szczecin.pl</p>

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW na podstawie stron internetowych wskazanych w tabeli.

ROZDZIAŁ IV

UWARUNKOWANIA ROZWOJU PRZEDSIĘBIORCZOŚCI SPOŁECZNEJ – METODOLOGIA BADAŃ

1. Cel, obszary badań i metodologia

Specyfika i odrębność przedsiębiorczości społecznej implikują konieczność kształcenia specjalistów z tego zakresu. Zasadniczym celem projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Dialog” było dokonanie diagnozy oraz sformułowanie rekomendacji dotyczących systemu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Na potrzeby realizacji tak postawionego celu wyznaczono następujące cele szczegółowe:

- C1: Identyfikacja problemów (deficytów) dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- C2: Identyfikacja wyzwań, jakie stawia kształcenie w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- C3: Określenie potrzeb i oczekiwań dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Zakładanym efektem badania było stworzenie modelu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce na różnych poziomach edukacji w postaci propozycji efektów kształcenia i programów kształcenia. W związku z tym sformułowano następujące hipotezy badawcze:

- H1: Aktualne treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej są niewystarczające.

- H2: Aktualne treści i formy nauczania są niedostosowane do praktyki w zakresie przedsiębiorczości społecznej.
- H3: Stereotypy przedsiębiorczości społecznej nie stymulują zainteresowania kształceniem w tym zakresie.
- H4: Istnieje potrzeba wprowadzenia innowacyjnych programów kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Specyfika tematu oraz jego złożoność wymagała zastosowania wielu metod badawczych zarówno ilościowych, jak i jakościowych, traktowanych jako komplementarne wobec siebie. Metodologia prowadzonych badań obejmowała:

Etap 1. Badanie wtórne (ang. *desk research*) wykorzystujące:

- dane statystyczne GUS (ogólnodostępne oraz specjalne, przygotowane według ustalonych kryteriów istotnych z punktu widzenia celu badania);
- wyniki prowadzonych w Polsce badań przedsiębiorczości społecznej: publikacje, raporty i inne, między innymi opracowania GUS, Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej UEK (czasopismo „Ekonomia Społeczna” i inne), Stowarzyszenia Klon/Jawor, Instytutu Spraw Publicznych, Regionalnych Ośrodków Polityki Społecznej (ROPS), Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES);
- dobre praktyki w Polsce i wybranych krajach.

Etap 2. Badanie właściwe (ilościowe) wykorzystujące ankietę internetową CAWI (ang. *computer-assisted web interview*) skierowaną do dwóch grup docelowych:

- nauczycieli akademickich;
- studentów.

Etap 3. Badanie pogłębiające (jakościowe) wykorzystujące:

- wywiady indywidualne z przedsiębiorcami społecznymi;
- indywidualne wywiady pogłębione:
 - z przedsiębiorcami społecznymi,
 - z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej,
 - zogniskowane wywiady grupowe (ang. *focus group interviews*) z nauczycielami akademickimi.

Badania były prowadzone według ustalonej kolejności: 1) przegląd i analiza danych zastanych (*desk research*); 2) badania właściwe, które rozpoczęła ankietę internetowa CAWI skierowana do dwóch grup docelowych – nauczycieli akademickich oraz studentów; 3) wywiady indywidualne i grupowe.

Schemat badań oraz charakterystyka poszczególnych rodzajów badań i ich rezultatów zostały przedstawione w tabeli 24.

Tabela 24. Schemat prowadzonych badań

BADANIA IŁOŚCIOWO-JAKOŚCIOWE		
Etap 1. Badanie wtórne	Etap 2. Badanie ilościowe	Etap 3. Badanie jakościowe
Analiza danych zastanych	Własne badania empiryczne (ankieta internetowa CAWI)	Własne badania empiryczne (wywiady indywidualne, wywiady grupowe)
<p>▪ dane statystyczne GUS (dane ogólnodostępne oraz specjalne, opracowane według ustalonych kryteriów istotnych z punktu widzenia projektu)</p> <p>▪ wyniki prowadzonych w Polsce badań przedsiębiorczości społecznej: publikacje, raporty i inne, m.in. opracowania GUS, Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej UEK (czasopismo „Ekonomia Społeczna” i inne publikacje), Stowarzyszenia Klon/Jawor, Instytutu Spraw Publicznych, Regionalnych Ośrodków Polityki Społecznej (ROPS), Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES)</p> <p>▪ dobre praktyki w Polsce i wybranych krajach</p> <p>Rezultat Diagnoza problematyki przedsiębiorczości społecznej</p> <p>Raport 1 <i>Bariery i wyzwania podmiotów ekonomii społecznej w Polsce z uwzględnieniem dobrych praktyk w wybranych państwach</i></p> <p>Raport 3 <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i></p>	<p>Ankieta internetowa CAWI skierowana do:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ nauczycieli akademickich (CAWI A1) ▪ studentów (CAWI S1) <p>Celem badań ankietowych była identyfikacja braków programowych i edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej, a także barier i wyzwań w odniesieniu do istniejących programów nauczania. Na tym etapie kwestionariusz ankietowy był rozumiany jako narzędzie poznania cech zbiorowości, faktów, opinii, danych liczbowych. Był punktem wyjścia do zdiagnozowania bardziej złożonych problemów w drugim etapie badań.</p> <p>Rezultat Diagnoza deficytów w programach kształcenia</p> <p>Raport 2 <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian</i></p> <p>Raport 3 <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wywiady indywidualne z przedsiębiorcami społecznymi – badanie problemów i wyzwań dotyczących przedsiębiorczości społecznej ▪ indywidualne wywiady pogłębione z przedsiębiorcami społecznymi ▪ indywidualne wywiady pogłębione z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej ▪ wywiady grupowe z nauczycielami akademickimi <p>Rezultat Propozycje zmian w programach kształcenia</p> <p>Raport 1 <i>Bariery i wyzwania podmiotów ekonomii społecznej w Polsce z uwzględnieniem dobrych praktyk w wybranych państwach</i></p> <p>Raport 2 <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian</i></p> <p>Raport 3 <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i></p>

Źródło: opracowanie własne.

Ze względu na złożoność badań przedstawiono harmonogram, który obejmował:

- harmonogram badań *desk research*,
- harmonogram badań ankietowych typu CAWI,

- harmonogram wywiadów indywidualnych z przedsiębiorcami społecznymi,
- harmonogram indywidualnych wywiadów pogłębionych z przedsiębiorcami społecznymi,
- harmonogram indywidualnych wywiadów pogłębionych z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej,
- harmonogram zogniskowanych wywiadów grupowych z nauczycielami akademickimi.

Harmonogram przeprowadzonych badań przedstawiają tabele 25–30.

Tabela 25. Harmonogram badań *desk research*

BADANIA ILOŚCIOWO-JAKOŚCIOWE	
<i>Desk research</i> – analiza danych zastanych (styczeń–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Wyznaczenie obszarów badawczych oraz źródeł pozyskiwania informacji
2.	Weryfikacja poprawności założeń do badań <i>desk research</i> oraz dostępności źródeł
3.	Opracowanie raportu 1. <i>Bariery i wyzwania podmiotów ekonomii społecznej w Polsce z uwzględnieniem dobrych praktyk w wybranych państwach.</i> Opracowanie raportu 3. <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 26. Harmonogram badań ankietowych typu CAWI skierowanych do nauczycieli akademickich i studentów

BADANIA ILOŚCIOWE	
Badania ankietowe CAWI (lutym–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Opracowanie narzędzi badawczych w postaci kwestionariuszy: <ul style="list-style-type: none"> ▪ ankiety kierowanej do nauczycieli akademickich (CAWI A1) ▪ ankiety kierowanej do studentów (CAWI S1)
2.	Określenie liczebności próby oraz metody doboru próby badawczej
3.	Weryfikacja poprawności ankiet z punktu widzenia celu projektu
4.	Przedstawienie ostatecznej wersji kwestionariuszy ankietowych
5.	Rozpoczęcie badań ankietowych nauczycieli akademickich
6.	Rozpoczęcie badań ankietowych studentów
7.	Analiza wyników badań CAWI A1 oraz CAWI S1
8.	Opracowanie raportu 2. <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 27. Harmonogram wywiadów indywidualnych z przedsiębiorcami społecznymi

BADANIA JAKOŚCIOWE TYPU IDI	
Wywiady indywidualne z przedsiębiorcami społecznymi (lutym–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Opracowanie narzędzi badawczych w postaci scenariuszy wywiadów indywidualnych
2.	Weryfikacja poprawności scenariuszy z punktu widzenia celu projektu
3.	Prezentacja ostatecznej wersji scenariuszy
4.	Opracowanie koncepcji doboru próby badawczej, selekcja uczestników/grup do wywiadów
5.	Przeprowadzenie wywiadów indywidualnych
6.	Analiza wyników wywiadów indywidualnych
7.	Opracowanie raportu 2. <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian.</i> Opracowanie raportu 3. <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 28. Harmonogram indywidualnych wywiadów pogłębionych z przedsiębiorcami społecznymi

BADANIA JAKOŚCIOWE TYPU IDI	
Indywidualne wywiady pogłębione z przedsiębiorcami społecznymi (lutym–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Opracowanie narzędzi badawczych w postaci scenariuszy indywidualnych wywiadów pogłębionych
2.	Weryfikacja poprawności scenariuszy z punktu widzenia celu projektu
3.	Prezentacja ostatecznej wersji scenariuszy
4.	Opracowanie koncepcji doboru próby badawczej, selekcja uczestników/grup do wywiadów
5.	Przeprowadzenie wywiadów pogłębionych
6.	Analiza wyników indywidualnych wywiadów pogłębionych
7.	Opracowanie raportu 2. <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian.</i> Opracowanie raportu 3. <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 29. Harmonogram indywidualnych wywiadów pogłębionych z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej

BADANIA JAKOŚCIOWE TYPU IDI	
Indywidualne wywiady pogłębione z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej (lutym–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Opracowanie narzędzi badawczych w postaci scenariuszy indywidualnych wywiadów pogłębionych
2.	Weryfikacja poprawności scenariuszy z punktu widzenia celu projektu
3.	Prezentacja ostatecznej wersji scenariuszy
4.	Opracowanie koncepcji doboru próby badawczej, selekcja uczestników/grup do wywiadów
5.	Przeprowadzenie indywidualnych wywiadów pogłębionych

BADANIA JAKOŚCIOWE TYPU IDI	
Indywidualne wywiady pogłębione z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej (lutym–sierpień 2017)	
6.	Analiza wyników indywidualnych wywiadów pogłębionych
7.	Opracowanie raportu 2. <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian.</i> Opracowanie raportu 3. <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 30. Harmonogram zogniskowanych wywiadów grupowych z nauczycielami akademickimi

BADANIA JAKOŚCIOWE – WYWIADY GRUPOWE FGI (FOCUS GROUP INTERVIEWS)	
Zogniskowane wywiady grupowe z nauczycielami akademickimi (lutym–sierpień 2017)	
Lp.	Rodzaj działania
1.	Opracowanie narzędzi badawczych w postaci scenariuszy <i>focus group interviews</i>
2.	Weryfikacja poprawności scenariuszy z punktu widzenia celu projektu
3.	Prezentacja ostatecznej wersji scenariuszy
4.	Opracowanie koncepcji doboru próby badawczej, selekcja uczestników/grup do wywiadów
5.	Przeprowadzenie wywiadów grupowych
6.	Analiza wyników wywiadów grupowych
7.	Opracowanie raportu 2. <i>Podsumowanie wyników badań prowadzonych wśród nauczycieli akademickich i studentów dotyczących deficytów w programach kształcenia i zawierających propozycje zmian.</i> Opracowanie raportu 3. <i>Rekomendacje zmian w podstawach programowych szkół ponadpodstawowych i programach kształcenia dla studiów I i II stopnia oraz studiów podyplomowych</i>

Źródło: opracowanie własne.

2. Wyniki badań wtórnych

Analiza danych wtórnych (dostępnych raportów i opracowań, które stanowiły podstawę do zaprojektowania badań pierwotnych) została przedstawiona szczegółowo w rozdziale trzecim *Inicjatywy edukacyjne w obszarze przedsiębiorczości społecznej w Polsce*. Wynika z niej, że istnieje wiele barier i problemów w rozwoju inicjatyw, które realizują cele społeczne za pomocą metod rynkowych. Dużym wyzwaniem dla rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Polsce jest dostosowanie programów kształcenia do potrzeb rynkowych w tym zakresie. Dokonując wstępnej analizy danych wtórnych, można stwierdzić, że obecnie w Polsce ekonomia społeczna nie ma kompleksowego modelu obejmującego wyodrębnienie prawne, ekonomiczne i organizacyjne. Nie jest ona ani gospodarką publiczną, ani prywatną, co w znaczący sposób utrudnia rozwiązywanie wielu istotnych problemów społecznych. Kwerenda

wielu publikacji potwierdza zawodność rynku i państwa w obszarach należących do ekonomii społecznej, wskazując jako przyczyny tego stanu: ułomność regulacji prawnych bądź ich brak, niewystarczające instrumenty finansowego wsparcia tego rodzaju aktywności, a przede wszystkim brak w społeczeństwie wiedzy o przedsiębiorczości społecznej, jej specyfice i możliwościach aplikacyjnych, które tworzą bariery rozwoju przedsiębiorczości społecznej.

Występują ogromne deficyty w stanie wiedzy i świadomości społeczeństwa polskiego na temat przedsiębiorczości społecznej i tkwiących w niej możliwościach rozwiązywania społecznych problemów w skali lokalnej oraz makroekonomicznej. Brakuje pomysłu i koncepcji wykorzystania istniejącego potencjału, wiedzy o takich możliwościach, regulacji prawnych i woli decydentów. Poziom wiedzy o możliwościach tkwiących w ekonomii społecznej, która może być szansą dla określonej grupy beneficjentów i przeciwdziałać wykluczeniu społecznemu, kształtować aktywną postawę bezrobotnych, więźniów, osób uzależnionych, prekariuszy itp., budować postawy obywatelskie, pomagać w reintegracji z rynkiem i społeczeństwem, jest zatrważająco niski.

Analiza podstaw programowych i programów studiów wykazuje, że przedsiębiorczość społeczna w zasadzie w nich nie występuje lub jest obecna w minimalnym zakresie. Kapitał społeczny i jego zaangażowanie w istotne sprawy społeczne nie są pobudzane, choć to właśnie kapitał społeczny zwiększa aktywność gospodarczą, którą ograniczają często braki kapitału finansowego, modyfikuje kierunki i poprawia efektywność inwestycji oraz umożliwia koordynację działań indywidualnych i grupowych w gospodarce¹⁰¹. Taki stan potwierdzają publikacje i badania przedsiębiorczości społecznej prowadzone między innymi przez GUS (dane statystyczne), Małopolską Szkołę Administracji Publicznej UEK w Krakowie (publikacje, w tym czasopismo „Ekonomia Społeczna”, dostępne na stronie MSAP), Instytut Spraw Publicznych¹⁰², Fundację Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych (FISE), Stowarzyszenia Klon/Jawor, Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej (ROPS), Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES) oraz inne krajowe i zagraniczne publikacje.

W związku z tym istnieje pilna potrzeba kompleksowego podejścia do ekonomii społecznej ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości społecznej i budowania od podstaw (na szczeblach edukacji społecznej formalnej i nieformalnej)

¹⁰¹ J. Stanienda, *The meaning of the civil society in the formation of the region's development*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, nr 2(23), s. 207.

¹⁰² Między innymi publikacje: T. Kaźmierczak, M. Rymśza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Warszawa 2007; A. Rymśza, *Bariery rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Polsce w świetle kultury organizacyjnej III sektora*, „Ekonomia Społeczna Teksty” 2006, nr 32; K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości. Różnorodność i jedność*, t. 1, Tarnobrzeg 2010; J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Warszawa 2015.

modelowych rozwiązań funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej oraz kształtowania postaw obywatelskich w społeczeństwie polskim. Tymczasem analiza programów nauczania w szkołach ponadpodstawowych oraz rozmowy z nauczycielami wskazują na wyraźne braki wiedzy i materiałów dydaktycznych dotyczących nauczania przedsiębiorczości społecznej w szkołach. Podobna sytuacja występuje na uczelniach; jedynie nieliczne szkoły wyższe (np. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie) prowadzą badania na ten temat, lecz w programach studiów brakuje tego przedmiotu na początkowym etapie studiów. Sytuacja ta wskazuje na deficyty edukacyjne w tym zakresie i dlatego stymulowanie rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Polsce należy rozpocząć od wyznaczenia ścieżki edukacyjnej i w ślad za tym – wzmocnienia wiedzy i kompetencji kadry dydaktycznej (nauczycieli, wykładowców, szkoleniowców) w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Oprócz tego należy wskazać, że mimo przyjęcia Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej, dotkliwie brakuje spójnej polityki i dialogu pomiędzy różnymi grupami: państwem (w zakresie tworzenia prawa), naukowcami (tworzącymi modele ekonomii i badającymi sektor), jednostkami kształcącymi, samorządami czy działającymi na rynku podmiotami ekonomii społecznej. Konieczne jest zatem przeprowadzenie badań pierwotnych, które zapewnią otrzymanie odpowiedzi na wiele pytań związanych z rozwojem w Polsce edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej, będącej fundamentem rozwoju społeczno-gospodarczego.

3. Założenia metodologiczne badań typu CAWI

W celu zgromadzenia danych oraz informacji niezbędnych do identyfikacji deficytów programowych i edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej, a także barier i wyzwań w odniesieniu do istniejących programów nauczania i sformułowania wniosków oraz rekomendacji w tym zakresie wykorzystano technikę CAWI (ang. *computer assisted web interview*). Badanie polegało na przeprowadzeniu ankiety internetowej nadzorowanej komputerowo. Respondent uzyskiwał dostęp do kwestionariusza badawczego bezpośrednio przez przeglądarkę internetową. Pytania kwestionariuszowe były automatycznie pobierane z serwera i przekazywane za pośrednictwem sieci do dowolnego punktu, w którym znajdował się respondent wraz z komputerem podłączonym do Internetu. Po udzieleniu odpowiedzi przez osobę ankietowaną uzyskane dane były również zapisywane na serwerze. Oprogramowanie komputerowe obsługujące ankietę internetową dbało o zachowanie właściwej kolejności pytań przesyłanych respondentowi i weryfikowało poprawność logiczną wpro-

wadzanych odpowiedzi. Technika CAWI została zastosowana, ponieważ umożliwiała ankietowanie dużych grup respondentów w relatywnie krótkim czasie, pozwalając na jednoczesne prowadzenie dużej liczby niezależnych pomiarów.

Dla realizacji celów badawczych oraz aby uniknąć trudności interpretacyjnych i nieścisłości, w badaniach ankietowych zawarto definicję przedsiębiorczości społecznej sformułowaną następująco: „Przedsiębiorczość społeczna to działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne. Głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy”¹⁰³.

Przedstawienie definicji pojęć używanych w badaniu pozwalało zminimalizować błąd rzetelności, a więc sytuacji, w której te same pytania byłyby rozumiane inaczej przez poszczególnych respondentów.

Badania ilościowe typu CAWI opierały się o autorski kwestionariusz (załączniki 1 i 2) skonstruowany po dogłębnej analizie danych zastanych (*desk research*), która posłużyła również do modyfikacji pytań w scenariuszach wywiadów (następny etap badań typu jakościowego), pogłębiających problematykę badawczą.

Ankiety skierowane do nauczycieli akademickich oraz studentów poprzedzone zostały wstępem zawierającym między innymi cel badania oraz informację o poufności danych. Kwestionariusz skierowany do nauczycieli akademickich składał się z trzynastu pytań zamkniętych z możliwością wypowiedzi otwartych. Pytania metryczkowe w tej grupie respondentów dotyczyły:

- formy prawnej uczelni będącej miejscem zatrudnienia respondentów;
- rodzaju reprezentowanej uczeni;
- stopnia naukowego respondentów;
- reprezentowanego obszaru nauki;
- charakteru zatrudnienia.

W tabeli 31 przedstawiono cele, które były realizowane w ramach poszczególnych pytań ankiety CAWI A1, a także wykorzystane techniki badania.

¹⁰³ Z uwagi na to, że wypracowana przez autorki definicja przedsiębiorczości społecznej umieszczona we wstępie monografii: „Przedsiębiorczość społeczna to altruistyczna forma przedsiębiorczości, która angażuje kapitał społeczny do realizacji przedsięwzięć społecznych w warunkach gospodarki rynkowej” jest złożona z różnych komponentów wymagających ich doprecyzowania, przez co mogłaby być niezrozumiała dla respondentów, do celów badawczych przyjęto jej uproszczoną wersję, zawierającą wszystkie elementy definicji przyjętej przez autorki.

Tabela 31. Cele, techniki badawcze i struktura ankiety skierowanej do nauczycieli akademickich (CAWI A1)

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
Definicja	Definicja przedsiębiorczości społecznej klaryfikuje będące przedmiotem badania pojęcie przedsiębiorczości społecznej, które nie przez wszystkich respondentów jest jednakowo rozumiane	Klaryfikacja podstawowego pojęcia, które jest przedmiotem badania
1	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej przez respondenta – samoocena ▪ Pytanie filtrujące 	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
2	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Źródła wiedzy problematyki przedsiębiorczości społecznej ▪ Stopień zaawansowania tej wiedzy 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dotyczy respondentów pozytywnie zweryfikowanych w pytaniu 1 ▪ Do każdego pytania trzy możliwości wyboru odpowiedzi
3	Percepcja znaczenia przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu akademickim	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
4	Badanie postrzegania stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ocena stopnia innowacyjności każdej metody w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
5	Percepcja barier włączenia przedsiębiorczości społecznej do programu nauczania w opinii respondenta	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Test zgodności z przedstawionymi opiniami w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
6	Wieloaspektowa opinia respondenta dotycząca przedsiębiorczości społecznej jako elementu kształcenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Test zgodności z przedstawionymi opiniami w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
7	Badanie opinii dotyczącej początków kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
8	Badanie gotowości respondenta do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru	Wybór dychotomiczny
9–13	Metryczka	Podstawowe dane o respondencie

Źródło: opracowanie w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Kwestionariusz skierowany do studentów obejmował dziewięć pytań zamkniętych z ograniczoną możliwością wypowiedzi otwartych. Pytania metryczkowe w tej grupie respondentów dotyczyły:

- nazwy uczelni, na której studiuje respondent,
- płci,
- roku studiów respondenta,
- stopnia studiów (pierwszy lub drugi),
- kierunku studiów,
- specjalności.

W tabeli 32 przedstawiono cele, jakie były realizowane w ramach poszczególnych pytań kwestionariusza ankietowego oraz techniki badania.

Tabela 32. Cele, techniki badawcze i struktura ankiety skierowanej do studentów (CAWI S1)

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
Definicja	Definicja przedsiębiorczości społecznej klaryfikuje będące przedmiotem badania pojęcie przedsiębiorczości społecznej, które nie przez wszystkich respondentów jest jednakowo rozumiane	Klaryfikacja podstawowego pojęcia, które jest przedmiotem badania
1	<ul style="list-style-type: none"> Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej przez respondenta – samoocena Pytanie filtrujące 	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
2	Źródła wiedzy: znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> Dotyczy respondentów pozytywnie zweryfikowanych w pytaniu 1 Wybór maksymalnie 5 odpowiedzi, uszeregowanie odpowiedzi od najważniejszej (1) do najmniej ważnej (5)
3	<ul style="list-style-type: none"> Percepcja respondenta dotycząca przedsiębiorcy społecznego Percepcja stereotypów dotyczących przedsiębiorcy społecznego 	<ul style="list-style-type: none"> Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 Technika projekcyjna (opinie respondenta jako stereotypy społeczne)
4	Badanie oczekiwań i opinii dotyczących atrakcyjności i ważności przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania	<ul style="list-style-type: none"> Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 Technika projekcyjna (opinie respondenta jako oczekiwania społeczne)
5	Badanie postrzegania stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> Ocena stopnia innowacyjności każdej metody w skali 1–5 Ostatnie pytanie otwarte
6	Opinia dotycząca oczekiwań w odniesieniu do ram programowych z przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych	Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5
7	Opinie dotyczące potrzeby edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej	Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5
8	<ul style="list-style-type: none"> Opinie dotyczące kompetencji i kształtowania postaw związanych z przedsiębiorczością społeczną w ramach edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej Barriere mentalne w nauczaniu przedsiębiorczości społecznej i ich postrzeganie 	<ul style="list-style-type: none"> Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 Ocena stopnia zgodności respondenta z podanym stwierdzeniem Technika projekcyjna (opinie respondenta jako oczekiwania lub stereotypy społeczne)
9	Metryczka i osobiste zainteresowanie respondenta problematyką przedsiębiorczości społecznej	Podstawowe dane o respondencie (ostatnie pytanie bada gotowość respondenta do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru)

Źródło: opracowanie w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Zaprezentowana koncepcja badań ilościowych, obejmująca przedstawione moduły badawcze połączone z opisanymi w dalszej części rozdziału modułami badawczymi typu jakościowego, uwzględnia istotną – z punktu widzenia trafności i rzetelności badań – zasadę triangulacji metod badawczych. W tym kontekście umożliwia ona zatem dogłębne zbadanie problematyki edukacji przedsiębiorczości społecznej w Polsce.

Ustalenie liczebności próby było niezmiernie ważnym etapem prowadzonych badań, ponieważ na podstawie ich wyników były formułowane wnioski dotyczące

całej badanej populacji, z zachowaniem określonej dokładności i wiarygodności. Przy doborze próby badawczej zastosowany został dobór nielosowy, opierający się na kryteriach znajomości parametrów danej populacji. Do ich określenia wykorzystano operat szacunkowy, którym w tym wypadku był Zintegrowany System Informacji o Nauce i Szkolnictwie Wyższym POL-on. Ostatecznie przy doborze próby badawczej wykorzystano metodę kwotowo-celową, która opierała się na założeniu, że próba jest reprezentatywna dla całej badanej populacji, jeśli z punktu widzenia istotnych cech, struktura próby jest taka sama, jak struktura badanej zbiorowości. Opierając się na operacie szacunkowym z systemu POL-on, ustalono cechy, na podstawie których wyodrębniono próbę. Były nimi:

- forma prawna uczelni (publiczne, niepubliczne);
- sposób działania (działające, przekształcone);
- profil kształcenia (ogólnoakademicki, praktyczny);
- kierunek kształcenia (ekonomia społeczna, ekonomia, ekonomia menedżerska, finanse i rachunkowość, przedsiębiorczość, zarządzanie);
- stopień (poziom) studiów: studia pierwszego i drugiego stopnia.

Jednocześnie została wykorzystana metoda doboru celowego, ponieważ sporządzenie wykazu wszystkich elementów populacji było niemożliwe, a dane uzyskane dzięki arbitralnemu doborowi elementów były wystarczające dla celów badania i dostarczyły optymalnych informacji z punktu widzenia celu badania. Ostateczna próba badawcza w wypadku grupy nauczycieli akademickich wyniosła 229 osób.

Jeżeli chodzi o dobór próby badawczej studentów zastosowany został także dobór nielosowy opierający się na kryteriach znajomości parametrów danej populacji. Do ich określenia wykorzystano operat szacunkowy, którym był system POL-on oraz dane GUS. Ostatecznie, aby zapewnić uzyskanie informacji istotnych z punktu widzenia celu badania, przy doborze próby badawczej wykorzystano metodę kwotowo-celową i jednocześnie metodę doboru celowego. Opierając się na operacie szacunkowym z systemu POL-on oraz danych GUS, ustalano cechy, na podstawie których wyodrębniono próbę do badania CAWI S1 – studenci:

- rodzaj uczelni: ekonomiczne, uniwersytety, techniczne, pedagogiczne, rolnicze (przyrodnicze), PWSZ;
- płeć: kobiety, mężczyźni;
- rodzaj studiów: stacjonarne, niestacjonarne;
- profil kształcenia: praktyczny, ogólnoakademicki;
- stopień studiów: pierwszy, drugi.

Ostatecznie próba badawcza w wypadku grupy studentów liczyła 380 osób. Wyniki badań ankietowych CAWI A1 oraz CAWI S1 były pogłębione przez indywidualnie

alne wywiady typu IDI (ang. *individual in-depth interview*). Stosowanie tych metod badawczych miało na celu zgłębienie wiedzy o badanym problemie; pozwoliło na dotarcie do emocjonalnych aspektów badanego problemu dzięki prowadzeniu szczegółowej, wnikliwej rozmowy z respondentem.

4. Założenia metodologiczne badań jakościowych typu IDI

Zasadniczym celem badań jakościowych było pogłębienie diagnozy uzyskanej w badaniach ankietowych i analizy danych zastanych oraz sformułowanie rekomendacji dotyczących programu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. W praktyce badawczej istnieje przekonanie, że w naukach społecznych wiedzy należy szukać także wewnątrz ludzkiej świadomości, dlatego też wykorzystano techniki wywiadu pogłębionego (IDI, FGI). Nawet jeśli prowadząc badania, korzysta się ze zbioru danych wtórnych – stosując narzędzia pomiaru nieinwazyjnego – to zawsze bada się wytwory ludzkiej świadomości¹⁰⁴. Ekonomia społeczna, której przedmiot zainteresowania w dużej mierze jest uwarunkowany społecznie, stanowi dyscyplinę, w ramach której wykorzystanie wywiadu indywidualnego (jak i innych metod jakościowych) jest wyjątkowo cenne, chociaż wnioski z badania jakościowego warto przedstawiać w szerszym kontekście wniosków z badań o innym charakterze.

Wywiady przebiegały jako interakcja (komunikacja dwukierunkowa) zorientowana na konkretny cel badawczy, a więc zdobycie pogłębionych informacji i wiedzy dotyczącej szeroko rozumianej przedsiębiorczości społecznej oraz kształcenia w tym zakresie. Rolą moderatorów prowadzących wywiady było uzyskanie wiedzy oraz wyciągnięcie rzetelnych i trafnych wniosków na temat badanej problematyki. Jednocześnie wywiady pozwoliły na rejestrację wielu elementów, które ze względu na specyfikę badanego obszaru, mogłyby zostać pominięte przy użyciu innych metod.

Wywiady przeprowadzane były indywidualnie (tylko w przypadku nauczycieli akademickich wykorzystano technikę wywiadów grupowych), ponieważ stwierdzono, że efektywniej jest rozmawiać z respondentami oddzielnie, gdyż dostęp do grupy podmiotów przedsiębiorczości społecznej oraz ich otoczenia jest utrudniony ze względu na specyfikę działania. Poza tym w wywiadach grupowych w przypadku pytań kłopotliwych i trudnych nie zawsze odpowiedzi są wyczerpujące. Na potrzeby

¹⁰⁴ M. Nicpoń, R. Marzęcki, *Pogłębiony wywiad indywidualny w badaniach politologicznych*, [w:] D. Mikucka-Wójtowicz (red.), *Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, Kraków 2010, s. 245–252.

badania techniką wywiadu skorzystano z celowego doboru osób, ze względu na cel naukowego dociekania¹⁰⁵.

W celu zgromadzenia danych i informacji niezbędnych do sformułowania wniosków i rekomendacji dotyczących kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej zaplanowano następujące moduły badawcze:

- wywiady indywidualne z przedsiębiorcami społecznymi;
- indywidualne wywiady pogłębione z przedsiębiorcami społecznymi;
- indywidualne wywiady pogłębione z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej;
- zogniskowane wywiady grupowe z nauczycielami akademickimi.

Badania te miały charakter częściowo ustrukturyzowany, co oznacza, że każdy z typów wywiadów opierał się o kwestionariusz, który został opisany w dalszej części opracowania (załączniki 3–6). Równocześnie jednak założono właściwą dla wywiadów jakościowych elastyczność, etapowość i ewolucyjność. W tym kontekście etapowość rozumie się jako: powtarzanie podstawowego procesu gromadzenia informacji, ich analizowanie, selekcjonowanie i sprawdzanie, co przybliży do bardziej klarownego modelu badanego zjawiska; elastyczność zaś – jako modyfikowanie pytań w toku przedsięwzięcia badawczego¹⁰⁶.

Zgodnie z logiką przewidzianą przy projektowaniu badań dane i informacje zgromadzone w efekcie badań jakościowych stanowiły uzupełnienie badań ilościowych realizowanych w formie ankiety internetowej CAWI. Dla osiągnięcia celu w komponencie badawczym ujęto ponadto przeprowadzenie zogniskowanego wywiadu grupowego typu FGI z nauczycielami akademickimi. Przyjęta koncepcja, obejmująca wymienione moduły badawcze, uwzględniała istotną z punktu widzenia trafności i rzetelności badań zasadę triangulacji metod badawczych. W tym kontekście umożliwiała ona całościowe spojrzenie na kwestię kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce.

Wywiady indywidualne zostały przeprowadzone z przedstawicielami przedsiębiorstw społecznych w Polsce, jak również reprezentantami otoczenia przedsiębiorczości społecznej. Realizacja wywiadów indywidualnych została przeprowadzona według następujących po sobie etapów przedstawionych w tabeli 33.

¹⁰⁵ E. Młyniec, *Opinia publiczna. Wstęp do teorii*, Poznań 2002, s. 148.

¹⁰⁶ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2004, s. 327.

Tabela 33. Etapy w postępowaniu badawczym przy przeprowadzaniu wywiadów indywidualnych z przedsiębiorcami społecznymi oraz z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej

ZEBRANIE DANYCH NA TEMAT PODMIOTÓW WYBRANYCH DO BADANIA	
▪	Ustalenie rozmówcy i terminu badania
REALIZACJA BADANIA	
▪	Zapis informacji pozyskanych w trakcie przeprowadzania badania w formie transkrypcji
UZUPEŁNIENIE EWENTUALNYCH LUK INFORMACYJNYCH	
▪	Przekazanie opracowań w formie protokołu

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

W kontekście powodzenia całego procesu badawczego kluczowy był zwłaszcza etap pierwszy, związany z pozyskaniem przez badacza informacji na temat podmiotu biorącego udział w badaniu. W tym zakresie wykorzystane były przede wszystkim takie źródła, jak: strona internetowa organizacji, statut, opracowania i inne dostępne źródła danych. Etap ten miał na celu przede wszystkim właściwe i staranne przygotowanie się do badania. Pozyskane informacje każdorazowo zostały zamieszczone przez badacza na karcie informacyjnej podmiotu, sporządzonej według schematu przedstawionego w tabeli 34.

Tabela 34. Karta informacyjna podmiotu biorącego udział w wywiadach indywidualnych

NAZWA PODMIOTU UCZESTNICZĄCEGO W BADANIU	
Forma prawna przedsiębiorstwa	
Status OPP	
Cel działalności	
Zakres działalności społecznej	
Zakres działalności ekonomicznej	
Źródła finansowania prowadzonej działalności	
DANE OSOBY REPREZENTUJĄCEJ PODMIOT W TRAKCIE BADANIA	
Imię i nazwisko respondenta	
Wiek	
Wykształcenie	
Zajmowane stanowisko	
Doświadczenie zawodowe	
Powód odmowy udziału w badaniu	

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Na etapie planowania realizacji badania w konkretnym podmiocie, zwłaszcza zaś dotarcia do respondenta i uzyskania zgody na wywiad, założono następującą sekwencję działań:

- umówienie się z respondentem przez telefon (poproszenie organizacji o wyznaczenie jednej osoby odpowiedzialnej za udział w badaniu);
- ustalenie dokładnego terminu i miejsca przeprowadzenia wywiadu;
- przesłanie respondentowi pocztą elektroniczną głównych (ramowych) problemów poruszanych podczas wywiadu (moduły merytoryczne), aby respondent wiedział w ogólnym zarysie, jakie tematy będą poruszane podczas wywiadu;
- bieżący kontakt z respondentem.

Informacje dotyczące wieku, wykształcenia oraz doświadczenia zawodowego respondenta zostały dookreślone w momencie rozpoczynania wywiadu w konkretnym podmiocie biorącym udział w badaniu. Odpowiedzi udzielone przez respondenta w trakcie badania zostały utrwalone przez badacza przez zapis na dyktafonie (po wyrażeniu zgody przez respondenta) lub w formie pisemnej (w sytuacji gdy uczestnik badania nie wyraził zgody na zarejestrowanie swojej wypowiedzi). Jako podsumowanie każdego z przeprowadzonych wywiadów został przygotowany szczegółowy protokół.

5. Założenia metodologiczne badań jakościowych typu FGI

Końcowym etapem postępowania badawczego był wywiad grupowy (*focus group interview* – FGI), przeprowadzony w oparciu o analizę danych zastanych oraz wcześniejszych badań typu CAWI oraz IDI. Pozwoliło to na sformułowanie wniosków i odpowiedź na pytanie, czy programy studiów i uczelnie kształtują u studentów cechy sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości społecznej, w tym: zdolność do charyzmatycznego przywództwa, przedsiębiorczość, kreatywność, empatię, wrażliwość, otwartość na problemy społeczne, kompetencje multikulturowe, nowatorskie (nieszablonowe) myślenie.

Wywiady grupowe typu FGI skierowane do nauczycieli akademickich wybranych szkół wyższych zostały przeprowadzone w oparciu o dobór celowy respondentów:

- jeden wywiad został przeprowadzony z młodszymi nauczycielami akademickimi (doktorami, magistrami), aby zapewnić swobodę wypowiedzi i nieskrępowanie, wynikające z hierarchii stanowisk na uczelniach (obecność osoby z tytułem profesora mogłaby „usztynić” lub zablokować szczerą wypowiedź);
- w jednym wywiadzie uczestniczyli samodzielni nauczyciele akademicy: profesorowie tytularni, doktorzy habilitowani, a także doktorzy;
- w przypadku badanej państwowej wyższej szkoły zawodowej każda grupa fokusowa składała się z doktorów i magistrów, w tym składzie uczestniczył przynajmniej jeden respondent, dla którego praktyka gospodarcza jest także miejscem pracy.

Czas trwania wywiadu mieścił się w przedziale 1–1,5 godziny. Badanie było przeprowadzone w czterech etapach:

Etap 1. Przygotowawczy, w ramach którego przeprowadzone były następujące działania:

- selekcja i dobór grupy badawczej (siedem osób do każdego badania fokusowego, z uwzględnieniem, że nie wszyscy respondenci będą ostatecznie mogli wziąć udział w badaniu);
- określenie czasu i miejsca badania równocześnie z doбором próby (ustalenie, czy respondentowi odpowiada termin badania);
- przygotowanie scenariusza badania;
- zarezerwowanie sali oraz zapewnienie urządzeń rejestrujących przebieg badania;
- przygotowanie materiałów niezbędnych do badania (np. kartek papieru, tablicy, długopisów, pisaków itp.);
- przypomnienie respondentom o badaniu na dwa dni przed planowanym terminem (e-mail, telefon, SMS);
- informacje i dane uzyskane na tym etapie zostały zamieszczone w karcie informacyjnej danej grupy fokusowej (płeć, stopień naukowy, dyscyplina naukowa, prowadzone zajęcia dydaktyczne, dorobek naukowy).

Etap 2. Badanie właściwe, w ramach którego były przeprowadzone działania określone w scenariuszu badania.

Etap 3. Podsumowanie *ad hoc* wywiadu bezpośrednio po jego zakończeniu, polegające na subiektywnej ocenie, a obejmujące określenie:

- typu grupy (np. „mało aktywna”, „zdominowana przez jedną osobę”, „sztywna”, „aktywna”, „różnicowana wewnętrznie”, „skłócona” itp.);
- stopnia zaangażowania grupy w rozwiązanie problemu badawczego;
- ogólnego wrażenia ze spotkania badacza z grupą (np. „trudni w kontakcie”, „świetnie się prowadziło wywiad” itp.).

Etap 4. Przygotowanie raportu, który ma formę protokołu z badania z uwzględnieniem:

- zapisu przebiegu badania (transkrypcja, nagranie audio);
- opisu procesów zaobserwowanych przez moderatora podczas badania (dynamika grupy, otwartość, aktywność, kreatywność, wrażenie ogólne);
- analizy i interpretacji wyników badania.

Scenariusz wywiadu grupowego składał się z kilku modułów obejmujących główne pytania badawcze (załącznik 6). Wymagania metodyczne dla moderatora wynikały ze specyfiki badań grupowych (charakterystycznych procesów zachodzących w konkretnej grupie) oraz badanego problemu, stąd dobór konkretnych metod

prowadzenia wywiadu adekwatnych do charakteru grupy i doceniających osoby, które prezentują zdanie odrębne wobec grupy. Aby wyeliminować zbyt dużą zgodność opinii w grupie, zastosowano kontrolne zadanie pytania filtrującego.

Moderator musiał panować nad grupą i – w zależności od jej charakteru – aktywizować ją lub wyciszać nadmierne emocje. Wynikało to z konieczności eliminacji zjawisk: konformizmu grupowego, nadmiernej dominacji jednego uczestnika nad grupą lub nadmiernej inercji niektórych uczestników grupy.

ROZDZIAŁ V

UWARUNKOWANIA ROZWOJU PRZEDSIĘBIORCZOŚCI SPOŁECZNEJ – WYNIKI BADAŃ

1. Wiedza, umiejętności i kompetencje przedsiębiorcy społecznego w opinii studentów

Badania ankietowe typu CAWI miały na celu pozyskanie danych ilościowych dotyczących opinii dwóch grup docelowych: nauczycieli akademickich oraz studentów i odpowiedź na pytanie, czy programy studiów i uczelnie kształtują u studentów cechy sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości społecznej, między innymi: zdolność do charyzmatycznego przywództwa, przedsiębiorczość, kreatywność, empatię, wrażliwość, otwartość na problemy społeczne, kompetencje multikulturowe, nowatorskie (nieszablonowe) myślenie. Otrzymane wyniki zostały także wykorzystane do określenia deficytów w programach kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej oraz sformułowania propozycji zmian w tych programach. Badania przeprowadziła Fundacja Edukacji Rozwoju i Innowacji (FERI).

Opinie studentów poznano, wykorzystując autorski kwestionariusz ankiety (opisany szczegółowo w rozdziale czwartym, podrozdziale trzecim i przedstawiony w załączniku 2). Badania ankietowe typu CAWI przeprowadzono zgodnie z harmonogramem przedstawionym w tabeli 26.

W badaniu ankietowym wzięło udział 380 studentów. Wszyscy respondenci studiowali na uczelniach publicznych; wśród nich 40% było studentami uniwersytetów, a 60% reprezentowało państwowe wyższe szkoły zawodowe. Charakteryzu-

jąc respondentów, należy stwierdzić, że 60% badanych stanowili studenci pierwszego stopnia studiów (licencjackie/inżynierskie), a 40% – studiów drugiego stopnia. Większość ankietowanych to studenci pierwszego (36%) oraz drugiego roku studiów (37%), pozostałą część grupy stanowiły osoby z ostatnich lat studiów: trzeci rok reprezentowało 25% respondentów, natomiast czwarty i piąty – po 1% ankietowanych. Ankietowani wskazywali także reprezentowany kierunek. W badanej grupie znaleźli się studenci: ekonomii (55% respondentów), administracji (18%), filologii obcych (8%), ekonomii społecznej (6%), prawa (3%), filologii polskiej, informatyki, matematyki, chemii, grafiki, pedagogiki (po 1% respondentów).

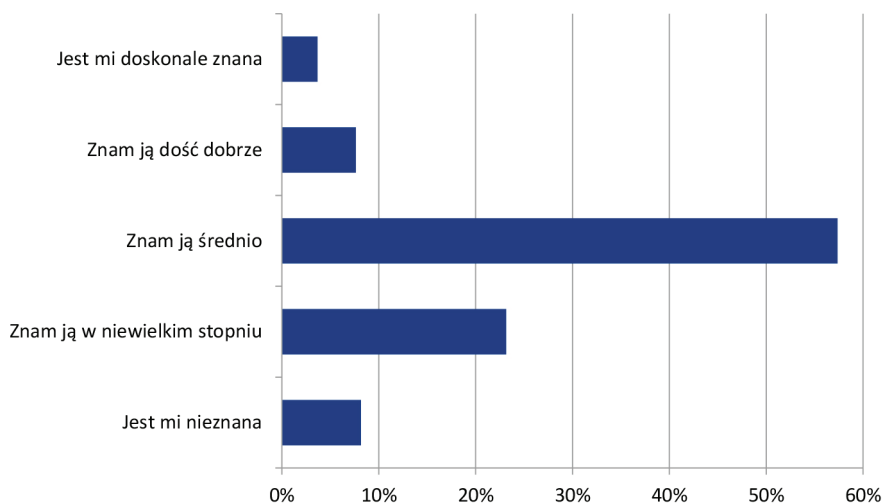
W ramach studiowanych specjalności respondenci wskazywali głównie: ekonomię, administrację, przedsiębiorczość, ekonomię menedżerską, ekonomię międzynarodową, filologię angielską (łącznie ponad 60% respondentów). Pozostałe osoby (40%) studiowały: ekonomię społeczną, animację kultury, matematykę, prawo, pielęgniarstwo, fizjoterapię, informatykę, grafikę, komunikację społeczną i medialną, turystykę i hotelarstwo.

Problematyka pytań ankietowych skierowanych do studentów podzielona została na kilka obszarów pozwalających zrealizować cel badawczy i obejmowała (tabela 32):

- znajomość zagadnień z zakresu przedsiębiorczości społecznej przez studenta (samoocenę);
- źródła wiedzy o problematyce przedsiębiorczości społecznej;
- percepcję przedsiębiorcy społecznego oraz związanych z nim stereotypów;
- oczekiwania i opinie studentów dotyczące przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania (jego atrakcyjności i znaczenia);
- ocenę poziomu innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej;
- oczekiwania dotyczące ram programowych przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych;
- zapotrzebowanie na edukację w zakresie przedsiębiorczości społecznej;
- kompetencje i kształtowanie postaw związanych z przedsiębiorczością społeczną w ramach edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej;
- diagnozę barier mentalnych w nauczaniu przedsiębiorczości społecznej;
- przygotowanie studentów do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru.

Tematem pierwszego pytania zadanego respondentom była znajomości problematyki przedsiębiorczości społecznej. Studentów zapoznano z definicją przedsiębiorczości społecznej, przyjętą zgodnie z celem badań. Jedynie 3,7% studentów odpowiedziało, że problematyka przedsiębiorczości społecznej jest im doskonale znana, a 7,6% – że zna ją dosyć dobrze. Można zatem przyjąć, że ponad 10% respondentów zna problematy-

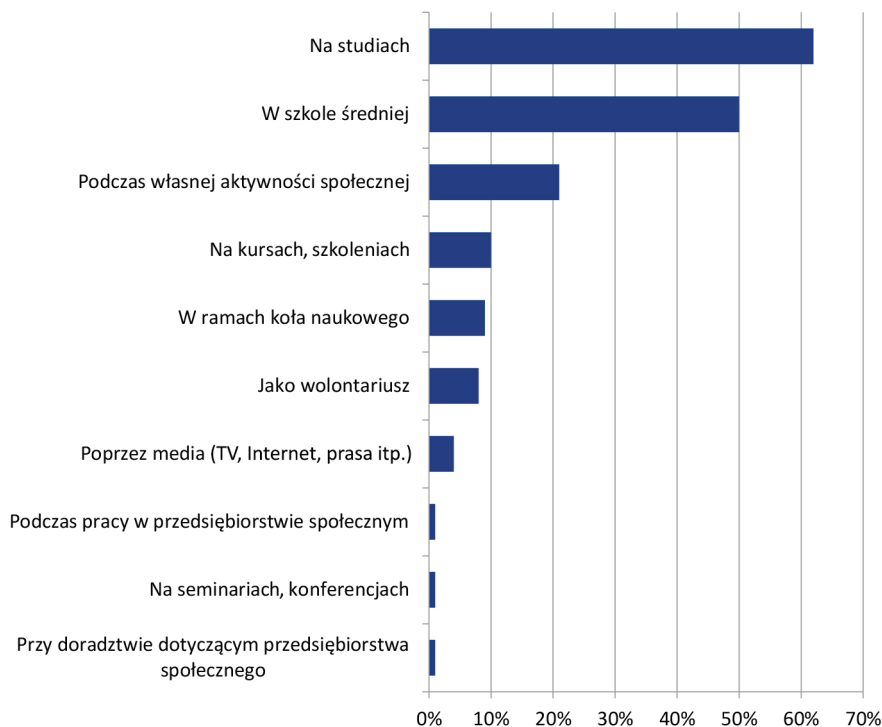
kę przedsiębiorczości społecznej. Największą grupę, bo aż 57,4% badanych, stanowiły osoby, którym przedsiębiorczość społeczna jest „średnio” znana, natomiast 23% badanych wskazało, że zna ją w niewielkim stopniu. Wśród ankietowanych byli także studenci (8%), którym ta problematyka w ogóle nie jest znana (rysunek 4).

Rysunek 4. Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej przez studentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Wśród źródeł wiedzy z zakresu przedsiębiorczości społecznej badani studenci najczęściej wskazywali: studia (62%), szkołę średnią (50%) oraz własną aktywność społeczną (21%), kursy lub szkolenia (10%), koła naukowe (9%), wolontariat (8%) – zob. rysunek 5.

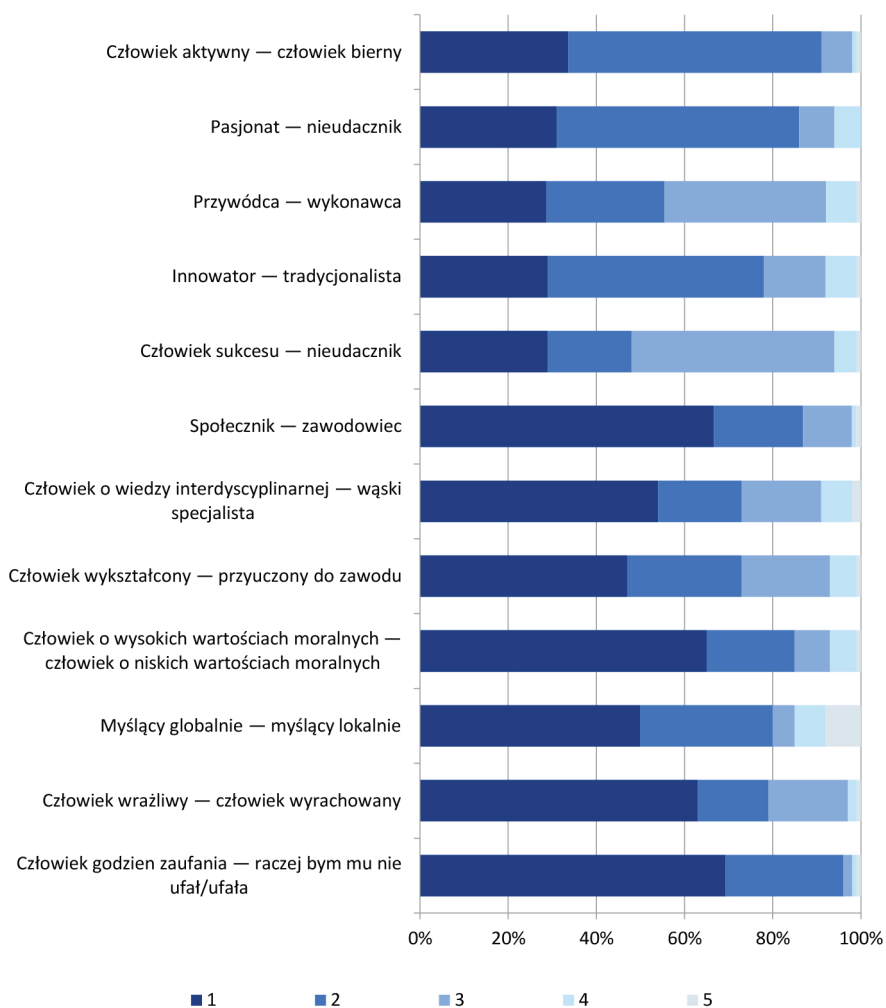
Rysunek 5. Źródła pozyskania przez studentów wiedzy z zakresu przedsiębiorczości społecznej

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Kolejny obszar badawczy dotyczył postrzegania przedsiębiorcy społecznego przez studentów. W badaniu użyto pięciostopniowej skali semantycznej, która na dwóch przeciwstawnych biegunach zawierała parę antonimów (rysunki 6–7). Z analizy wynika, że respondenci uważają przedsiębiorcę społecznego za:

- człowieka godnego zaufania (70%),
- społecznika (66%),
- człowieka o wysokich wartościach moralnych (65%),
- człowieka wrażliwego (63%),
- człowieka o wiedzy interdyscyplinarnej (54%),
- myślącego globalnie (50%),
- człowieka wykształconego (47%).

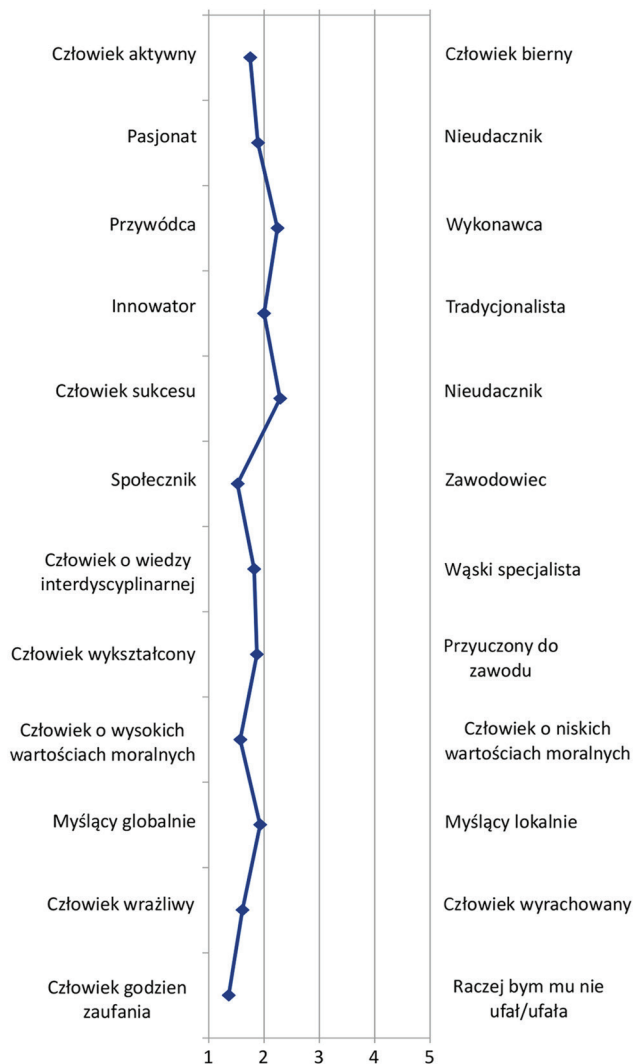
Tylko 7% badanych uważa go za nieudacznika, 6% – za przyuczonego do zawodu, a 15% – za osobę „myślącą lokalnie”.

Rysunek 6. Postrzeganie przedsiębiorcy społecznego przez studentów

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

W analizie wyników wykorzystano także średnie uzyskanych odpowiedzi. Im wyższa średnia, tym bardziej badani skłaniaли się ku cesze po prawej stronie skali (oznaczonej wartością „5”), a im niższa średnia – tym bardziej ku cechom po lewej stronie skali. W wypadku oceny cech, jakie w opinii badanych studentów posiada przedsiębiorca społeczny, wszystkie wymiary były zdecydowanie bliżej lewej strony skali. Najbliżej wartości „1” były takie cechy, jak: człowiek godzien zaufania (1,36) oraz człowiek aktywny (średnia 1,75). Najbliżej wartości neutralnej („3”) znalazł się wymiar przedsiębiorcy społecznego jako człowieka sukcesu (średnia 2,29).

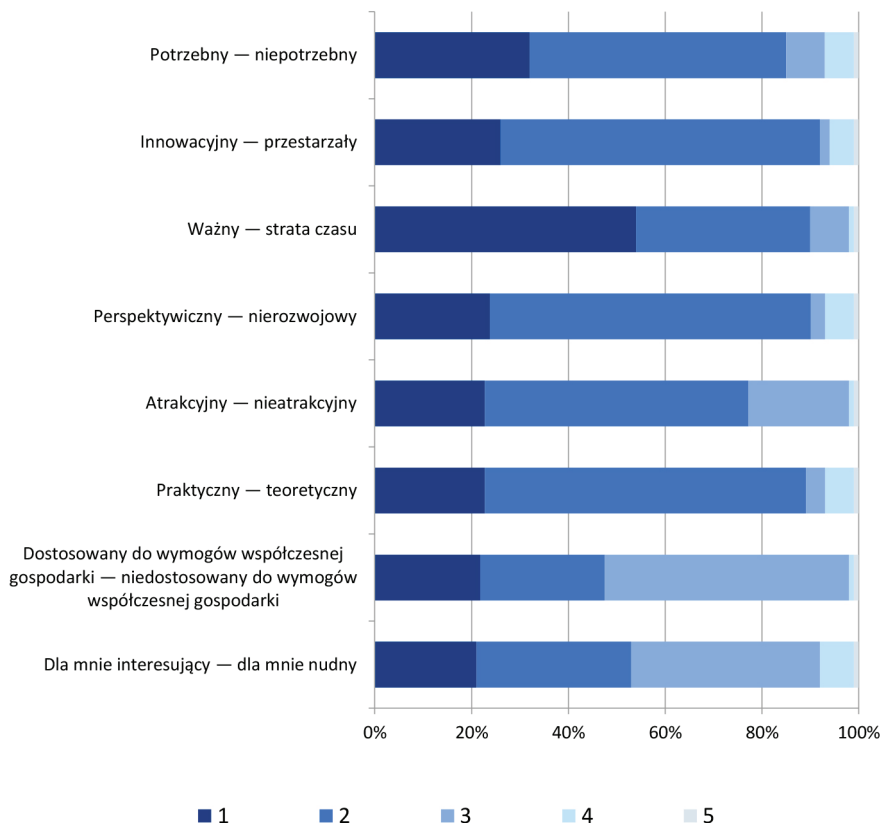

Rysunek 7. Postrzeżenie przedsiębiorcy społecznego przez studentów (w skali od 1 do 5)

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Następny obszar badań obejmował postrzeżenie przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania w świetle wymogów współczesnej gospodarki społecznej. W badaniu zastosowano skalę analogiczną do poprzedniego zagadnienia, a więc dyferencjał semantyczny. Aż 54% respondentów uważało przedsiębiorczość społeczną za ważny przedmiot nauczania, 26% – za innowacyjny, a 24% – za perspektywiczny; natomiast ponad 70% uważało go za przedmiot przestarzały, ponad 70% – za nieroz-

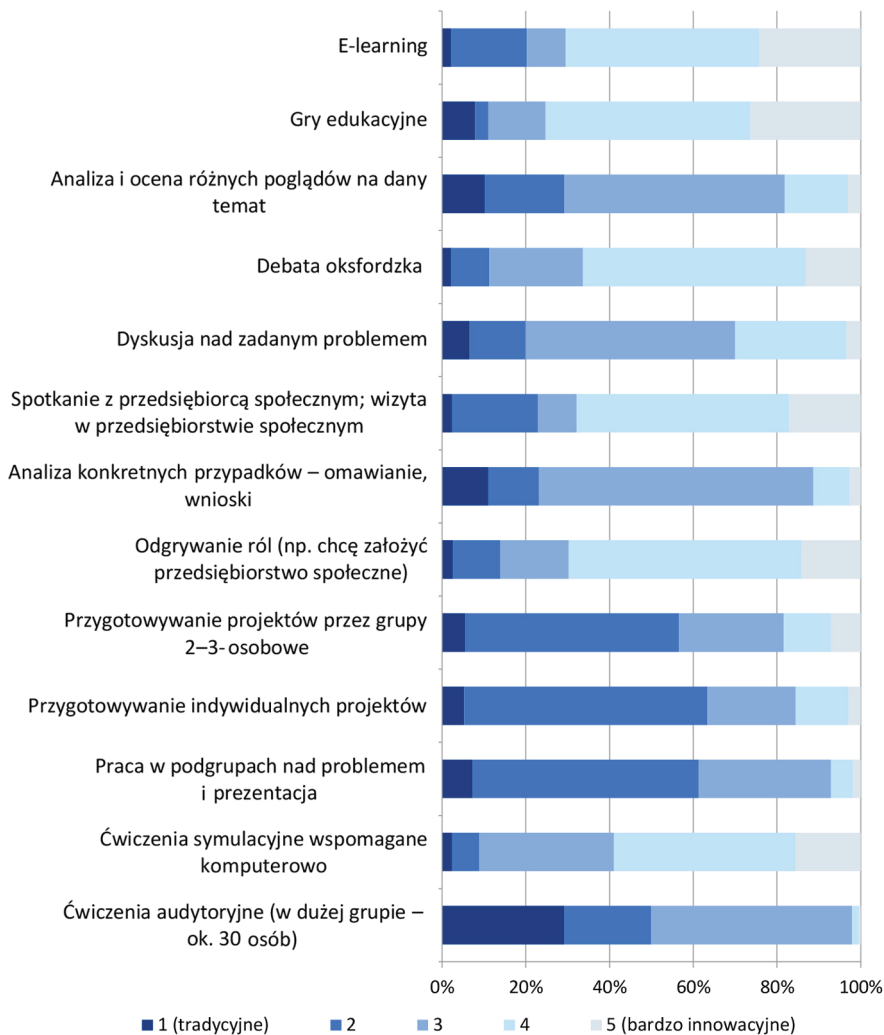
wojowy, nieatrakcyjny, ponad 70% – za teoretyczny, ponad 60% – za niepotrzebny, 53% – za niedostosowany do wymogów współczesnej gospodarki, a ponad 40% badanych – za nudny (stratę czasu). Na podstawie przedstawionych wyników badań można stwierdzić, że ankietowani studenci w większości negatywnie postrzegają atrakcyjność i znaczenie przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania w świetle potrzeb współczesnego świata.

Rysunek 8. Postrzeganie przez studentów przedmiotu przedsiębiorczości społecznej w świetle wymagań współczesnej gospodarki

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

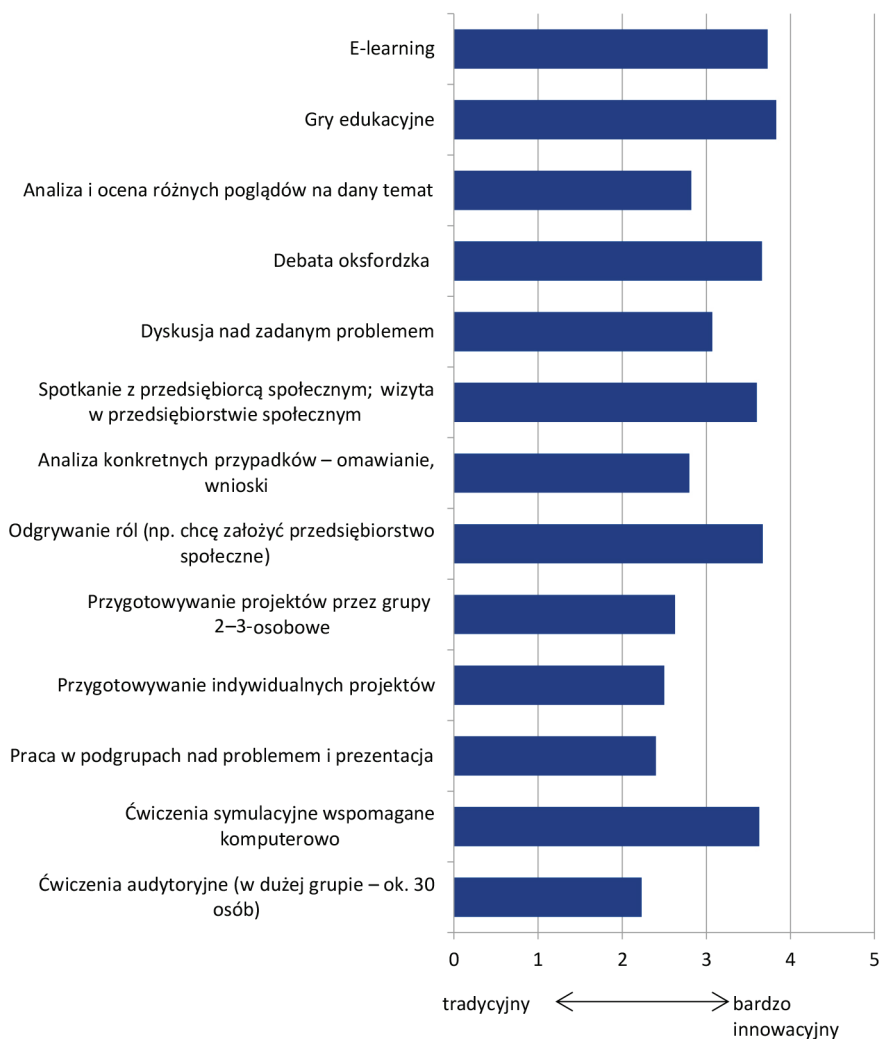
Kolejny obszar badań dotyczył oceny stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej według dwóch przeciwstawnych cech „tradycyjne” — „bardzo innowacyjne” za pomocą pięciostopniowej skali (rysunek 9).

Rysunek 9. Ocena stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

W celu ułatwienia analizy, uzyskane wyniki (średnie odpowiedzi dla każdej kategorii) przedstawiono na rysunku 10. Wyższa średnia wskazuje, że dana metoda nauczania przedsiębiorczości społecznej uznawana była przez respondentów za bardziej innowacyjną.

Rysunek 10. Ocena stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej (w skali od 1 do 5)

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Za najbardziej innowacyjne badani studenci uznali:

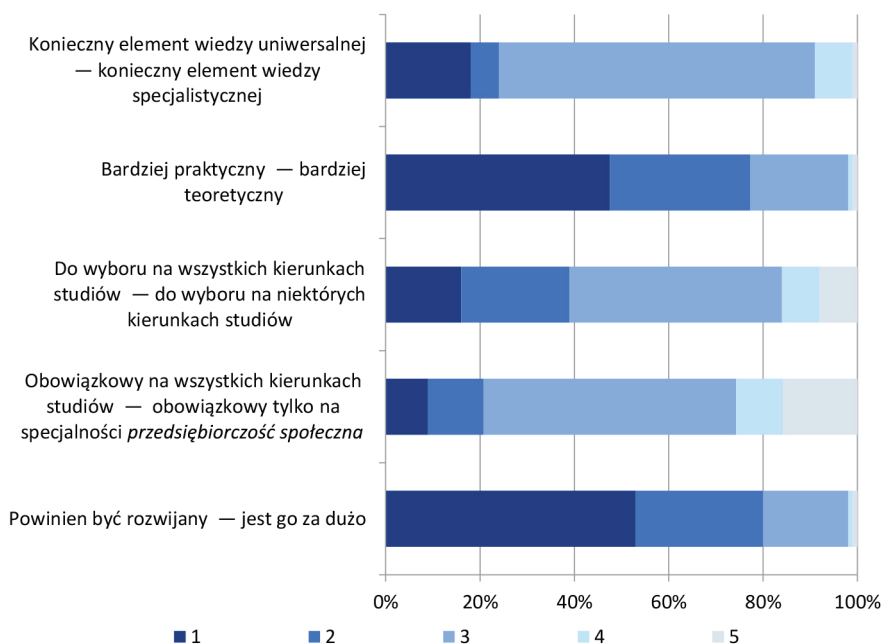
- gry edukacyjne (75%),
- e-learning (71%),
- spotkanie z przedsiębiorcą społecznym (68%),
- ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo (59%),

- odgrywanie ról (70%),
- debatę oksfordzką (66%).

Najbardziej tradycyjnymi metodami nauczania przedsiębiorczości społecznej dla badanych studentów były:

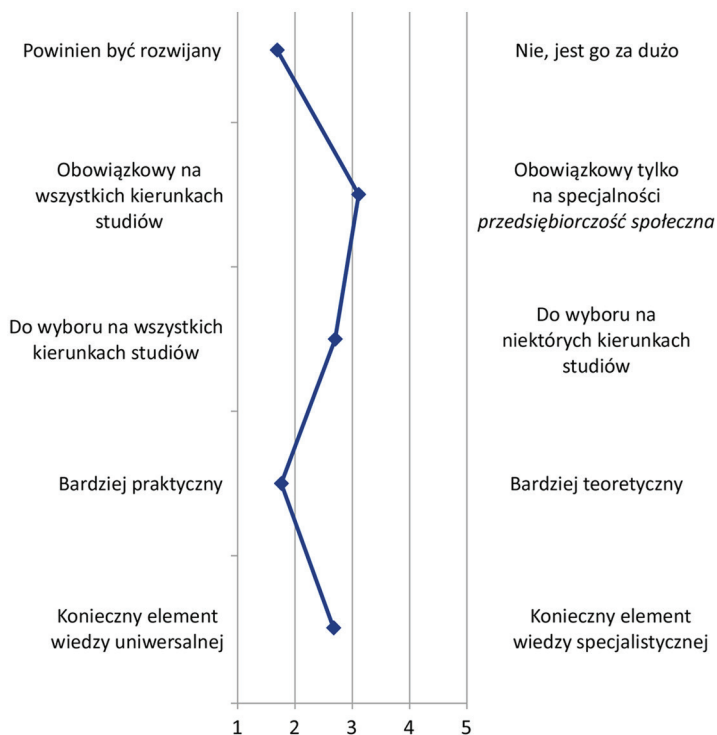
- ćwiczenia audytoryjne w grupach około 30-osobowych (50%);
- analiza konkretnych przypadków – omawianie, wnioski (23%);
- analiza i ocena różnych poglądów na dany temat (29%);
- przygotowywanie indywidualnych projektów (63%);
- praca w podgrupach nad problemem i jego prezentacja (70%);
- przygotowywanie projektów przez grupy 2–3-osobowe (57%).

Ankietowani studenci wyrażali swoją opinię odnośnie do oczekiwań dotyczących ram programowych przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych. Na podstawie uzyskanych wyników (rysunek 11) można stwierdzić, że aż 80% respondentów uważało, iż przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być rozwijany na kierunkach ekonomicznych, 78% – że powinien mieć charakter bardziej praktyczny, prawie 40% – iż powinien być do wyboru na wszystkich kierunkach studiów, a 24% – że jest koniecznym elementem wiedzy uniwersalnej. Jeżeli chodzi o tę problematykę nie było istotnych skrajnych odpowiedzi, natomiast średnie wielkości dla wszystkich odpowiedzi były bardzo zbliżone i kształtowały się na poziomie przedstawionym na rysunku 12. Najniższą średnią uzyskał wymiar możliwości wyboru przedmiotu *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach studiów – większość badanych studentów skłaniała się ku stwierdzeniu, że powinien być on dostępny. Najwyższą średnią (3,11) uzyskano, proponując uznanie przedmiotu *przedsiębiorczość społeczna* za konieczny element wiedzy specjalistycznej.

Rysunek 11. Oczekiwania studentów dotyczące ram programowych przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych

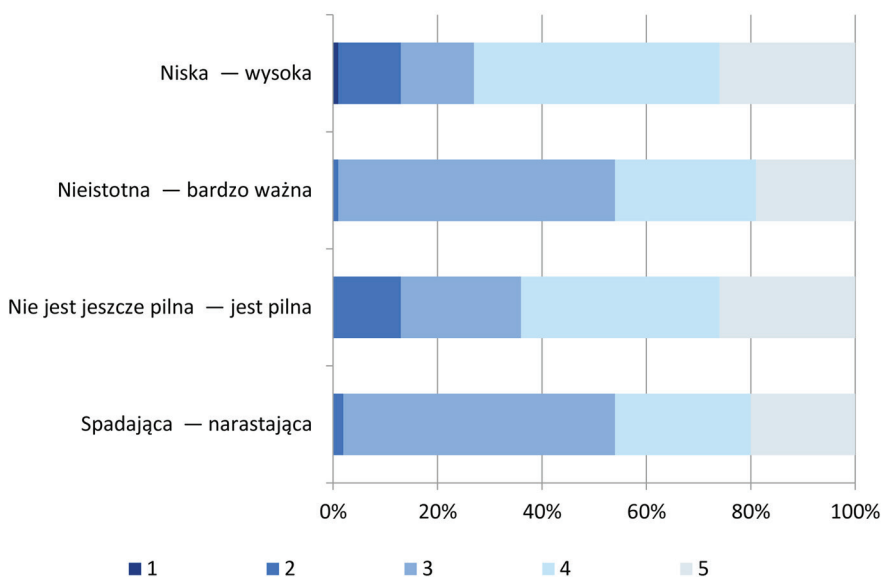
Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Rysunek 12. Oczekiwania studentów dotyczące ram programowych przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych (w skali od 1 do 5)

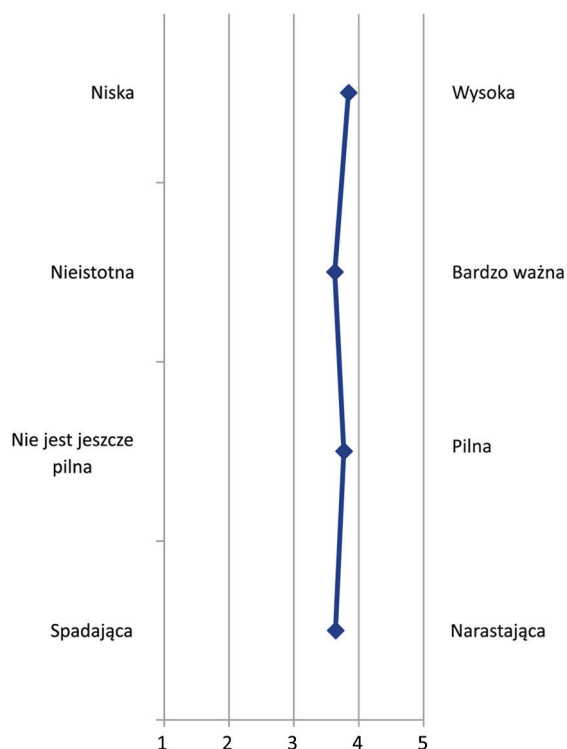
Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Kolejnym aspektem ocenianym przez ankietowanych studentów za pomocą skali semantycznej była potrzeba edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej. Wyniki procentowe zaprezentowane na rysunku 13 (cechy pozytywne znalazły się po prawej stronie rysunku) pozwalają stwierdzić, że potrzeba inicjowania i rozwijania edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej według 73% respondentów jest wysoka, według 64% ankietowanych – pilna, po 46% badanych uważa, iż jest bardzo ważna i narastająca. Rysunek 14 pozwala zinterpretować wielkości średnie w tym obszarze badawczym, z których wynika, że wszystkie wymiary oscylowały wokół wartości „4”. Potwierdza to, że badani studenci częściej skłaniali się ku odpowiedziom, iż potrzeba rozwoju przedsiębiorczości społecznej jest: narastająca, pilna, bardzo ważna i wysoka.

Rysunek 13. Opinie dotyczące potrzeby edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Rysunek 14. Opinie studentów dotyczące potrzeby edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej (w skali od 1 do 5)

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Ostatni obszar badawczy obejmował pytania z zakresu kompetencji i kształtowania postaw związanych z przedsiębiorczością społeczną w ramach edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej, barier mentalnych w nauczaniu przedsiębiorczości społecznej i ich postrzegania. Respondentom zadano następujące pytania:

- Czy udział w zajęciach dotyczących przedsiębiorczości społecznej powinien kształtować późniejsze zaangażowanie w działalność społeczną?
- Czy nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na rozwój kompetencji potrzebnych na rynku pracy?
- Czy nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na kształtowanie postaw obywatelskich?
- Czy nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na rozwijanie postaw solidarności, wspólnotowości, wzajemnego zaufania, wrażliwości?
- Czy efektywność przedsięwzięć społecznych jest czymś uwarunkowana?

- Czy każdy rodzaj przedsiębiorczości powinien realizować obok zysku również cele społeczne?
- Czy problematyka przedsiębiorczości społecznej jest mało interesująca dla studentów?
- Czy rynek pracy jest mało atrakcyjny finansowo dla absolwentów uczelni o tej specjalności?
- Czy perspektywy rozwojowe dla specjalistów ds. przedsiębiorczości społecznej są niewielkie?
- Czy wiedza z zakresu przedsiębiorczości społecznej powinna być realizowana na niższych szczeblach edukacji lub w ramach kursów doszkalających, a nie na studiach?

Dane przedstawione w tabeli 35 prezentują odpowiedzi studentów na zadane pytania (w badanych obszarach).

Tabela 35. Ocena stopnia zgodności opinii studentów z podanymi stwierdzeniami między dwoma skrajnymi cechami (w %)

PROBLEM	ODPOWIEDŹ	SKALA					ODPOWIEDŹ
		1	2	3	4	5	
Udział w zajęciach dotyczących przedsiębiorczości społecznej powinien kształtować późniejsze zaangażowanie w działalność społeczną	w pełni się zgadzam	20	23	55	1	0,3	absolutnie się nie zgadzam
Każdy rodzaj przedsiębiorczości powinien realizować obok zysku również cele społeczne	w pełni się zgadzam	17	5	32	44	3	absolutnie się nie zgadzam
Problematyka przedsiębiorczości społecznej jest mało interesująca dla studentów	w pełni się zgadzam	1	25	47	11	16	absolutnie się nie zgadzam
Rynek pracy jest mało atrakcyjny finansowo dla absolwentów uczelni o tej specjalności	w pełni się zgadzam	2	10	59	17	13	absolutnie się nie zgadzam
Niewielkie są perspektywy rozwojowe dla specjalistów ds. przedsiębiorczości społecznej	w pełni się zgadzam	2	29	51	6	13	absolutnie się nie zgadzam
Ta wiedza powinna być realizowana na niższych szczeblach edukacji lub w ramach kursów doszkalających, a nie na studiach	w pełni się zgadzam	2	15	53	17	13	absolutnie się nie zgadzam

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Wyniki danych zaprezentowane w tabeli 35 pozwalają stwierdzić, że udział w zajęciach dotyczących przedsiębiorczości społecznej kształtuje późniejsze zaangażowanie w działalność społeczną (43%), natomiast 55% respondentów ani się zgadza z tym stwierdzeniem, ani nie zgadza. Każdy rodzaj przedsiębiorczości powinien obok zysku realizować również cele społeczne; z tym stwierdzeniem absolutnie się nie zgadza 47% respondentów, natomiast 32% nie ma na ten temat nic do powiedzenia (ani się zgadza, ani nie zgadza). 26% respondentów w pełni się zgadza z tym, że problematyka przed-

siębiorczości społecznej jest mało interesująca. Prawie 60% ankietowanych nie ma wyrobionego zdania na temat finansowej atrakcyjności rynku pracy dla absolwentów uczelni o specjalności *przedsiębiorczość społeczna*. Aż 31% badanych studentów w pełni się zgadza ze stwierdzeniem, że perspektywy rozwojowe dla specjalistów ds. przedsiębiorczości społecznej są niewielkie, a 51% nie ma zdania na ten temat. Równie mocno podzielone są opinie studentów, co do zdobywania wiedzy z zakresu przedsiębiorczości społecznej na niższych szczeblach edukacji lub w ramach kursów doszkalających, a nie w trakcie studiów, ponieważ 53% nie ma zdania, 30% ankietowanych absolutnie się z tym nie zgadza, a 17% badanych w pełni się zgadza.

Tabela 36 prezentuje wyniki dotyczące opinii badanych studentów na temat wpływu nauczania przedsiębiorczości społecznej na kształtowanie kompetencji potrzebnych na rynku pracy, postaw obywatelskich, solidarności, wspólnotowości, wzajemnego zaufania, wrażliwości.

Tabela 36. Ocena stopnia zgodności opinii studentów z podanymi stwierdzeniami między dwoma skrajnymi cechami (w %)

PROBLEM	ODPOWIEDŹ	SKALA					ODPOWIEDŹ
		1	2	3	4	5	
Wpływ nauczania przedsiębiorczości społecznej na rozwój kompetencji potrzebnych na rynku pracy	żaden	0	3	31	17	50	zdecydowany
Wpływ nauczania przedsiębiorczości społecznej na kształtowanie postaw obywatelskich	żaden	0	17	13	19	51	zdecydowany
Wpływ nauczania przedsiębiorczości społecznej na rozwijanie postaw solidarności, wspólnotowości, wzajemnego zaufania, wrażliwości	żaden	0	7	24	19	50	zdecydowany

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że aż 67% respondentów jako „zdecydowany” określa wpływ nauczania przedsiębiorczości społecznej na rozwijanie kompetencji potrzebnych na rynku pracy, 31% odpowiadających nie miało zdania na ten temat. W opinii większości badanych (70%) nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma znaczący wpływ na kształtowanie postaw obywatelskich, rozwijanie postaw solidarności, wspólnotowości, wzajemnego zaufania, wrażliwości.

Tabela 37 przedstawia wyniki badań dotyczące uwarunkowań efektywności przedsięwzięć społecznych; 64% respondentów uważa, że wpływ na to ma osobowość przedsiębiorcy, a tylko 16% wyraża opinię, iż znaczenie i wpływ mają kwalifikacje formalne.

Tabela 37. Ocena stopnia zgodności opinii studentów z podanymi stwierdzeniami między dwoma skrajnymi cechami (w %)

PROBLEM	ODPOWIEDŹ	SKALA					ODPOWIEDŹ
		1	2	3	4	5	
Uwarunkowania efektywności przedsięwzięć społecznych	kwalifikacje formalne	2	14	20	23	41	osobowość przedsiębiorcy

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Jako podsumowanie badania zadano respondentom pytanie, czy są zainteresowani pogłębieniem swojej wiedzy w zakresie przedsiębiorczości społecznej; aż 87% odpowiedziało, że tak.

Reasumując przedstawione wyniki badań ankietowych typu CAWI skierowanych do studentów, można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Badani z zagadnieniem przedsiębiorczości społecznej spotykali się najczęściej na studiach (63%) oraz w szkole średniej (51%).
2. W przypadku zestawienia cech, jakie według badanych reprezentuje przedsiębiorca społeczny, zdecydowanie częściej wskazywano cechy bliższe nasyceniu pozytywnemu, takie jak: człowiek aktywny, społecznik, człowiek o wysokich wartościach moralnych czy człowiek godny zaufania.
3. W ocenie przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania w świetle wymogów współczesnej gospodarki również udzielono odpowiedzi bliższych pozytywnym cechom; przedmiot oceniano jako: potrzebny, ważny, innowacyjny czy perspektywiczny.
4. Za najbardziej innowacyjne metody nauczania uznawano najczęściej: gry edukacyjne (średnia ocen 3,83), e-learning (3,73), odgrywanie ról (3,67), debatę oxfordzką (3,63) oraz ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo (3,63); za bardziej tradycyjne uznano natomiast: ćwiczenia audytoryjne w grupach około 30-osobowych (średnia 2,23), pracę w podgrupach nad problemem i jego prezentację (2,40) oraz przygotowywanie indywidualnych projektów (2,50).
5. W odniesieniu do miejsca przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu, większość ankietowanych studentów była zdania, że przedsiębiorczość społeczna jest koniecznym elementem wiedzy uniwersalnej i powinna być rozwijana.
6. Zdecydowana większość studentów uznała, że potrzeba inicjowania i rozwijania edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej jest: narastająca, pilna, bardzo ważna, wysoka.
7. Badani studenci najczęściej zgadzali się ze stwierdzeniem, że udział w zajęciach z zakresu przedsiębiorczości społecznej powinien kształtować później-

sze zaangażowanie w działalność społeczną (średnia 2,38); najmniej ankietowanych zgodziło się ze stwierdzeniem, że rynek pracy jest mało atrakcyjny finansowo dla absolwentów tej specjalności (średnia 3,30).

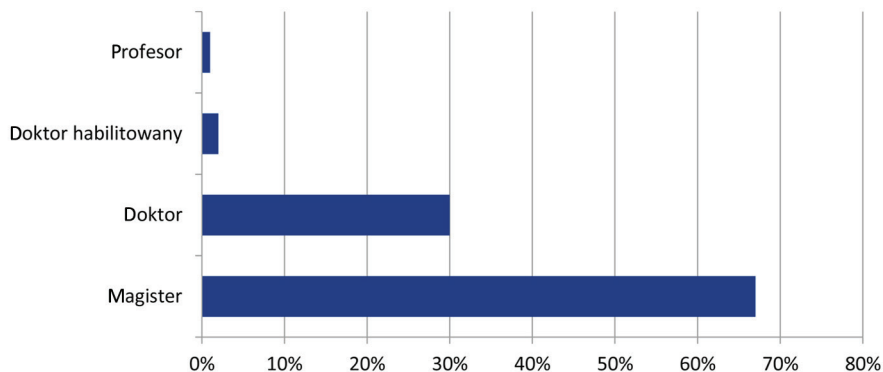
8. Studenci oceniający wpływ nauczania przedsiębiorczości społecznej w wybranych aspektach w większości określali go jako istotny (średnia ok. 4 w każdej kategorii).
9. Więcej respondentów skłania się ku opinii, że to osobowość przedsiębiorcy warunkuje efektywność przedsięwzięć społecznych (średnia 3,87), a nie kwalifikacje formalne.
10. Zdecydowana większość ankietowanych studentów (87%) jest zainteresowana pogłębieniem swojej wiedzy z zakresu przedsiębiorczości społecznej.

2. Kształcenie w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce w opinii nauczycieli akademickich

Drugą grupą respondentów, która została objęta badaniem ankietowym typu CAWI, byli nauczyciele akademicy. Celem badania było pozyskanie danych dotyczących opinii, czy uczelnie i programy studiów kształtują u studentów cechy sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości społecznej. Jednocześnie wyniki badań były podstawą do zdiagnozowania deficytów w programach kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej i podstawą sformułowania propozycji zmian w programach kształcenia na poziomie ponadpodstawowym w wybranych typach szkół oraz na studiach pierwszego lub drugiego stopnia i studiach podyplomowych, a także sformułowania propozycji zmian w tych programach. Badania zostały przeprowadzone przez Fundację Edukacji Rozwoju i Innowacji (FERI).

Zgodnie z założeniami projektu dane i informacje zgromadzone w efekcie badań ilościowych stanowiły uzupełnienie badań jakościowych realizowanych w formie wywiadów indywidualnych z przedsiębiorcami społecznymi w Polsce, indywidualnych wywiadów pogłębionych z przedsiębiorcami społecznymi i otoczeniem przedsiębiorczości społecznej oraz wywiadów grupowych z nauczycielami akademickimi. Zaprezentowana koncepcja uwzględniała zatem istotną z punktu widzenia trafności i rzetelności badań zasadę triangulacji metod badawczych. W tym kontekście umożliwiała ona całościowe ujęcie problematyki edukacji przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Do poznania opinii nauczycieli akademickich i studentów wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety (załącznik 1).

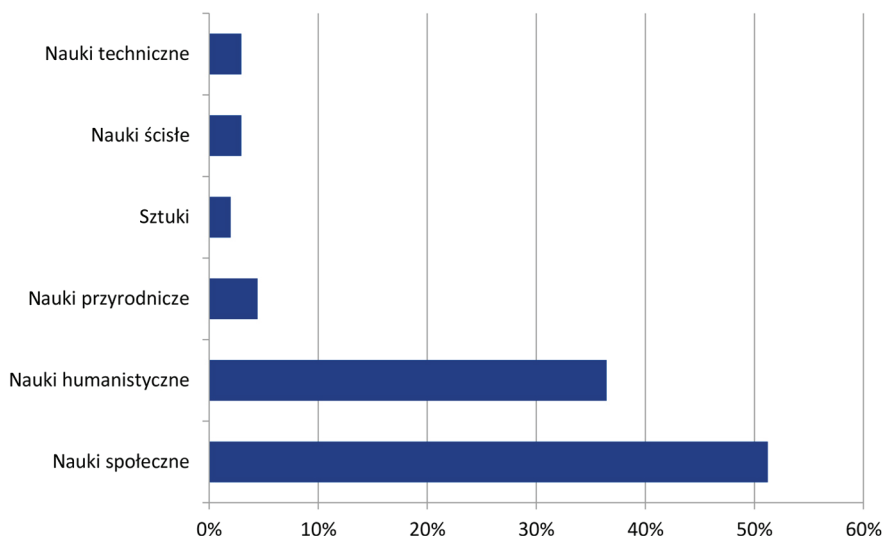
Badania ankietowe typu CAWI A1 prowadzono w okresie od 1 marca do 30 maja 2017 r. W ankietowaniu wzięło udział 229 nauczycieli akademickich. Wszyscy respondenci jako miejsce zatrudnienia wskazali uczelnię publiczną. Największą grupę respondentów stanowiły osoby z tytułem zawodowym magistra (67%) i stopniem naukowym doktora (30%); najmniej liczną grupą badanych byli samodzielni pracownicy nauki – doktorzy habilitowani (2%) i profesorowie (1%) – zob. rysunek 16.

Rysunek 16. Struktura respondentów (nauczycieli akademickich) biorących udział w badaniu ankietowym CAWI według stopnia naukowego

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Respondentów poproszono o wskazanie obszaru wiedzy, który reprezentują. Nauki społeczne były przedmiotem badań 51% respondentów, 36% badanych reprezentowało nauki społeczne, 36% – nauki humanistyczne, 4% – nauki przyrodnicze, po 3% – nauki techniczne i nauki ścisłe, a 2% – nauki o sztuce (rysunek 17).

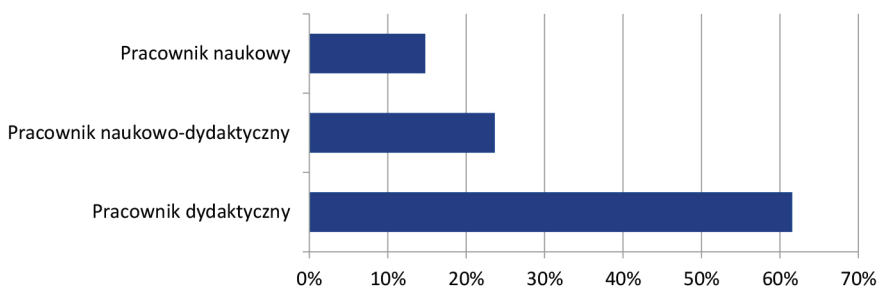

Rysunek 17. Struktura respondentów (nauczycieli akademickich) biorących udział w badaniu ankietowym CAWI według reprezentowanego obszaru nauki

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Jedno z pytań metryczki dotyczyło charakteru zatrudnienia badanych nauczycieli akademickich. Największą grupę stanowili pracownicy dydaktyczni (62%) i naukowo-dydaktyczni (24%), najmniejszą zaś pracownicy naukowci (15%) – zob. rysunek 18.

Wszyscy respondenci reprezentowali uczelnie publiczne, wśród nich najwięcej – bo 90% – uniwersytety, a pozostałe 10% – państwowe wyższe szkoły zawodowe.

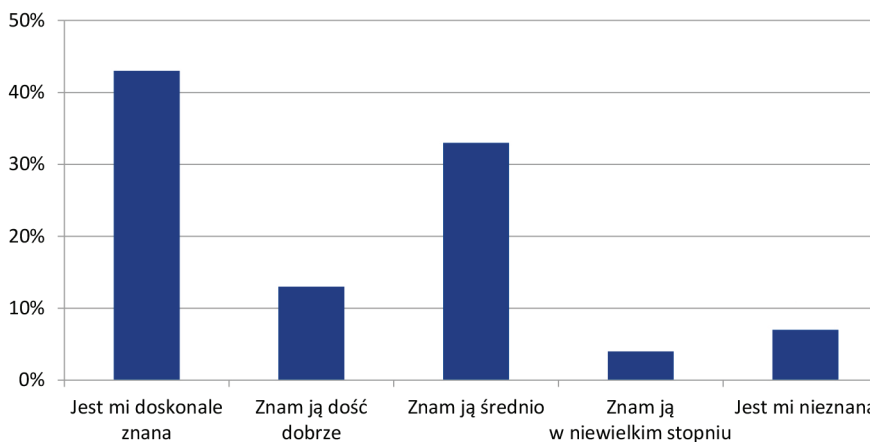
Rysunek 18. Struktura respondentów (nauczycieli akademickich) biorących udział w badaniu ankietowym CAWI według charakteru zatrudnienia

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Problematyka pytań ankietowych skierowanych do nauczycieli akademickich podzielona była na kilka obszarów, umożliwiając realizację celu projektu (tabela 31) i obejmowała:

- znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej wśród respondentów (w ramach samooceny);
- źródła o przedsiębiorczości społecznej oraz ocenę stopnia jej zaawansowania;
- znaczenie przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu akademickim;
- poziom innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej;
- bariery we włączaniu przedsiębiorczości społecznej do programów nauczania;
- opinię dotyczącą przedsiębiorczości społecznej jako elementu kształcenia;
- opinię na temat początków kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej;
- gotowość respondentów do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru.

Uczestnikom zaprezentowano przyjętą na potrzeby badania definicję przedsiębiorczości społecznej i poproszono o ocenę własnej wiedzy w zakresie tej problematyki. Aż 43% badanych nauczycieli akademickich odpowiedziało, że ten temat jest im doskonale znany, 13% ankietowanych uznało, że przedsiębiorczość społeczna jest im dość dobrze znana, 33% zna tę tematykę w średnim stopniu, a 7% respondentów jest ona w ogóle nieznaną (rysunek 19).

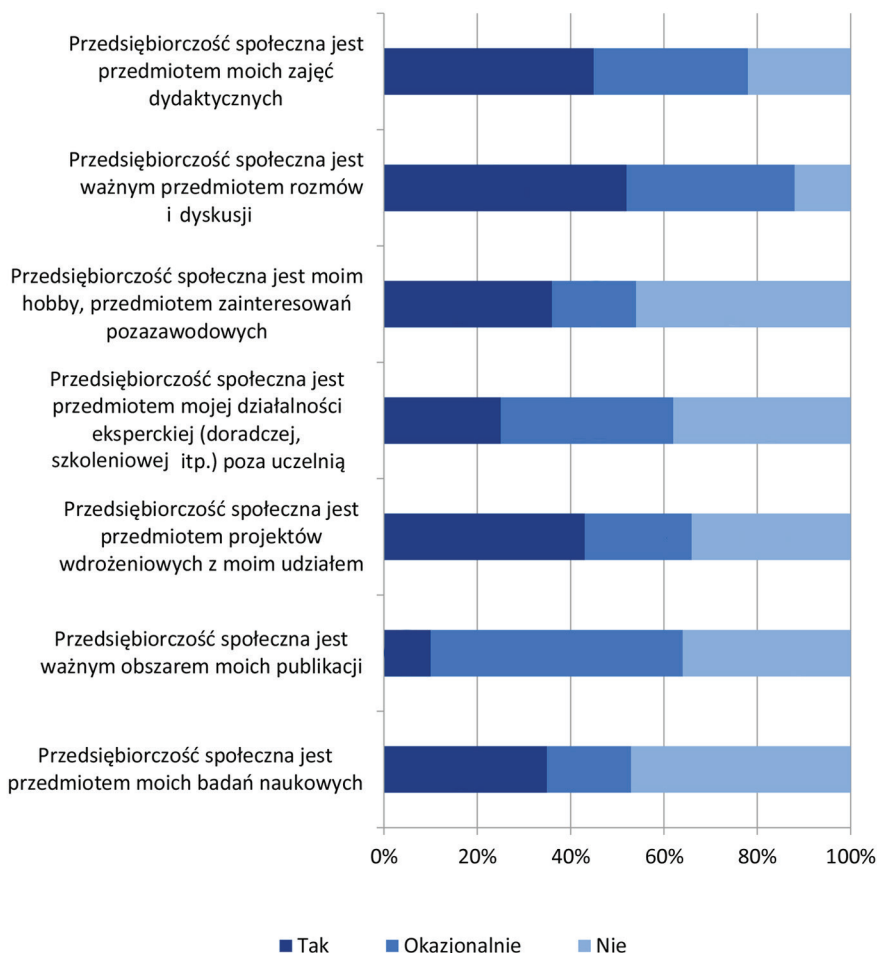

Rysunek 19. Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej wśród nauczycieli akademickich

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Kolejnym obszarem badania był sposób wykorzystania problematyki przedsiębiorczości społecznej przez respondentów. Mieli oni możliwość udzielenia odpowie-

dzi: „tak”, „okazjonalnie” oraz „nie”. Najwięcej badanych, bo ponad 50%, zgodziło się ze stwierdzeniem, że przedsiębiorczość społeczna jest ważnym przedmiotem ich rozmów i dyskusji, dla 45% jest ona przedmiotem prowadzonych zajęć dydaktycznych, a dla 43% – przedmiotem projektów wdrożeniowych z ich udziałem. Dla 54% badanych nauczycieli akademickich przedsiębiorczość społeczna jest ważnym obszarem przygotowywanych publikacji, ale tylko okazjonalnie, natomiast dla 47% respondentów problematyka ta nie jest przedmiotem badań naukowych. 46% ankieterów stwierdziło, że przedsiębiorczość społeczna nie jest przedmiotem ich zainteresowań pozazawodowych oraz hobby (rysunek 20).

Rysunek 20. Podejmowanie problematyki przedsiębiorczości społecznej przez nauczycieli akademickich

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Ankietowani zostali poproszeni o opinię na temat włączania przedsiębiorczości społecznej w zakres kształcenia akademickiego na różnych kierunkach studiów. Z odpowiedzi respondentów wynika, że dla większości badanych (52%) edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej jest istotna wyłącznie na kierunkach ekonomicznych; 34,5% ankietowanych uważa, iż taka edukacja jest ważna zarówno w naukach ekonomicznych, jak i humanistycznych, natomiast dla 12,3% badanych nauczycieli akademickich przedsiębiorczość społeczna jest istotna i powinna być włączona do treści kształcenia na wszystkich kierunkach studiów (rysunek 21).

Rysunek 21. Zagadnienie przedsiębiorczości społecznej w kształceniu akademickim

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Aż 95% badanych nauczycieli akademickich jest zainteresowanych pogłębieniem swojej wiedzy w zakresie przedsiębiorczości społecznej. Kolejne pytania zostały skonstruowane przy wykorzystaniu techniki dyferencjału semantycznego umożliwiającego przeprowadzenie analizy psychologicznej respondentów oraz ich emocjonalnego nastawienia do pojęcia przedsiębiorczości społecznej, jak również edukacji w tym zakresie. Celem badania było uzyskanie opinii respondentów na temat określonych stwierdzeń związanych z przedsiębiorczością społeczną, a także oszacowanie skali intensywności postaw ankietowanych wobec zagadnień dotyczących przedsiębiorczości społecznej: od pozytywnej przez obojętną do negatywnej. W tabeli 38 zestawiono odpowiedzi dotyczące stosunku respondentów do przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu akademickim.

Tabela 38. Znaczenie przedsiębiorczości społecznej w kształceniu studentów w ocenie nauczycieli akademickich (w %)

ODPOWIEDZI*	W PEŁNI SIĘ ZGADZAM	ANI W PEŁNI SIĘ ZGADZAM, ANI ABSOLUTNIE SIĘ NIE ZGADZAM	ABSOLUTNIE SIĘ NIE ZGADZAM
Przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia wszystkich przedsiębiorców	25	21	0
Przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia humanistów	27	13	0
Specjaliści od przedsiębiorczości społecznej mają dobre perspektywy na rynku pracy	26	35	0
Przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> powinien kształtować wrażliwość społeczną	25	0	0
Przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> powinien kształtować zaangażowanie społeczne	29	2	0
Jest duże zapotrzebowanie rynku na specjalistów z zakresu przedsiębiorczości społecznej	23	27	14
Przedsiębiorczość społeczna jest wspierana przez władze państwowe	23	3	44
Wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest wysoka	21	15	33
Wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest potrzebna	26	42	0
Na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny kierunek <i>przedsiębiorczość społeczna</i>	29	26	10
Na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> na wszystkich kierunkach uczelni ekonomicznych	24	41	0
Na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk społecznych	33	34	0
Na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk humanistycznych	22	38	15
Przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> powinien być realizowany jedynie na studiach podyplomowych	23	27	22
Przedmiot <i>przedsiębiorczość społeczna</i> powinien być realizowany dodatkowo na studiach podyplomowych, kursach i szkoleniach	72	12	0
Ważne jest włączanie praktyków w proces nauczania przedsiębiorczości społecznej	40	12	0

* Respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

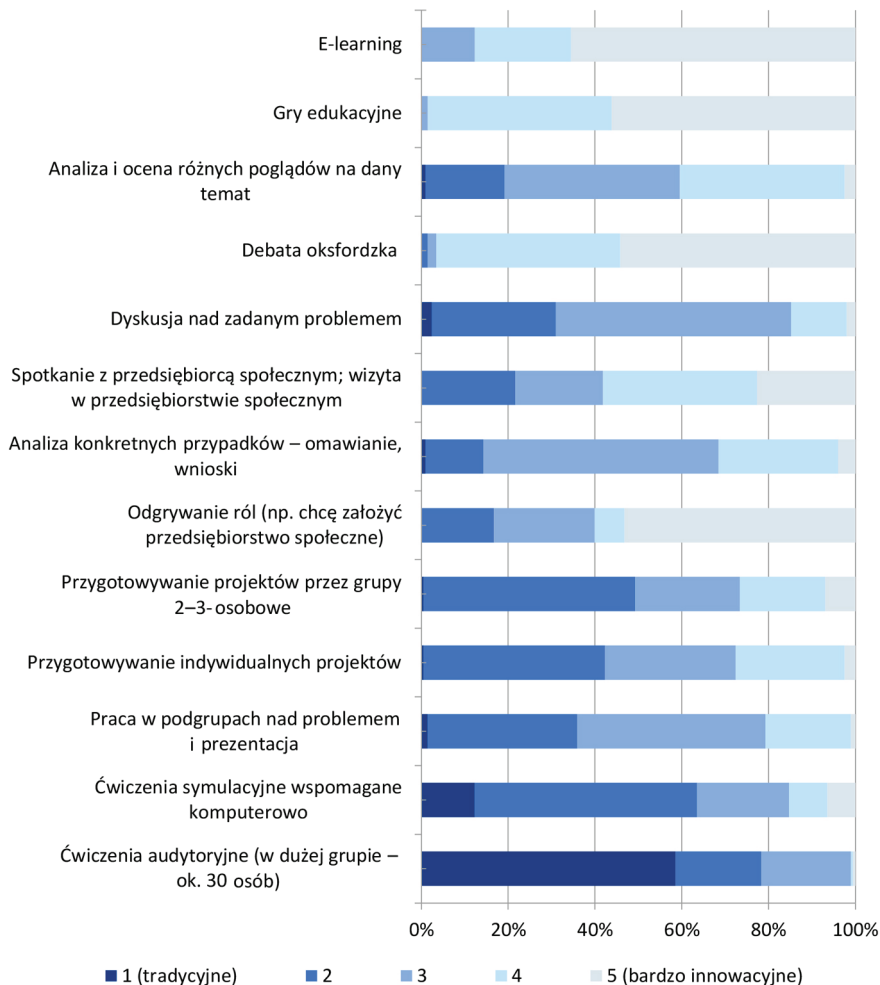
Przedstawione w tabeli 38 wyniki pozwalają stwierdzić, że 72% respondentów w pełni zgadza się, że przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizo-

wany dodatkowo na studiach podyplomowych, kursach i szkoleniach, 33% badanych w pełni zgadza się, że na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk społecznych, 29% ankietowanych w pełni zgadza się, że na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny kierunek *przedsiębiorczość społeczna*, a 27% badanych nauczycieli akademickich odpowiedziało, że przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia humanistów. Respondenci także w pełni zgadzają się, że wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest potrzebna (26%); przedmiot przedsiębiorczość społeczna powinien kształtować zaangażowanie społeczne (29%); przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia wszystkich przedsiębiorców (26%); przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia humanistów (25%). Aż 40% nauczycieli akademickich w pełni się zgadza, że ważne jest włączanie praktyków w proces nauczania przedsiębiorczości społecznej.

W odpowiedzi na pytania z tego obszaru pojawiły się także odpowiedzi skrajnie negatywne: 22% badanych absolutnie nie zgadza się, że przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizowany jedynie na studiach podyplomowych, 33% respondentów absolutnie nie zgadza się, że wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest wysoka. Aż 44% zdecydowanie sprzeciwia się opinii, iż przedsiębiorczość społeczna jest wspierana przez władze państwowe, a 14% – że jest duże zapotrzebowanie rynku na specjalistów z zakresu przedsiębiorczości społecznej. Część ankietowanych (15%) uważa, że wprowadzenie na studiach wyższych przedsiębiorczości społecznej jako odrębnego przedmiotu absolutnie nie powinno mieć miejsca, a 10% nauczycieli akademickich zdecydowanie nie zgadza się z potrzebą kształcenia akademickiego na kierunku *przedsiębiorczość społeczna*. Odpowiedzi udzielone na to pytanie obejmowały głównie stwierdzenia: „w pełni się zgadzam” oraz „ani w pełni się zgadzam, ani absolutnie się nie zgadzam”.

Reasumując, przeważająca część badanych nauczycieli akademickich uważa, że istnieje duże zapotrzebowanie rynku na specjalistów z zakresu przedsiębiorczości społecznej, dlatego powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk społecznych, a nawet na wszystkich kierunkach uczelni ekonomicznych. Jest to zasadne również dlatego, że według respondentów kształcenie studentów w zakresie przedsiębiorczości społecznej kształtuje zaangażowanie i wrażliwość społeczną oraz daje dobre perspektywy na rynku pracy. Ankietowani są także zdania, że w proces nauczania przedsiębiorczości społecznej należy włączać praktyków, ponieważ dzięki nim nabywane i kształtowane są kompetencje praktyczne, niezwykle ważne dla wszystkich przedsiębiorców.

Kolejny obszar badań dotyczył oceny różnych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej oraz ich postrzegania w odniesieniu do stopnia innowacyjności (rysunek 22).

Rysunek 22. Stopień innowacyjności metod nauczania przedsiębiorczości społecznej

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Za najbardziej innowacyjne metody nauczania przedsiębiorczości społecznej (ocena 5 w skali 1–5) badani nauczyciele akademicy uznali:

- e-learning (66%);
- gry edukacyjne (56%);

- debatę oksfordzką, polegającą na prezentacji dwóch przeciwstawnych poglądów i przekonaniu uczestników debaty o słuszności własnej tezy (54%);
- odgrywanie ról, np. chcę założyć przedsiębiorstwo społeczne (53%);
- spotkanie z przedsiębiorcą społecznym lub wizytę w przedsiębiorstwie społecznym (23%);
- ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo (6%).

Wśród metod nauczania określonych jako innowacyjne na poziomie „4” (w skali 1–5) nauczyciele akademicy wymienili:

- debatę oksfordzką (42%);
- gry edukacyjne (42%);
- analizę i ocenę różnych poglądów na dany temat (38%);
- spotkanie z przedsiębiorcą społecznym lub wizytę w przedsiębiorstwie społecznym (35%);
- analizę konkretnych przypadków, omówienie ich i wnioski (28%);
- e-learning (22%);
- przygotowanie projektów w grupach 2–3-osobowych oraz pracę w grupach nad problemem i prezentację – (po 20% każdy);
- dyskusję nad zadaniem problemem (13%).

Za najbardziej tradycyjne metody nauczania przedsiębiorczości społecznej badani nauczyciele akademicy uważają:

- ćwiczenia audytorijne w grupach około 30-osobowych – 59%;
- ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo – 12%.

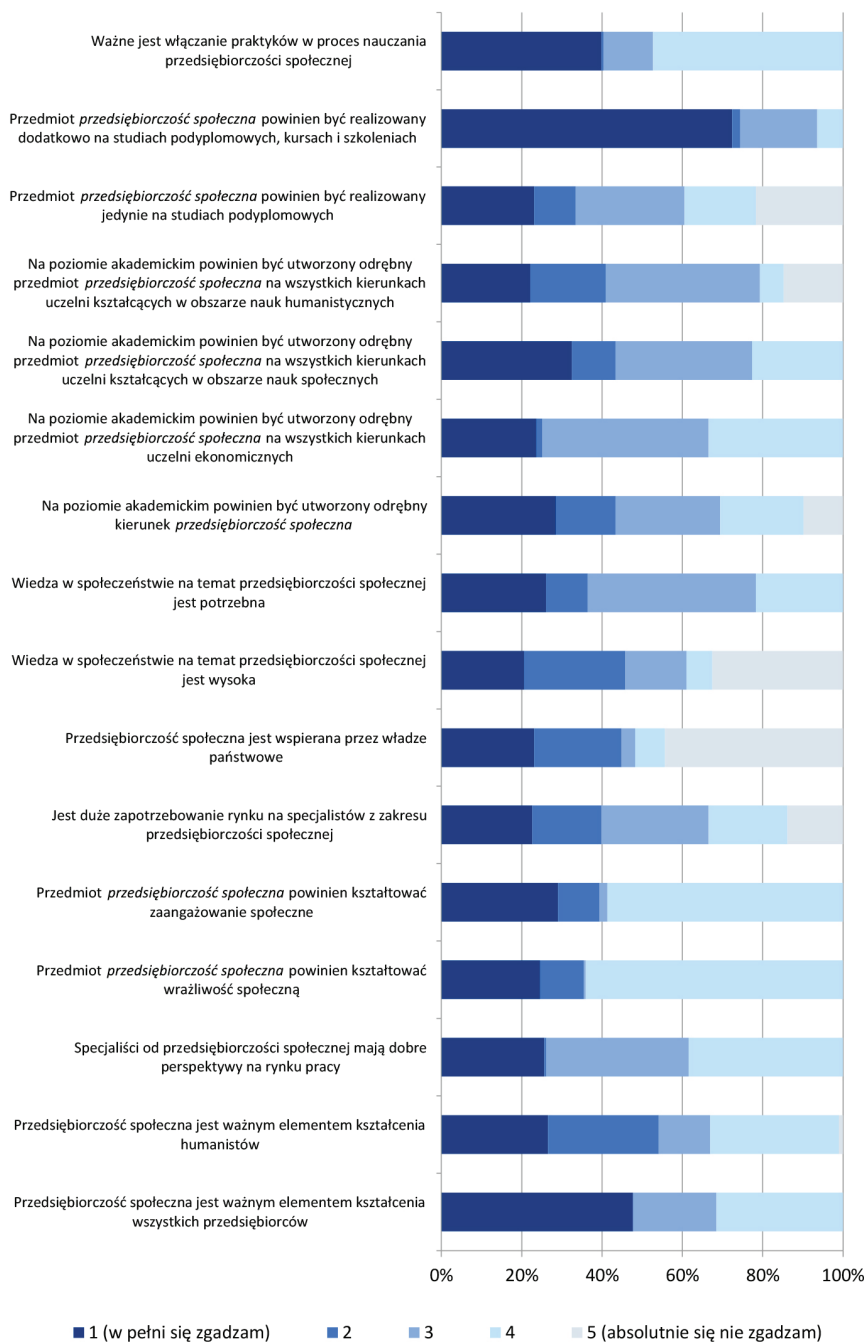
W trakcie badań pozyskano także wieloaspektową opinię respondentów dotyczącą przedsiębiorczości społecznej jako elementu kształcenia (rysunek 23). Ankietowani nauczyciele akademicy w pełni zgadzają się z następującymi stwierdzeniami:

- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizowany dodatkowo na studiach podyplomowych, kursach (72%);
- przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia wszystkich przedsiębiorców (48%);
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny kierunek *przedsiębiorczość społeczna* (29%);
- przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia humanistów (26%);
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni ekonomicznych (24%);
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizowany jedynie na studiach podyplomowych (23%);

- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk humanistycznych (22%);
- ważne jest włączanie praktyków w proces nauczania przedsiębiorczości społecznej (40%);
- wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest potrzebna (26%);
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien kształtować zaangażowanie społeczne (29%);
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien kształtować wrażliwość społeczną (25%);
- jest duże zapotrzebowanie rynku na specjalistów z zakresu przedsiębiorczości społecznej (23%);
- specjaliści od przedsiębiorczości społecznej mają dobre perspektywy na rynku pracy (26%);
- przedsiębiorczość społeczna jest wspierana przez władze państwowe (23%).

W badanej grupie znaleźli się jednak respondenci, którzy absolutnie nie zgadzają się z niektórymi stwierdzeniami:

- 44% nauczycieli akademickich uważa, że przedsiębiorczość społeczna zdecydowanie nie jest wspierana przez władze państwowe;
- 33% badanych sądzi, że wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej nie jest wysoka (33%);
- 22% jest zdania, że przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* nie powinien być realizowany jedynie na studiach podyplomowych.

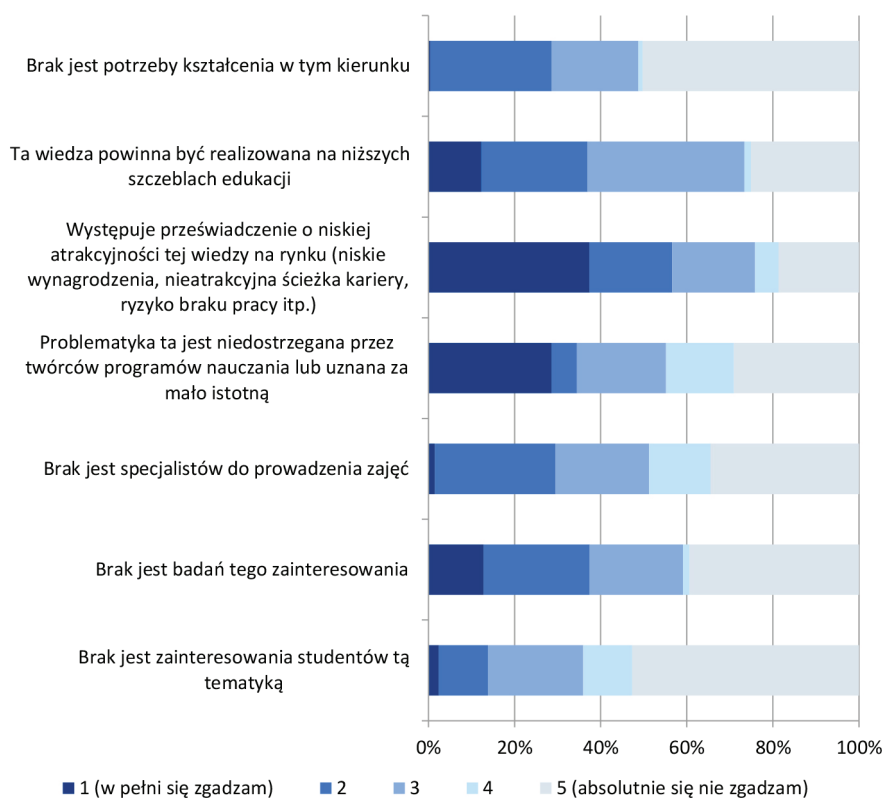

Rysunek 23. Wieloaspektowa opinia respondentów dotycząca przedsiębiorczości społecznej jako elementu kształcenia

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Kolejne pytanie ankietowe dotyczyło dostrzeganych przez respondentów barier we włączaniu przedsiębiorczości społecznej do programów nauczania. Wykorzystano do tego pięciostopniową skalę, w której 1 oznaczało „absolutnie się nie zgadzam”, natomiast 5 – „w pełni się zgadzam”. Najwięcej badanych (37%) w pełni zgodziło się ze stwierdzeniem, że panuje przeświadczenie o niskiej atrakcyjności tej wiedzy na rynku (niskie wynagrodzenia, nieatrakcyjna ścieżka kariery, ryzyko braku pracy itp.), a 29% respondentów było zdania, że problematyka przedsiębiorczości społecznej jest niedostrzegana przez twórców programów nauczania lub uznaje się ją za mało istotną. Aż 13% respondentów uznało, że brak jest badań zainteresowania studentów tą tematyką, podobna liczba osób (12%) jest zdania, iż wiedza z zakresu przedsiębiorczości społecznej powinna być realizowana na niższych szczeblach edukacji.

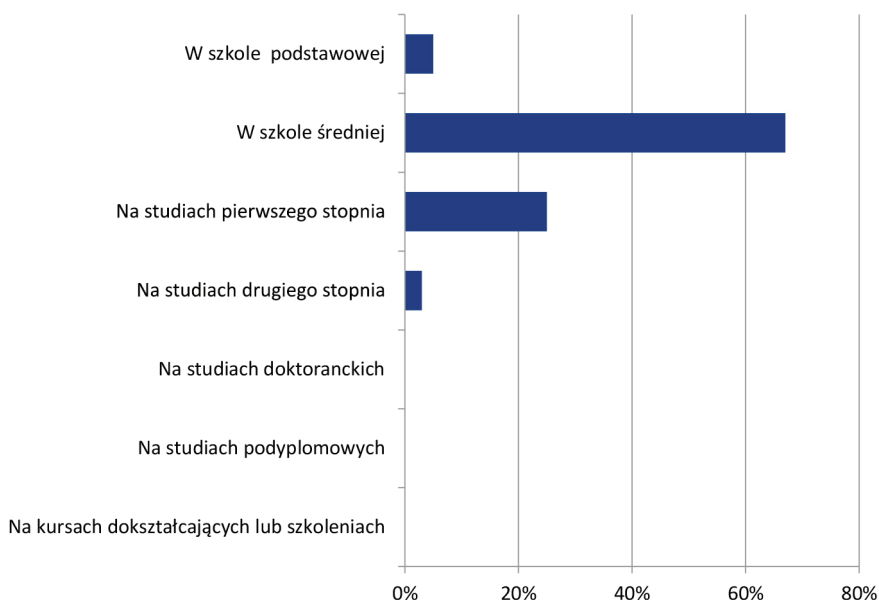
Wśród odpowiedzi zdecydowanie negatywnych („absolutnie się nie zgadzam”) najwięcej (53%) dotyczyło stwierdzenia, że największą barierą w zakresie włączania przedsiębiorczości społecznej do programów nauczania jest brak zainteresowania studentów tą tematyką, a także brak potrzeby kształcenia w tym kierunku (50%) – zob. rysunek 24.

Rysunek 24. Bariery w zakresie włączania przedsiębiorczości społecznej do programów kształcenia

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Badanie opinii respondentów dotyczącej poziomu edukacji, na którym powinno się włączyć przedsiębiorczość społeczną do programów kształcenia, wskazuje, że zdecydowana większość nauczycieli akademickich jest zdania, iż należy ją wprowadzić po raz pierwszy w szkole średniej (67%), a tylko 5% ankietowanych uważa, że nauczanie tego przedmiotu powinno się rozpocząć już w szkole podstawowej. Naukę przedsiębiorczości społecznej na studiach pierwszego stopnia rozpoczęłoby 25% respondentów, a na studiach drugiego stopnia – jedynie 3% ankietowanych.

Rysunek 25. Poziom edukacji, na którym powinno się włączyć przedsiębiorczość społeczną do programu kształcenia

Źródło: opracowano na podstawie badań ankietowych CAWI przeprowadzonych w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

Zgodnie z przedstawioną na wstępie koncepcją procesu badawczego po przeprowadzeniu badań CAWI i analizie uzyskanych danych kontynuowano badania, w których statystyczna reprezentatywność nie była istotna, ale duże znaczenie miała możliwość pozyskania od nauczycieli akademickich szczegółowych informacji o znajomości, źródłach wiedzy, percepcji, postrzeganiu oraz opiniach dotyczących przedsiębiorczości społecznej i szeroko pojętej edukacji w tym zakresie. Związane to było z celem badań, a więc stworzeniem modelu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej. Wykorzystano do tego metodę pogłębionego wywiadu grupowego (*focus group interview*), aby pogłębić i uzupełnić informacje, których pozyskanie metodą ankietową nie było możliwe. Zapewniła ona wykorzystanie potencjału procesów grupowych, ponieważ uczestnicy, oddziałując na siebie, wykazują wyższą aktywność i kreatywność. Dodatkowo w trakcie dyskusji weryfikują swoje poglądy, dochodząc często do wspólnej konkluzji, co zwiększa trafność uzyskiwanych informacji. Obszary objęte badaniem metodą pogłębionego wywiadu grupowego dotyczyły:

- percepcji pojęcia przedsiębiorczości społecznej;
- określenia stereotypów przedsiębiorczości społecznej w Polsce;
- uzyskania opinii o edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej;

- diagnozy najważniejszych problemów związanych z edukacją w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce;
- wskazania propozycji modelu nauczania przedsiębiorczości społecznej.

3. Przedsiębiorczość społeczna – percepcja, stereotypy, kierunki edukacji w świetle badań FGI

Kolejnym narzędziem wykorzystanym do realizacji założonych celów badawczych był pogłębiony wywiad grupowy (przeprowadzono ich cztery), w którym wzięli udział nauczyciele akademicki posiadający wiedzę oraz doświadczenie w obszarze nauk społecznych. Byli to respondenci z uniwersytetów, państwowych wyższych szkół zawodowych oraz uczelni niepublicznych posiadający tytuł zawodowy magistra, stopień naukowy doktora lub doktora habilitowanego, zajmujący stanowiska wykładowcy, pracownika naukowo-dydaktycznego oraz pełniący funkcje administracyjne (m.in. dziekana).

Badanie percepcji pojęcia przedsiębiorczości społecznej rozpoczęto od uzyskania od każdego respondenta (anonimowo) jego definicji (zapisanej na kartce, aby wyeliminować zjawisko konformizmu grupowego). Następnie podjęto dyskusję pogłębiającą i klaryfikującą zebrane opinie, która prowadziła do wypracowania definicji przedsiębiorczości społecznej. Uczestnicy badania zaprezentowali odmienne definicje przedsiębiorczości społecznej, mające jednak części wspólne.

W pierwszym badaniu przeważały opinie, że przedsiębiorczość społeczna to forma organizacji działalności gospodarczej, która ma na celu głównie aktywizację kapitału ludzkiego (w szczególności społeczności wykluczonej), a nie jest *stricte* nastawiona na zysk. Pojawiło się stanowisko, że przedsiębiorczość społeczna to wszelkie działania zmierzające do podejmowania decyzji związanych z rozwojem działalności gospodarczej oraz przedsiębiorstw w danej społeczności lokalnej z zachowaniem wartości społecznych i dbałości o pracownika. Co więcej, jeden z respondentów wskazał, że przedsiębiorczość społeczna to aktywność osób i społeczeństwa w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej, zrzeszania się w ramach organizacji i stowarzyszeń mających na celu rozwój środowiska i społeczeństwa lokalnego. Ponadto przedsiębiorczość społeczna to aktywne działania lokalnych grup w ramach rozwoju społeczeństwa.

W drugim badaniu pojawiły się następujące definicje przedsiębiorczości społecznej:

- przedsiębiorczość społeczna tym różni się od przedsiębiorczości w biznesie, że dotyczy działalności na rzecz społeczności lokalnej, zaś cel i dobro społeczne pełnią funkcje pierwszoplanowe;

- odpowiedzialność w biznesie nastawiona nie tylko na zysk, ale również na pracownika;
- zakład lub firma, która uwzględnia w swoim przedsiębiorstwie faktyczne i realne potrzeby społeczeństwa;
- przedsiębiorstwa związane z aspektami społecznymi i związkami zachodzącymi w przedsiębiorstwie;
- różne inicjatywy osób przedsiębiorczych podejmowane na rzecz określonej społeczności;
- działania, które bezpośrednio wiążą się z uwzględnianiem aspektów społecznych w biznesie, gdzie człowiek stanowi największą wartość w organizacji.

Uczestnicy trzeciego badania również odmiennie definiowali pojęcie przedsiębiorczości społecznej. Pojawiały się opinie, że są to działania ekonomiczne o profilu prospołecznym, które pozwalają stymulować efektywność społeczną, wspomagać demokrację, często jednak wykorzystywane do nieuczciwych działań. Co więcej, przedsiębiorczość społeczna to aktywność ludzka dotycząca współpracy w danej grupie społecznej, tzw. pozytywna cecha odnosząca się do asertywności, chęci współpracy w celu realizacji zadań oraz założeń poszczególnych przedsiębiorstw. Jeden z uczestników stwierdził, że przedsiębiorczość społeczna to prowadzenie działalności gospodarczej przez organizacje pozarządowe, których przychody są przeznaczane na cele statutowe, zaś praca jest najczęściej wykonywana przez osoby wykluczone społecznie. Pojawiło się również stanowisko, że przedsiębiorczość społeczna to pewien typ i rodzaj zachowań przedsiębiorczych osób lub organizacji, które obok celu komercyjnego (zarobkowego) realizują również cele użyteczne społecznie.

Ostatecznie po grupowej dyskusji przedstawiono definicję sformułowaną na potrzeby badania ilościowego, która brzmiała następująco: „Przedsiębiorczość społeczna to działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne. Głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem (np. bezrobotnych, niepełnosprawnych); kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy”.

Jednocześnie stwierdzono, że respondenci nie pominęli ważnych aspektów ujętych w definicji przedsiębiorczości społecznej, zwrócili również uwagę na jej najważniejsze cechy. Według respondentów definicja ta jest syntetyczna, obejmuje wszystkie najważniejsze elementy charakteryzujące przedsiębiorczość społeczną.

Kolejnym etapem wywiadu grupowego było uzyskanie odpowiedzi na temat istniejących w Polsce stereotypów dotyczących przedsiębiorczości społecznej. Uczestnicy badania wskazali szereg negatywnych skojarzeń, do których należą między innymi:

- konieczność ciągłego wsparcia finansowego tego typu działalności;
- nierentowność podejmowanych działań;
- wspieranie chciwości osób zaangażowanych w tę formę działalności;
- bierność w działaniach osób zaangażowanych w działalność społeczną ze względu na brak motywacji;
- „niewielka pomoc osobom potrzebującym, a duży zysk dla tzw. biznesów szemranych”;
- niska konkurencyjność podmiotów ekonomii społecznej ze względu na niewielkie kompetencje osób pracujących w tym obszarze;
- brak zainteresowania społeczeństwa tematyką ekonomii społecznej;
- stereotyp nieatrakcyjnego społecznie zawodu przedsiębiorcy społecznego z niskim wynagrodzeniem, nieatrakcyjną ścieżką kariery, ryzykiem braku pracy.

Sprawą najistotniejszą, jeżeli chodzi o stereotypy związane z pojęciem przedsiębiorczości społecznej, jest zmiana świadomości społecznej i postrzegania tego rodzaju przedsiębiorczości w zestawieniu z tradycyjnie rozumianym biznesem. Przedsiębiorczość społeczna oznacza nadrzędność celów społecznych, które są realizowane metodami ekonomicznymi.

Następnie respondenci wypowiedzieli się na temat nauczania przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Dyskusja toczyła się głównie wokół wyobrażeń dotyczących innowacyjnego modelu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej oraz najważniejszych problemów związanych z edukacją w tym obszarze w Polsce. Wykorzystano testy skojarzeń, niedokończonych zdań. Przeprowadzone badania pozwalają wyciągnąć następujące wnioski:

1. Brakuje treści z zakresu przedsiębiorczości społecznej w kształceniu na początkowych etapach edukacji – dotyczy to zarówno przedszkoli, jak również szkół podstawowych. Na tym etapie edukacji istotna jest koncentracja na zagadnieniach wrażliwości społecznej, empatii, kreatywności, otwartości, pracy w zespole.
2. Osoby kończące studia nie posiadają wymaganych – szczególnie w tym obszarze – kompetencji miękkich. Dotyczy to w głównej mierze umiejętności menadżerskich, lidarskich, zarządzania kapitałem ludzkim, wizjonerstwa, kreatywności, zarządzania czasem, umiejętności radzenia sobie ze stresem. Jest to spowodowane brakiem odpowiedniego programu kształcenia i kompetencji nauczycieli akademickich. Programy studiów nie są dostosowywane do szybko zmieniającego się otoczenia społeczno-gospodarczego oraz potrzeb rynku pracy. Brakuje kształcenia praktycznego (dualnego), włączania przedsiębiorców w proces nauczania, praktyk studenckich w przedsiębiorstwach społecznych, co więcej, działające na uczelniach inkubatory przedsiębiorczo-

- ści posiadają nieciekawą ofertę i często są prowadzone przez osoby niekompetentne, posiadające *stricte* teoretyczną wiedzę w obszarze przedsiębiorczości.
3. Duży problem stanowi również posiadanie przez osoby kończące studia odpowiednich kompetencji twardych. Podobnie jak w przypadku kompetencji miękkich, programy studiów nie są dostosowywane do potrzeb i oczekiwań gospodarki oraz rynku pracy. Brakuje nauczycieli oraz kadry naukowo-dydaktycznej, która posiada odpowiednią i praktyczną wiedzę w zakresie zarządzania i przedsiębiorczości. Konieczne w tej sytuacji jest włączanie przedsiębiorców w proces kształcenia, ponieważ dysponują oni zarówno wiedzą teoretyczną, jak i praktycznymi umiejętnościami w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej.
 4. Tematyka dotycząca przedsiębiorczości społecznej jest mało znana w społeczeństwie, ze względu na brak działań promocyjnych, prowadzonych kampanii społecznych zmieniających stereotypy i uzupełniających wiedzę. Dowodem na przytoczoną tezę jest trudność zdefiniowania przedsiębiorczości społecznej (uwzględnienie poprawności oraz zgodności ze stanem faktycznym) przez uczestników prowadzonego badania. Dodatkowo pojawiające się w środkach masowego przekazu opinie o przedsiębiorczości społecznej mają często negatywny oddźwięk, ze względu na występujące w nich stereotypy (m.in. szereg osób uważa, że przedsiębiorstwa te wykorzystują osoby wykluczone oraz koncentrują się przede wszystkim na chęci osiągnięcia zysku, na dodatek nie zawsze uczciwie). Kampanie informacyjno-promocyjne, zachęcanie do zakładania przedsiębiorstw społecznych, wskazywanie korzyści, akcentowanie pozytywnego wpływu na otoczenie społeczno-gospodarcze to przykłady działań, które powinny być realizowane zarówno przez przedstawicieli samorządu terytorialnego, jak też organy centralne państwa.
 5. Istotnym problemem, który dotyka zarówno przedsiębiorców, jak też przedsiębiorców społecznych, jest istnienie i funkcjonowanie skomplikowanych przepisów prawa bezpośrednio związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej. Ustawodawca powinien wprowadzać zapisy, które ułatwią, a zarazem zachęcą potencjalnych przedsiębiorców do zaangażowania się w tę formę działalności.
 6. Niezwykle ważnym problemem jest brak odpowiedniego wsparcia dla przedsiębiorców społecznych zarówno w zakresie tworzenia, funkcjonowania, jak również rozwoju przedsiębiorstwa. Związane jest to z małą liczbą ekspertów, którzy posiadają niezbędną i pełną wiedzę oraz kompetencje w obszarze ekonomii społecznej. Rozwiązaniem tego problemu jest wprowadzanie nauczania przedsiębiorczości społecznej na wczesnych (początkowych) szczeblach edukacji.

Przeprowadzony wywiad umożliwił wypracowanie propozycji modelowych rozwiązań kształcenia w obszarze przedsiębiorczości społecznej. Koncepcja ta opiera się na założeniu zrównoważonego rozwoju wszystkich obszarów gospodarczych i społecznych. Proponowany model kształcenia ma na celu przekazanie kompleksowej i wyspecjalizowanej wiedzy w zakresie przedsiębiorczości społecznej oraz wykształcenie umiejętności kluczowych z punktu widzenia globalnej i regionalnej czy lokalnej gospodarki, a także wypełniania roli aktywnego obywatela, odpowiedzialnego, otwartego, o szerokich horyzontach. Takie założenia stanowią bezpośrednią odpowiedź na potrzebę dostosowania treści nauczania do praktyki gospodarowania, w której inicjatywy przedsiębiorczości społecznej odgrywają coraz większą rolę, jak również na ujęty w Krajowym Programie Rozwoju Ekonomii Społecznej cel odnoszący się do wzrostu kompetencji w obszarze szeroko rozumianej ekonomii społecznej i propagowana tej tematyki wśród różnych grup odbiorców. Co bardzo ważne, przedsiębiorczość społeczna nie powinna być traktowana jako dodatkowy koszt, a raczej jako inwestycja społeczna.

W modelowej propozycji edukacji przedsiębiorczości społecznej istotne jest kształtowanie wrażliwości na problemy społeczne oraz wyraźne odróżnienie ekonomii społecznej od tradycyjnej działalności filantropijnej, ponieważ jej istotą jest, aby dotychczasowi beneficjenci czy podopieczni w coraz większym stopniu się usamodzielniali i włączali w rozwiązywanie problemów, z którymi się borykają. Kształcenie powinno rozpoczynać się na poziomie przedszkolnym, o czym świadczą następujące stwierdzenia: „Moim zdaniem wrażliwość społeczną trzeba kształtować od najmłodszych lat. Jako przykład można podać przedszkola, gdzie coraz częściej pojawiają się przykłady wsparcia dla najbardziej potrzebujących, m.in. pomoc na rzecz bezdomnych zwierząt czy szlachetna paczka. Nie mamy pewności, czy w przyszłości któreś z dzieci zostanie przedsiębiorcą społecznym, ale ważne, żeby je uwrażliwiać na potrzeby innych”. „To wszystko zależy od tego, na jakim etapie życia zaczniemy kształtować wrażliwość społeczną. Jeżeli będzie za późno, to edukacja na poziomie studiów może minąć się z celem i nie będzie skuteczna”¹⁰⁷.

Z modelem kształcenia związane jest wskazanie kompetencji, w jakie wyposaża się słuchaczy. W przypadku przedsiębiorczości społecznej, zdaniem respondentów, najistotniejsze na poszczególnych poziomach kształcenia są:

- Przedszkole: praca w grupie, umiejętność dzielenia się, zdolności komunikacyjne, rozwiązywania problemów, uświadamianie dziecku, że jest elementem całego społeczeństwa.

¹⁰⁷ Wszystkie wypowiedzi cytowane w tym podrozdziale pochodzą od respondentów badania *focus group interview*.

- Szkoła podstawowa: wolontariat, uczestniczenie w różnych inicjatywach, doświadczenia w organizowaniu przedsięwzięć, uczenie tolerancji, otwartości.
- Szkoła ponadpodstawowa: w głównej mierze zarządzanie, ponieważ jest to dziedzina, która ma wpływ na każdy etap życia zarówno prywatnego, jak i zawodowego.
- Studia: etyka, filozofia, doskonalenie zarządzania, *leadership*, zarządzanie zasobami ludzkimi, praca w grupie, która pozwoli na rozwiązywanie konkretnych problemów i podejmowanie działań. Szczególny nacisk należy położyć na praktykę, w tym współpracę z przedsiębiorcami, wymianę doświadczeń, poglądów, *know-how* z innych przedsiębiorstw społecznych w kraju i za granicą, tworzenie platform e-learningowych połączonych z wyjazdami studyjnymi do określonych przedsiębiorstw, wymiany uczniowskie (studenckie), interaktywne zajęcia oraz organizacja eventów odnoszących się *stricto* do tematyki przedsiębiorczości społecznej.

Z perspektywy respondentów ważne jest dodatkowo rozwijanie kompetencji miękkich, ponieważ zauważalny jest brak takiego modelu kształcenia nie tylko na poziomie szkolnictwa wyższego, ale także na każdym wcześniejszym etapie edukacji. Pojawiły się zgodne poglądy, że w tradycyjnym kształceniu przedsiębiorców brakuje m.in. tematyki związanej z wrażliwością, umiejętnością pracy w grupie czy radzenia sobie ze stresem. Mogą to zapewnić w pewnej części przedmioty takie jak filozofia czy psychologia, koncentrujące się na zachowaniu człowieka, postawach, sposobie bytowania, ale na pewno muszą być prowadzone w innej formie i wymiarze niż obecnie. Należałoby ponadto wprowadzić przedmioty dotyczące społecznej odpowiedzialności biznesu oraz etyki.

Ostatecznie respondenci stwierdzili, że model kształcenia przedsiębiorczości społecznej należy oprzeć na dwóch filarach: teoretycznym – kształcącym kompetencje twarde oraz praktycznym – umożliwiającym naukę i rozwój kompetencji miękkich. Kompetencje miękkie można ćwiczyć i rozwijać, tak jak kompetencje twarde. Proces ten jest jednak trudniejszy i bardziej złożony, wymaga „pracy nad własną osobą”.

Kształcenie w obszarze przedsiębiorczości społecznej będzie efektywne, jeżeli będą je prowadzić przygotowani do tego nauczyciele i wykładowcy: „Osobiście nie wyobrażam sobie, że osoba, która nigdy nie prowadziła działalności gospodarczej, prowadzi zajęcia z tworzenia biznesplanu, a następnie sama go ocenia”. W związku z tym istnieje pilna potrzeba kompleksowego podejścia do edukacji w zakresie ekonomii społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości społecznej, aby pobudzić aktywność społeczną oraz kształtować pożądane w tym zakresie postawy obywatelskie. Brakuje spójnej polityki i dialogu pomiędzy różnymi grupami.

Model kształcenia musi się dodatkowo opierać na efektywnych i nowoczesnych metodach nauczania, które będą atrakcyjne dla słuchaczy i umożliwią rozwój pozy-

tywnych cech. Respondenci stwierdzili także, że istota problematyki przedsiębiorczości społecznej, rozwiązującej wiele ważnych problemów, powoduje konieczność włączenia kształcenia w tym obszarze na każdym kierunku studiów, nie tylko na studiach humanistyczno-społecznych. „Współcześnie większość osób po zakończeniu studiów od razu liczy na dobrą pracę, ze świetnymi zarobkami. Przez to nie zastanawia się nad pomocą osobom potrzebującym, wykluczonym, dlatego również na tym etapie kształcenia należy uświadamiać i zachęcać do angażowania się na rzecz społeczności lokalnej i rozwiązywania jej problemów”.

4. Rekomendacje dotyczące kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w opinii przedsiębiorców społecznych oraz podmiotów wspierających przedsiębiorczość społeczną

Złożoność problematyki ekonomii społecznej i charakter jej działań sprawia, że wszelkie metody prowadzenia badań, które umożliwiają uchwycenie trudno obserwowalnych z zewnątrz konstruktów, stają się bardzo przydatne. By ujawnić te aspekty, wybrano do badań technikę wywiadów indywidualnych pogłębionych (ang. *individual depth interview* – IDI) przeprowadzonych w środowisku wsparcia przedsiębiorczości społecznej: przedsiębiorców ekonomii społecznej, otoczenia podmiotów ekonomii społecznej (OWES, MOPS, FRSE, FOP, UMT) oraz nauczycieli akademickich. Wywiady typu IDI stanowią klasyczną metodę jakościową wykorzystywaną najczęściej do uzupełnienia badań ilościowych¹⁰⁸ (służą pogłębieniu i wyjaśnianiu ich rezultatów). Hipotezy i wyniki badań CAWI i GFI mogą być testowane podczas realizacji wywiadów, co pozwoli na sformułowanie koncepcji i modelu edukacji oraz doboru form kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej. Ze względu na brak interakcji grupowych wywiady dają możliwość śledzenia indywidualnych przypadków i toku myślenia respondentów. Pozwalają zatem poznać sposoby rozumowania, przeżywania, motywacji, systemy wartości oraz dominujące postawy badanych osób czy zbiorowości. Dodatkowo natura zjawisk współtworzących życie społeczne sprawia, że wywiad pogłębiony umożliwia rejestrację wielu elementów, które mogłyby zostać pominięte przy użyciu innych metod badawczych (np. „mowa ciała” wzmacnia przekaz werbalny).

Rezultaty uzyskane dzięki zastosowaniu wywiadów zbliżają do poznania oraz zrozumienia determinant działania podmiotów społecznych, jak też obszarów koniecznych zmian w kształceniu w obszarze przedsiębiorczości społecznej. Wyniki

¹⁰⁸ B. Krauz-Mozer, *Metodologia politologii w perspektywie pluralistycznej*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, A. Mirska (red.), *Demokratyczna Polska w globalizującym się świecie*, Warszawa 2009, s. 159.

przeprowadzonych wywiadów pogłębiły wiedzę pozyskaną w badaniach ankietowych typu CAWI skierowanych do nauczycieli akademickich i studentów.

Wywiady indywidualne prowadzone były zgodnie z przyjętym harmonogramem (zob. tabele 27–29). Scenariusze wywiadów zostały zamieszczone w załącznikach 3–5

W rozdziale czwartym przedstawiono metodologię wywiadów oraz stosowane procedury poprzedzające badanie, natomiast w tym rozdziale zostaną przedstawione wyniki wywiadów indywidualnych z przedsiębiorcami społecznymi oraz otoczeniem przedsiębiorczości społecznej.

Pierwszy etap wywiadu indywidualnego z przedsiębiorcami społecznymi był związany z pozyskaniem informacji na temat podmiotu biorącego udział w badaniu. Uczestniczyły w nim:

- Federacja Organizacji Pozarządowych,
- Małopolski Inkubator Przedsiębiorczości Społecznej,
- Centrum Integracji Społecznej,
- spółdzielnia społeczna,
- fundacje,
- stowarzyszenia.

Wystandaryzowanym narzędziem przygotowującym badacza do przeprowadzenia wywiadu była karta informacyjna respondenta, której wzór przedstawiono w tabeli 39.

Tabela 39. Karta informacyjna respondenta biorącego udział w badaniu IDI

NAZWA PODMIOTU UCZESTNICZĄCEGO W BADANIU	
Forma prawna przedsiębiorstwa	
Status OPP	
Cel działalności	
Zakres działalności społecznej	
Zakres działalności ekonomicznej	
Źródła finansowania prowadzonej działalności	
DANE OSOBY REPREZENTUJĄCEJ PODMIOT W TRAKCIE BADANIA	
Imię i nazwisko respondenta	
Wiek	
Wykształcenie	
Zajmowane stanowisko	
Doświadczenie zawodowe	
Powód odmowy udziału w badaniu	

Źródło: opracowano w ramach projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” realizowanego w programie „Dialog” MNiSW, Tarnów 2017.

W module wstępnym scenariusza wywiadu sformułowano kilka pytań dotyczących „kamieni milowych” w rozwoju badanej organizacji, a więc czynników sprzyjających rozwojowi oraz barier i trudności w funkcjonowaniu. Otrzymane wyniki pozwalają stwierdzić, że momentami przełomowymi były przede wszystkim: rozpoczęcie działalności (założenie organizacji), pomysł na działalność (zebranie grupy inicjatywnej) oraz pierwsze podjęte działanie. Kolejnym kamieniem milowym w rozwoju badanych podmiotów ekonomii społecznej było pozyskanie środków na finansowanie działalności, co umożliwiło niezależność finansową, która według respondentów ma ogromne znaczenie. Jako ważne wydarzenie w rozwoju organizacji badani wskazywali profesjonalne działanie, które w wielu wypadkach było możliwe dzięki wsparciu szkoleniowemu oraz wykorzystaniu doświadczenia innych osób. Mniejsza liczba respondentów za ważny czynnik rozwoju organizacji uznała zmianę charakteru działalności na bardziej stacjonarną przez otwarcie (założenie) biura (siedziby), założenie strony internetowej. Natomiast dwóch uczestników badania stwierdziło, że kamieniem milowym dla ich organizacji były również porażki (np. „odejście członków z organizacji ekonomii społecznej”), które stały się motywacją do większej aktywności: „Niepowodzenie powodowało «włączanie magicznego mechanizmu», który nie pozwalał się poddać. Było to skuteczną determinacją działań”¹⁰⁹.

Na pytanie dotyczące czynników najbardziej istotnych dla powodzenia prowadzenia działalności przedsiębiorstwa społecznego respondenci odpowiadali w zbliżony sposób, a więc uznali, że kapitał ludzki odrywa najbardziej istotną rolę. Rozmówcy wskazywali szczególnie na cechy zespołu (zgrany i zintegrowany, składający się z wykształconych osób z odpowiednimi umiejętnościami i kompetencjami, które są pełne energii oraz zaangażowania w działania organizacji). „Efekt pracy składa się z 3 elementów: wiedzy i umiejętności; możliwości działania (kapitał rzeczowy); chęci do działania”.

Część respondentów wskazała, że sukces organizacji był możliwy dzięki odpowiedniemu zarządzaniu i przywództwu oraz wynikającym z tego umiejętnościom planowania i przewidywania: „W dzisiejszych czasach organizacje stają coraz częściej przed wyzwaniem zmieniającego się burzliwie otoczenia. Coraz mniej podmiotów działa w środowisku stabilnym, co powoduje, że zwiększa się zapotrzebowanie na efektywne przywództwo i planowanie”.

Przedstawione wypowiedzi są zgodne z teorią kapitału ludzkiego¹¹⁰, która stanowi, że pracownicy są najważniejszym zasobem organizacji. Wiedza i umiejętności

¹⁰⁹ Wszystkie wypowiedzi cytowane w tym podrozdziale pochodzą od respondentów badania *focus group interview*.

¹¹⁰ Teoria kapitału ludzkiego prezentowana jest w pracach i badaniach: T.W. Schultz, *Investment in human capital; Presidential address before the American Economics Association*, „American Economic Review” 1960, vol. 51, iss. 2; G.S. Becker, J. Mincer, *Schooling, Experience and Earnings*, New York 1974.

zatrudnionych przekładają się na wyniki finansowe organizacji. Inwestycje w kapitał ludzki otwierają wielkie możliwości rozwoju każdego podmiotu; ich brak natomiast sprawia, że organizacja stoi w miejscu. Konieczne są przy tym: właściwy system motywacji, dobre warunki pracy oraz przyjazne stosunki w zespole, które procentują rozwojem; organizacja otrzymuje w zamian najważniejszy czynnik, czyli zasoby ludzkie, które razem z nią się rozwijały i zbierały wartościowe doświadczenia.

Tylko trzech respondentów wskazało, że przyczyną rozwoju ich organizacji było wsparcie ze strony urzędu w postaci zlecenia realizacji zadań publicznych wraz z udzieleniem dotacji na ich sfinansowanie, udostępnieniem lokalu na preferencyjnych warunkach (było to ważne szczególnie w początkowym okresie rozwoju). Uczestnicy badania stwierdzili jednocześnie, że „główną motywacją władz samorządowych do współpracy z sektorem pozarządowym powinno być inne spojrzenie na problemy społeczne i lokalne”.

Wielu uczestników badania wskazało dodatkowo, że dużą rolę w powodzeniu podejmowanych działań odegrało zainteresowanie społeczne (pozytywna reakcja ze strony społeczności lokalnej) oraz zadowolenie i satysfakcja uczestników projektów czy inicjatyw.

Z wywiadów wynika, że największą trudnością i barierą w rozwoju organizacji było pozyskanie środków finansowych, a także brak doświadczenia i kwalifikacji szczególnie w zakresie kompetencji miękkich, czyli „kompetencji osobistych, które wiążą się z umiejętnością strategicznego, analitycznego i kreatywnego myślenia, dobrą organizacją własnej pracy, chęcią i umiejętnością nabywania nowych kompetencji oraz odpornością na stres”, a także umiejętnościami sprawnego komunikowania się, prezentowania wiedzy i wywierania wpływu na inne osoby, nawiązywania kontaktu i utrzymywania długoterminowych relacji oraz skutecznym zarządzaniem innymi osobami, w tym „zarządzaniem zespołem, motywowaniem i rozwijaniem potencjału podwładnych”. Dotyczą zatem cech psychofizycznych (osobowościowych) i umiejętności społecznych.

Respondenci stwierdzili jednocześnie, że niektórym pracownikom organizacji brakowało kompetencji twardych (są to kompetencje zawodowe, cechy konkretne, mierzalne, niezbędne do wykonywania danej pracy, potwierdzone dyplomami, certyfikatami, świadectwami), które w znacznym stopniu determinują rozwój organizacji i są barierą tego rozwoju. Kompetencje twarde odnoszą się do progowych wymagań dotyczących określonego stanowiska (roli zawodowej)¹¹¹. Kompetencje te są często określane mianem bazowych, podstawowych, bez których udział w rekrutacji na określone stanowisko jest niemożliwy. Kompetencje twarde opisywane są za pomocą systemu zero-jedynkowego: albo się je posiada (niezbędne na danym stanowi-

¹¹¹ S. Whiddett, S. Hollyforde, *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Kraków 2003.

sku), albo nie. Wśród tych kompetencji brakowało: wiedzy formalnoprawnej, wiedzy o specyfice sektora ekonomii społecznej.

Jako barierę rozwoju przedsiębiorcy ekonomii społecznej wskazywali także problem z komunikacją zarówno wewnątrz organizacji, jak i z otoczeniem; problemem było szczególnie dotarcie z ofertą do odbiorców oraz utrudniona współpraca z samorządem.

Pozostałe moduły wywiadu obejmowały pytania dotyczące edukacji prowadzonej w podmiotach przedsiębiorczości społecznej oraz problemów i wyzwań w tym zakresie. Doświadczenia respondentów związane z ofertą edukacyjną skierowaną do podmiotów ekonomii społecznej oraz ich przedstawicieli są zróżnicowane. Duża część uczestników badania korzystała z takiej oferty; najczęściej wskazywaną formą były szkolenia, warsztaty oraz wymiana doświadczeń, a także kształcenie na odległość (z wykorzystaniem platformy e-learningowej). Przedmiotem edukacji, z której korzystali uczestnicy wywiadu, były: „zasady prowadzenia działalności gospodarczej, ogólne szkolenia dotyczące ekonomii społecznej, kształcenie w zakresie umiejętności przygotowywania projektów, pozyskiwania grantów, szkolenia z zakresu szeroko pojętej księgowości”.

Większość respondentów brała udział w nieodpłatnych szkoleniach realizowanych przez takie podmioty, jak: Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej (trzech badanych), urzędy pracy, urzędy miasta, urzędy marszałkowskie, Fundacja im. Hetmana Jana Tarnowskiego, Małopolski Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej (MOWES), Federacja Małopolska Pozarządowa, Małopolski Inkubator Ekonomii Społecznej, Inkubator Ekonomii Społecznej (INES), Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej w Krakowie, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej w Warszawie, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Europejski Fundusz Społeczny, Towarzystwo Ziemi Chrzanowskiej, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Lublinie (wiedza nabyta podczas studiów). Z odpowiedzi uczestników badania wynika, że najczęściej wybieranymi formami kształcenia są te, w których udział jest bezpłatny.

Część badanych przedsiębiorców społecznych nigdy nie korzystała z oferty edukacyjnej skierowanej do ich organizacji; zapytani o powody takiego stanu wskazują, że informacje o szkoleniach „nie docierają do nich, co oznacza, że brak jest właściwej informacji i działań promocyjnych w tym zakresie; jeżeli już pojawia się oferta szkoleniowa, to często jest mało interesująca i nieodpowiadająca na potrzeby podmiotów przedsiębiorczości społecznej”.

W dalszej części wywiadu respondenci dokonali oceny oferty edukacyjnej kierowanej do podmiotów ekonomii społecznej. Większość z nich negatywnie odniosła się do działań w tym zakresie. Głównymi powodami nieprzychyłnej oceny były: „brak szerokiej informacji i promocji szkoleń na temat przedsiębiorczości społecznej, mała dostępność szkoleń i kursów”. Podkreślano brak ofert szkoleniowych kiero-

wanych tylko i wyłącznie do podmiotów ekonomii społecznej oraz podmiotów lokalnych. Jako niedostatki wskazywano: brak kompleksowości szkoleń, deficyt szkoleń poświęconych ogólnym problemom ekonomii społecznej, jej istocie oraz formom działania. Respondenci podnosili problem z jednej strony niewystarczającej liczby miejsc dla uczestników, z drugiej braku środków finansowych w organizacjach na tego typu szkolenia, uważane często za mało istotne. Badani wskazali także na problemy związane z dużym zróżnicowaniem jakości prowadzonych szkoleń, a nawet niskim poziomem merytorycznym. Jeden z respondentów był zdania, że profesjonalne szkolenia można znaleźć np. w Warszawie, natomiast w mniejszych miejscowościach często nie są one w ogóle dostępne. Uczestnicy wywiadu negatywnie wypowiadający się na temat oferty edukacyjnej uważają, że instytucje realizujące ofertę edukacyjną skierowaną do podmiotów ekonomii społecznej nie dbają o profesjonalizm przeprowadzanych szkoleń oraz wysoki poziom merytoryczny, a szkolenia nie odpowiadają realnym potrzebom przedsiębiorców ekonomii społecznej.

Pozostali respondenci ocenili ofertę edukacyjną dotyczącą ekonomii społecznej pozytywnie lub neutralnie. Część z nich stwierdziła, że oferta jest wystarczająca, a jako pozytywne elementy wskazała (według ważności):

- bezpłatność,
- użyteczność,
- dużą liczbę szkoleń,
- możliwość uzyskania praktycznej wiedzy,
- coraz wyższy poziom (choć wiele modułów wymaga poprawy).

Respondenci zostali zapytani o umiejętności, które powinno się kształcić w ramach oferty edukacyjnej dotyczącej ekonomii społecznej, wskazali, że kompetencje te w szczególności dotyczyć powinny:

- umiejętności prowadzenia negocjacji;
- wiedzy w zakresie zarządzania, motywowania, przewodzenia;
- wiedzy ogólnej dotyczącej problematyki społeczno-gospodarczej w Polsce i na świecie;
- wiedzy w zakresie partnerstwa i współpracy z biznesem;
- wiedzy administracyjno-prawnej;
- wiedzy ekonomicznej i finansowej;
- umiejętności odróżnienia ekonomii społecznej od innych form działalności;
- kompetencji niezbędnych do prowadzenia działalności podmiotów ekonomii społecznej, m.in. założenia podmiotu ekonomii społecznej, planowania, myślenia koncepcyjnego, technicznego, administrowania, organizowania;

- kształtowania kompetencji miękkich, w tym umiejętności pracy w grupie, kreatywności, zaradności, umiejętności radzenie sobie w sytuacjach stresowych, pewności siebie, empatii, odwagi, nieszablonowego myślenia, dokonywania świadomych wyborów, efektywnego uczenia się;
- kształtowania umiejętności językowych;
- kształtowania umiejętności praktycznych.

Uczestnicy badania wskazali również, że problemy, jakie stoją przed edukacją w zakresie ekonomii społecznej, dotyczą głównie braku wiedzy ogólnej na temat ekonomii i przedsiębiorczości społecznej oraz tego, że wiedza ta nie ma charakteru powszechności, ale jest niszowa i często nieatrakcyjna społecznie. Jednocześnie według respondentów istniejąca oferta edukacyjna jest nieadekwatna do realnych potrzeb. Wydaje się, że jednym z istotnych problemów dotyczących przedsiębiorczości społecznej jest funkcjonowanie stereotypów z nią związanych, na przykład przekonanie, iż „zawód przedsiębiorcy społecznego jest nieatrakcyjny społecznie, z niskim wynagrodzeniem, nieatrakcyjną ścieżką kariery, ryzykiem braku pracy”. Wszystko to w opinii respondentów ma związek z niską świadomością społeczną, brakiem wiedzy o tym, jakie istotne problemy rozwiązuje ekonomia społeczna, jej specyfice, możliwościach aplikacyjnych. Konieczne jest – zdaniem badanych – prowadzenie kampanii informacyjnych uświadamiających obywatelom, czym jest ekonomia społeczna.

W opinii największej liczby respondentów najistotniejszym wyzwaniem dotyczącym kształcenia w zakresie ekonomii społecznej są „działania o charakterze informacyjnym i promocyjnym”. Powinny być one realizowane poprzez stworzenie odpowiedniej oferty i dotarcie z nią do osób zainteresowanych taką formą doksztalcenia. Podkreślano konieczność zmiany edukacji na bardziej praktyczną, włączenie przedsiębiorczości społecznej do „programu szkół ponadpodstawowych (a może i wcześniej)” oraz poszerzenie oferty akademickiej o tematykę przedsiębiorczości społecznej. „Jakość edukacji formalnej w tym zakresie musi się definitywnie zmienić na efektywniejszą”.

Ostatecznie jako źródła tych deficytów respondenci wskazali brak popytu na wiedzę w zakresie przedsiębiorczości społecznej oraz prowadzenie nieprawidłowej polityki w tym zakresie. Nieliczni respondenci byli zdania, iż jednym ze źródeł wskazanych problemów jest to, że ekonomia społeczna jest w Polsce zjawiskiem nowym.

Wywiady mające pogłębić badaną problematykę przeprowadzono z następującymi organizacjami, stanowiącymi otoczenie dla przedsiębiorców społecznych:

- Federacją Organizacji Pozarządowych (FOP),
- Fundacją Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE),
- Urzędem Miasta Tarnowa (UMT),

- Miejskim Ośrodkiem Pomocy Społecznej (MOPS) w Tarnowie,
- Fundacją im. Hetmana Jana Tarnowskiego wchodzącą w skład konsorcjum Małopolskiego Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES).

Koncentrowały się one głównie na edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej. Analiza wyników badań pozwala stwierdzić, że zdecydowana większość respondentów korzystała z bezpłatnej oferty edukacyjnej skierowanej do podmiotów ekonomii społecznej. Było to spowodowane brakiem środków finansowych na korzystanie z oferty płatnej, chociaż respondenci jednoznacznie stwierdzili, że istniejąca oferta bezpłatna w zakresie przedsiębiorczości społecznej jest niewystarczająca, jeżeli chodzi o liczbę szkoleń i zakres tematyczny. Badani uczestniczyli głównie w szkoleniach i warsztatach, niektórzy ukończyli studia podyplomowe z zakresu ekonomii społecznej. Oferta edukacyjna skierowana była do badanych podmiotów przez: urzędy pracy, urzędy marszałkowskie, Małopolskie Centrum Przedsiębiorczości, Towarzystwo Ziemi Chrzanowskiej, Fundację im. Hetmana Jana Tarnowskiego, Europejski Fundusz Społeczny, Małopolski Instytut Samorządu Terytorialnego i Administracji (MISTiA) w Krakowie, Zakład Spółdzielni Socjalnych, Tarnowski Inkubator Organizacji Pozarządowych, Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES), Regionalny Ośrodek Wspierania Ekonomii Społecznej (ROWES). Jedna osoba deklarowała, że zarówno ona, jak i jej współpracownicy korzystali z bezpłatnych spotkań z pracownikami urzędu pracy.

Kolejne pytania wywiadu pogłębianego dotyczyły własnych doświadczeń respondentów w zakresie edukacji dotyczącej przedsiębiorczości społecznej, opinii na temat ogólnie dostępnej oferty edukacyjnej: czy jest ona wystarczająca? jakie są jej zalety oraz wady? Opinie uczestników wywiadu odnośnie do edukacji dotyczącej przedsiębiorczości społecznej są różne. Część respondentów brała udział w wielu formach kształcenia, które oceniają jako przydatne, wartościowe i prowadzone przez kompetentne osoby.

Oceniając system kształcenia w zakresie szeroko pojętej ekonomii społecznej na różnych poziomach nauczania, respondenci stwierdzili, że edukacja w tym zakresie jest niewystarczająca, bazuje przede wszystkim na wiedzy teoretycznej. Proporcje edukacyjne pomiędzy teorią a praktyką są zachwiane i zwiększone w stosunku do teorii. Uczestnicy wywiadu wskazywali na konieczność konsultowania programów kształcenia z przedstawicielami ekonomii społecznej oraz innymi praktykami, a także wprowadzenia odpowiednich ram prawnych w tym zakresie. Takie działania według nich powinny się przyczynić do rozwoju kompetencji potrzebnych w prowadzeniu podmiotu społecznego.

Respondenci poproszeni o wskazanie rodzaju potrzebnej oferty edukacyjnej (szkolenia, studia, doradztwo, coaching, mentoring i inne) wskazywali w większości na potrzebę wsparcia w formie mentoringu, coachingu, doradztwa, a także na konieczność wymiany dobrych praktyk (m.in. wizyty studyjne), tworzenia sieci partnerów. Uzasad-

niali to koniecznością pozyskania pewnej niezbędnej wiedzy, aby prowadzić działalność w sposób skuteczny i efektywny. Uczestniczący w wywiadach byli przekonani, że jest to możliwe poprzez „wprowadzenie nowych i skutecznych obszarów edukacji, a więc coachingu jako wsparcia w poszukiwaniu rozwiązań, wzmacniania motywacji w osiągnięciu wyznaczonych celów, czy też wprowadzenie mentora jako eksperta i profesjonalisty w określonej dziedzinie celem przekazania własnej wiedzy i doświadczeń oraz pokazania sposobów i narzędzi rozwiązywania problemów”. Uczestnicy badania twierdzili, że przydatne mogą być szkolenia z zakresu: wystąpień publicznych, *fundraisingu*, działalności odpłatnej oraz działalności gospodarczej, aspektów biznesowych, a także kwestii związanych z urynkowaniem działalności. Także forma przekazywania wiedzy powinna według respondentów ulec zmianie i przejawiać się jako mniej formalna, z nakierowaniem na spotkania z praktykami, w trakcie których podejmuje się konkretne problemy, istotne z punktu widzenia podmiotów ekonomii społecznej (m.in. w formie „zadawania praktykom pytań, które mogą być przekazane wcześniej, aby móc przygotować się w sposób wyczerpujący do odpowiedzi”).

Respondenci dostrzegają również potrzebę rozwijania swoich kompetencji i umiejętności oraz poszerzania wiedzy zarówno w zakresie kompetencji twardych, a więc podstawowej wiedzy o ekonomii społecznej, uwarunkowaniach organizacyjno-prawnych, finansowych (w tym źródeł finansowania działalności), jak i kompetencji miękkich, które wielu z nich uważa nawet za „istotne na równi z kompetencjami twardymi”. Przekonanie takie jest spowodowane tym, że umiejętności miękkie są kluczowe dla prowadzenia efektywnej komunikacji, zaangażowania, współpracy, odpowiedzialności i realizowania tego, co jest istotne dla organizacji. Z punktu widzenia funkcjonowania podmiotów społecznych kompetencje interpersonalne i komunikacyjne są kluczowe.

Respondentom zadano także pytanie, czy istnieje potrzeba powszechnej edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej i czego powinna dotyczyć oraz na jakich szczeblach edukacji powinno się włączać przedsiębiorczość społeczną do programu nauczania (poziom podstawowy, ponadpodstawowy, wyższy).

Wszyscy respondenci jednoznacznie stwierdzili, że istnieje pilna potrzeba powszechnej edukacji w zakresie ekonomii społecznej. Wynika to z „konieczności zwiększenia świadomości społecznej w zakresie istotności przedsiębiorczości społecznej i problemów, jakie ona rozwiązuje zarówno na poziomie makro, jak i lokalnym”. „Powszechna edukacja powinna więc dotyczyć kształcenia kompetencji społecznych i obywatelskich, zwłaszcza w kontekście edukacji obywatelskiej, samorządności uczniowskiej, kształcenia ustawicznego”.

Z udzielonych odpowiedzi wynika, że komponent związany z przedsiębiorczością realizowany jest przede wszystkim w ujęciu, w którym eksponuje się konieczność

kształtowania zdolności i kompetencji umożliwiających odnalezienie się w realiach gospodarki wolnorynkowej, choć istotne są również inicjatywy dotyczące społecznej odpowiedzialności biznesu i zrównoważonego rozwoju.

Większość respondentów uważa, że nauka zagadnień związanych z przedsiębiorczością społeczną powinna odbywać się na szczeblu edukacji formalnej. Twierdzili także, że oferta edukacyjna w tym zakresie powinna być „włączana już na szczeblu podstawowym (a może nawet przedszkolnym), kiedy tworzy się wrażliwość na problemy społeczne oraz kształtuje pewne cechy charakteryzujące przedsiębiorcę, między innymi: zdolność do charyzmatycznego przywództwa, kreatywność, empatię, wrażliwość, otwartość na problemy społeczne, kompetencje multikulturowe, nowatorskie (nieszablonowe) myślenie”.

Respondenci stwierdzili także, że edukacja musi być bardziej nowoczesna, ukierunkowana na praktykę, wymianę doświadczeń i promowanie prowadzonej działalności, dlatego konieczne jest zaproponowanie zmian w kształceniu, aby pobudzić aktywność społeczną oraz kształtowanie postaw obywatelskich. Respondenci uważają, że „jednym z wyzwań rozwoju kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce jest dostosowanie treści nauczania do praktyki gospodarowania, w której inicjatywy ekonomii i przedsiębiorczości społecznej odgrywają coraz większą rolę”. W programach nauczania brakuje ukierunkowania przedsiębiorców, aby odważnie wchodzili na nowe rynki i segmenty gospodarki.

Uczestnicy wywiadu stwierdzili, że konieczne jest kształcenie przyszłych liderów i edukatorów przedsiębiorczości społecznej (nauczycieli akademickich, nauczycieli przedsiębiorczości, menedżerów), którzy zdobytą wiedzę i doświadczenie wykorzystają do uczenia innych.

Odpowiedzią na problemy związane z rozwojem przedsiębiorczości społecznej, według respondentów, jest stworzenie spójnej polityki i dialogu pomiędzy różnymi grupami:

- państwem (w zakresie tworzenia prawa);
- naukowcami (tworzącymi modele ekonomii i badającymi sektor ekonomii społecznej);
- jednostkami kształcącymi (szkoły, uczelnie oraz inne podmioty);
- samorządami;
- podmiotami ekonomii społecznej działającymi na rynku.

Kolejną grupą poddaną badaniu (wywiadowi pogłębionemu) było otoczenie przedsiębiorczości społecznej. Celem badania było zdiagnozowanie oraz próba sformułowania rekomendacji dotyczących systemu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Wywiady prowadzone były od września do października 2017 r. z przedstawicielami takich podmiotów, jak:

- Federacja Organizacji Pozarządowych,
- Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji,
- Urząd Miasta Tarnowa,
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Tarnowie,
- Fundacja im. Hetmana Jana Tarnowskiego.

Do przeprowadzenia wywiadów wykorzystano autorski scenariusz¹¹², który w części wprowadzającej zawierał pytania dotyczące wspierania przedsiębiorczości społecznej przez badaną organizację, wskazania podmiotów przedsiębiorczość społecznej, z którymi organizacja współpracuje oraz określenia, w jaki sposób przebiegała współpraca (harmonijnie czy problematycznie). Następnie respondentom zadano pytanie o rodzaj i zakres kompetencji, wiedzy, umiejętności, których brakuje podmiotom ekonomii społecznej.

W kolejnym module badawczym „edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej” spytano respondentów o prowadzenie przez ich organizacje działań edukacyjnych dotyczących przedsiębiorczości społecznej oraz adresatów, do których były one skierowane. Podsumowaniem tego modułu badawczego była istotna z punktu widzenia programów kształcenia dyskusja dotycząca dostępnej na rynku oferty edukacyjnej oraz jej znaczenia w dobrym przygotowaniu kadry dla przedsiębiorstw ekonomii społecznej.

Kolejny moduł badawczy obejmował pytania z zakresu potrzeb organizacji w edukacji przedsiębiorczości społecznej (m.in. jej zakresu, rodzaju potrzebnej wiedzy).

W dalszej części przedstawiono wnioski z pięciu indywidualnych wywiadów pogłębionych z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej.

Federacja Organizacji Pozarządowych (FOP)

Respondentem był mężczyzna trzydziestoczteroletni, posiadający około dziesięcioletnie doświadczenie w pracy w trzecim sektorze oraz doświadczenie we współpracy z podmiotami ekonomii społecznej, zajmujący stanowisko wiceprezesa Zarządu Federacji Organizacji Pozarządowych.

W odpowiedzi na zadawane pytania respondent stwierdził, że FOP wspiera przedsiębiorczość społeczną przez rzecznictwo, czyli występowanie w imieniu przedsiębiorstw społecznych i reprezentowanie ich interesów. Wsparcie to obejmowało szeroko rozumiane organizacje pozarządowe: fundacje, stowarzyszenia, w tym także fundacje i stowarzyszenia prowadzące dodatkową działalność gospodarczą, spół-

¹¹² Scenariusz wywiadu został przygotowany przez ekspertów opracowujących narzędzia badawcze w ramach realizacji projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” w programie „Dialog” Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

dzielnie socjalne. Trudnościami, które FOP napotkała podczas współpracy z wymienionymi podmiotami, były:

- problemy w zarządzaniu strukturą (każda ze zrzeszonych organizacji posiada własny zarząd, co zdaniem respondenta rodziło konflikty);
- problemy z niejednorodnym profilem działalności tych podmiotów, co powodowało realizację często wykluczających się celów;
- problemy z utrzymaniem motywacji do działania.

Zdaniem respondenta podmioty ekonomii społecznej mają trudności ze zrozumieniem istoty organizacji pozarządowych, brakuje podstaw i teorii dotyczących zrozumienia m.in. celów statutowych, misji (głównie rozwiązywanie problemów społecznych). Brak jest także pełnej wiedzy w zakresie przepisów prawa dotyczących zasad funkcjonowania podmiotów (ustawa o fundacjach, ustawa o stowarzyszeniach itd.). Respondent wskazał, że doskonałym wymogiem formalnoprawnym przed założeniem działalności byłoby zorganizowanie wizyty studyjnej w innej organizacji o podobnym profilu działalności, może w innym mieście, aby zobaczyć jak ona rzeczywiście funkcjonuje. Uzyskanie takiej wiedzy przełożyłoby się na skuteczniejsze działanie oraz głębsze zrozumienie „o co w tym wszystkim chodzi”.

Federacja nie prowadziła nigdy żadnych działań edukacyjnych dotyczących przedsiębiorczości społecznej. Starła się jednak o utworzenie inkubatora społecznego, czyli „takiego otoczenia dla organizacji pozarządowych, w którym znajdowałyby się wszystko, co jest niezbędne dla rozwoju (inkubowania) młodej organizacji. Byłoby to miejsce do prowadzenia działalności statutowej ze stanowiskami komputerowymi, miejsce na spotkanie z doradcami. Poza kwestiami infrastrukturalnymi głównym założeniem było, aby każda z organizacji, które tworzyłyby takie inkubatory ekonomii społecznej, wносиła wartość dodaną do innych organizacji, np. poświęcała trzy lub cztery w tygodniu na to, aby świadczyć bezpłatne usługi doradcze dla innych organizacji pozarządowych w zakresie tych kompetencji, które sama posiada”. W założeniach takiego inkubatora było także pozyskanie środków na finansowanie usług doradczych, świadczonych przez ekspertów i specjalistów z zewnątrz bezpłatnie podmiotom ekonomii społecznej.

Respondent uważa, że istniejąca oferta edukacyjna „absolutnie nie” odpowiada potrzebom przedsiębiorczości społecznej. Wynika to przede wszystkim z tego, że część organizacji uważa dodatkowe szkolenia za zbędne, natomiast pozostali potrzebują wysoko specjalistycznej oferty szkoleniowej. „Szkolenia, np. komputerowe, nawet w zakresie księgowym, są bardzo szablonowe, często tak naprawdę niewiele się dowiadujemy”. Z usługami doradczymi jest podobnie; nie ma możliwości pozyskania pełnej informacji przez zainteresowane podmioty, gdyż „pomimo tego, że w ramach

dostępnej oferty realizowane są usługi w zakresie prawnym, księgowym, marketingowym, nie są one szyte na miarę potrzeb. Wynika to z faktu, że tego typu usługi planuje się przy opracowywaniu wniosku o dofinansowanie, z którego mają być pozyskane środki na ich realizację. Często założenie teoretyczne, że każdy z przedsiębiorców społecznych będzie miał dziesięć godzin na skorzystanie z różnego rodzaju usług doradczych, w rzeczywistości nie jest realizowane. Kiedy przychodzi co do czego, okazuje się, że można skorzystać tylko z jednego zakresu doradztwa, pomimo że mamy potrzebę także innych”.

Respondent wskazał także na brak wsparcia w tej kwestii ze strony miasta; miasto nie jest partnerem. Chodzi głównie o wsparcie infrastrukturalne: „miasto w teorii posiada lokale, które jest w stanie udostępnić na atrakcyjnych warunkach, używać przedsiębiorcom społecznym. W rzeczywistości tego nie czyni. I jeszcze jedna rzecz, być może brakuje czegoś takiego jak *desk*¹¹³ tylko z przeznaczeniem dla organizacji pozarządowych. Sądzę również, że podmioty społeczne mogłyby być świetnym pośrednikiem – takim medium, które byłoby w stanie łączyć urząd ze społeczeństwem, obywatelami; czyli być taką instytucją pośredniczącą, która byłaby w stanie np. nadzorować, w jaki sposób są realizowane inicjatywy, doradzać gdzie szukać oszczędności, gdzie szukać wsparcia. Ostatecznie poprzez takie działanie mielibyśmy większą transparentność, większe zaangażowanie, czyli generalnie wniosek jest taki: brak partnera w postaci urzędu miasta”.

Obszary wsparcia edukacyjnego, przydatne dla organizacji respondenta, to: mentoring i coaching, umiejętność współpracy (komunikacji) z innymi podmiotami, uwzględniająca ich specyfikę.

Przedstawiciel FOP zwrócił także uwagę na bardzo istotny problem dotyczący wszystkich organizacji związanych z ekonomią społeczną, a mianowicie: małą atrakcyjność zawodu przedsiębiorcy społecznego. Stwierdził, że trzeba intensywnie takich pracowników motywować, aby pozostali i chcieli pracować. W innym przypadku są to osoby z „łapanki” stanowiący „martwe dusze” niezaangażowane w działalność podmiotów.

¹¹³ W tłumaczeniu jest to darmowa powierzchnia biurowa, dostępna dla wszystkich przedsiębiorców. Z *desku* może korzystać każdy, kto prowadzi działalność gospodarczą, potrzebuje spokojnego miejsca do pracy lub chce przeprowadzić szkolenie, czy też zorganizować spotkanie biznesowe. Rozwiązanie określane mianem *coworkingu* ma charakter pilotażowy i jest odpowiedzią na zapotrzebowanie zgłaszane przez przedsiębiorców prowadzących jednoosobową działalność gospodarczą. Tego rodzaju formę wsparcia wprowadzono w wielu miastach w Polsce i cieszy się ona sporym zainteresowaniem. Wśród jej atutów wymienia się m.in. możliwość nawiązania kontaktów biznesowych oraz oszczędności w wydatkach na wyposażenie własnego biura. Jest to szczególnie popularna forma działalności w środowisku freelancerów, czyli osób działających bez etatu, realizujących zlecenia w dziedzinie, w której są specjalistami.

Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE)

W wywiadzie indywidualnym Fundację reprezentowała kobieta trzydziestodwuletnia, posiadająca wykształcenie wyższe, pracownica instytucji będącej operatorem funduszy wspólnotowych i krajowych przeznaczonych na realizację międzynarodowych projektów edukacyjnych, także adresowanych do podmiotów ekonomii społecznej i wykorzystywanych przez nie. Organizacja, którą reprezentowała respondentka, oprócz tego, że jest operatorem wielu funduszy europejskich i krajowych, zajmuje się przede wszystkim edukacją w ujęciu międzynarodowym, organizowaniem szkoleń dla organizacji pozarządowych, pracowników młodzieżowych, prowadzeniem na szeroką skalę działalności edukacyjnej, organizacją wydarzeń promujących ideę uczenia się przez całe życie oraz współpracę międzynarodową. Fundacja wydaje także własne publikacje i periodyki. FRSE na co dzień współpracuje ze stowarzyszeniami, fundacjami oraz spółdzielniami socjalnymi.

Problemami, jakie pojawiły się we współpracy z podmiotami społecznymi, były według respondentki: brak podstawowej wiedzy o charakterze formalnoprawnym, częste zobowiązywanie się podmiotów do realizacji zadań trudnych czy zbyt odpowiedzialnych w stosunku do możliwości danej organizacji (posiadanej wiedzy i umiejętności oraz doświadczenia).

Reprezentantka FRSE stwierdziła, że przedsiębiorcom społecznym brakuje niezbędnych kompetencji miękkich, a w szczególności: kreatywności, dynamizmu działania, komunikatywności, elastyczności, nowatorskich inicjatyw, umiejętności pracy w grupie oraz właściwego zarządzania czasem. Kompetencje miękkie mają według respondentki ogromne znaczenie, ponieważ: „system edukacji formalnej w naszym kraju dość dobrze funkcjonuje. W szkołach średnich czy na studiach można uzyskać teoretyczną wiedzę w interesujących nas dziedzinach. Kuleje natomiast system kształcenia praktycznego, zdobywania doświadczenia. W ślad za tym osoby nie rozwijają swoich kompetencji miękkich, bardzo często je lekceważą. Natomiast ich znaczenie coraz bardziej doceniają pracodawcy. Moim zdaniem mają ogromne znaczenie w pracy w organizacji pozarządowej, pracy z ludźmi, w sytuacji, gdy pracując np. w spółdzielni socjalnej, każdy jest kowalem swojego losu i musi posiadać pewien zestaw uniwersalnych cech i kompetencji, które decydują o rozwoju organizacji”. Fundacja „nie prowadziła w sposób bezpośredni działań edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej, ale organizuje wiele różnorodnych szkoleń, w tym szkoleń międzynarodowych, wspiera także wymianę dobrych praktyk pomiędzy podmiotami”.

Respondentka była zdania, że dużym problemem edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej jest brak kształcenia specjalistycznego, praktycznego oraz duży deficyt

w wiedzy i doświadczeniu praktycznym kadry wykładowców, nauczycieli, szkoleniowców i trenerów: „Mam wrażenie, że osoby prowadzące przedsiębiorstwa społeczne (przedsiębiorcy społeczni) czy osoby będące członkami spółdzielni, stowarzyszeń potrzebują mocno interdyscyplinarnej oferty edukacyjnej. Kształcenie przedsiębiorców społecznych czy też dokształcanie ich nie może polegać na monotematycznych wykładach z zakresu rejestracji podmiotu, pozyskiwania dotacji na jego otwarcie i omówienia obowiązków sprawozdawczych. Potrzebna jest wiedza na temat zagadnień gospodarczych, wymiana dobrych praktyk, kształcenie praktyczne”. Występują także braki w stosowaniu innowacyjnych metod kształcenia, atrakcyjnych z punktu widzenia słuchaczy.

Pracownicy FRSE nie potrzebują wsparcia w zakresie edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej, gdyż: „Jesteśmy bardzo sprofesjonalizowaną organizacją i nie ma takiej potrzeby”. Rozmówczyni wskazała, że oferta edukacyjna dla przedsiębiorstw społecznych powinna być szeroka, interdyscyplinarna, łącząca w sobie zagadnienia gospodarcze oraz społeczne, ale także praktyczne, a więc: wymiana dobrych praktyk, kształcenie praktyczne, nauka komunikacji interpersonalnej, umiejętności współpracy z innymi podmiotami, ale także m.in. z mediami, administracją. Z drugiej jednak strony oferta edukacyjna musi też być specjalistyczna, skierowana do zaawansowanych w wiedzy o przedsiębiorczości społecznej.

Urząd Miasta Tarnowa (UMT)

Urząd reprezentowany był przez mężczyznę trzydziestoletniego, pracownika Wydziału Zdrowia i Polityki Społecznej UMT, odpowiedzialnego za przygotowywanie dokumentów strategicznych („Strategia rozwiązywania problemów społecznych miasta”, „Program działań na rzecz osób starszych w mieście”, „Program wspierania rodziny”), a także m.in. za współpracę z podmiotami ekonomii społecznej w mieście. Respondent posiadał wykształcenie wyższe oraz trzyletnie doświadczenie zawodowe w pracy w administracji publicznej.

Rozmówca wskazał, że współpraca podmiotów ekonomii społecznej z jednostkami samorządu terytorialnego polega na wzajemnych korzyściach: „Jednostki samorządu terytorialnego są bardzo ważnymi partnerami dla podmiotów ekonomii społecznej, niezbędnymi dla dobrego funkcjonowania sektora ekonomii społecznej. Korzyści płynące z takiej współpracy są obustronne. Lokalna społeczność zyskuje na współpracy samorządu z przedsiębiorcami społecznymi, a samorząd realizuje w ten sposób jeden ze swoich celów, jakim jest rozwiązywanie rozmaitych problemów społecznych”.

UMT współpracuje ze spółdzielniami socjalnymi (w tym również spółdzielniami socjalnymi założonymi przez osoby prawne), organizacjami pozarządowymi (w tym

fundacjami i stowarzyszeniami prowadzącymi działalność gospodarczą), centrami integracji społecznej, zakładem aktywności zawodowej. Współpraca z każdym z tych podmiotów przebiega inaczej: „Współpraca taka dzieli się na współpracę pozafinansową i finansową. Ta pierwsza polega na organizacji szkoleń, spotkań informacyjnych, prowadzeniu newslettera, który informuje o możliwości pozyskania funduszy bądź wzięcia udziału w rozmaitych projektach. Współpraca finansowa natomiast polega na zleceniu realizacji zadań publicznych w postaci powierzenia lub wspierania realizacji tych zadań. Wiąże się to z przekazaniem dotacji niezbędnych do sfinansowania poszczególnych działań przewidzianych w zadaniu publicznym. Innym rodzajem współpracy jest Zakład Aktywności Zawodowej (ZAZ), do którego zgodnie z decyzją Rady Miejskiej miasto będzie dopłacało w formie pensji dla osób w nim zatrudnionych. Dzięki dotacjom m.in. z PFRON-u będą oni zarabiali najniższą krajową. Oprócz pracy będą także przechodzili rehabilitację. W dłuższej perspektywie, ZAZ ma sam na siebie zarabiać. Urząd planuje także w przyszłym roku uruchomić pensjonat prowadzony przez niepełnosprawnych. Ma on być w pełni dostosowany do przyjmowania niepełnosprawnych gości, którzy będą tam mogli skorzystać z zabiegów leczniczych i rehabilitacyjnych. Będzie też można wynająć w nim salę na konferencję czy na przyjęcie”.

Respondent przyznał, że nie dostrzega problemów związanych ze współpracą z tymi podmiotami, stwierdził, że przebiega ona pomyślnie, chociaż dużo zależy od formy współpracy. „Z reguły jeśli dany podmiot współpracuje na zasadzie otrzymania jakiejś formy dotacji, to ten podmiot wywiązuje się z powierzonych mu zadań”. Respondent podkreślił również, że we współpracy dużą rolę odgrywa doświadczenie przedsiębiorców społecznych.

Przedstawiciel urzędu zdiagnozował, że przedsiębiorcom społecznym brakuje wielu kompetencji, wśród których za najbardziej istotną uznał umiejętność zbudowania, skonstruowania zespołu (kadry): „Należy umieć pracować z osobami tworzącymi dany podmiot, które nierzadko wywodzą się z grup wykluczonych bądź zagrożonych wykluczeniem”. Jednak dynamika zmian rynkowych powoduje, że istnieje konieczność ciągłego doszkalania się przedsiębiorców społecznych. UMT nigdy bezpośrednio nie realizował programów szkoleniowych skierowanych do podmiotów ekonomii społecznej. Realizuje je Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES).

Zdaniem respondenta dostępna na rynku oferta w zakresie kształcenia przedsiębiorców społecznych jest wystarczająca, ale – co bardzo istotne – brakuje tego typu wiedzy w obowiązkowym programie formalnego kształcenia (szczególnie na poziomie szkoły ponadpodstawowej, a może i podstawowej: „To, czego w mojej ocenie brakuje, to elementy wiedzy dotyczącej ekonomii społecznej na etapie szkoły średniej, na przedmiocie „przedsiębiorczość” czy też na studiach i specjalnościach ekonomii

na studiach. Pomijam oczywiście studia podyplomowe, które kształcą *stricte* w tym zakresie, ale też jej brakuje”. Rozmówca wskazał, że wiedza z zakresu przedsiębiorczości społecznej jest dostępna jedynie dla osób, które celowo jej poszukują. Pracownicy UMT nie potrzebują wsparcia edukacyjnego, chociaż, biorąc pod uwagę charakter działalności tej instytucji i zakres jej zadań, byłoby to może potrzebne. „Zadania, jakie realizuje UMT na rzecz wspierania podmiotów ekonomii społecznej, opierają się w dużej mierze na finansowym wspieraniu tworzenia lub funkcjonowania tych podmiotów. Zadania te wymagają innego typu wiedzy niż ta, jakiej potrzebują osoby prowadzące przedsiębiorczość społeczną. Jest to wiedza bardziej formalna niż praktyczna i dotyczy w większym stopniu znajomości przepisów ustawowych oraz przepisów prawa lokalnego, niż praktycznej wiedzy dotyczącej ekonomii społecznej”.

Rozmówca był zdania, że podmioty ekonomii społecznej potrzebują wiedzy o charakterze wszechstronnym: „wiedzy formalnoprawnej, aby móc sprawnie poruszać się wśród przepisów prawa, wiedzy ekonomicznej, by móc skutecznie funkcjonować na wolnym rynku, umiejętności pracy z osobami wykluczonymi”.

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Tarnowie (MOPS)

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej reprezentowany był przez trzydziestoletniego mężczyznę, posiadającego siedmioletnie doświadczenie zawodowe w MOPS. Stwierdził on, że MOPS współpracuje z organizacjami pozarządowymi, ale są to głównie Centra Integracji Społecznej (CIS). Współpraca ta polega na pośredniczeniu – kierowaniu na płatne staże ze środków zewnętrznych oraz doborze osób spełniających kryteria udziału w danym projekcie. „CIS stosuje specjalne formy aktywizujące osoby wykluczone, a więc tzw. świadczenie reintegracyjne (podobne do prawdziwego wynagrodzenia) za wykonywanie jakiejś pracy w warsztatach danego centrum lub w firmach zewnętrznych, które mają podpisane umowy z CIS. Wykonywane są najprostsze prace, między innymi utrzymanie zieleni, praca w restauracjach jako pomoc kuchenna, praca w hotelach (sprząatanie), praca w galeriach handlowych przy sprząataniu”.

Respondent stwierdził, że największe problemy we współpracy z podmiotami ekonomii społecznej sprawiają osoby wykluczone, które charakteryzują się małym zdyscyplinowaniem, nierespektowaniem panujących zasad, procedur czy reguł czasowych, nadużywające środków psychoaktywnych. Jednocześnie tę współpracę utrudnia brak doświadczenia i praktyki pracowników podmiotów ekonomii społecznej w zakresie pracy z takimi osobami wykluczonymi. Badany wskazuje, że zgodnie z jego wiedzą, MOPS nie realizował żadnych działań edukacyjnych skierowanych do podmiotów przedsiębiorczości społecznej.

Jeżeli chodzi o ofertę rynkową dotyczącą kształcenia przedstawicieli podmiotów ekonomii społecznej, respondent uznał, że oferta jest wystarczająca w zakresie pozyskiwania środków. Jednakże problem pojawia się w sytuacji, w której po otrzymaniu środków osoby zainteresowane muszą ze sobą współpracować i trudno im funkcjonować w zgodzie.

Zdaniem uczestnika badania pracownicy MOPS potrzebują dodatkowych działań edukacyjnych z zakresu przedsiębiorczości społecznej. Pośród rodzajów wiedzy, jakich zdaniem badanego potrzebują podmioty ekonomii społecznej, jest edukacja mieszana, czyli udział w niej jednostek samorządu terytorialnego (JST), organizacji pozarządowych oraz innych samorządowych. Wiedza przedsiębiorstw społecznych powinna być interdyscyplinarna i dotyczyć między innymi: zasad funkcjonowania różnych podmiotów na rynku (czym się różnią), funkcjonowania administracji oraz obejmować znajomość uwarunkowań prawnych tych działalności. Respondent także stwierdził, że w poszerzaniu kompetencji istotna jest wymiana doświadczeń między podmiotami, *benchmarking*, wymiana dobrych praktyk w zakresie funkcjonowania podmiotów społecznych i ich sukcesów społecznych i rynkowych. Respondent z całą mocą podkreślił, że ważniejsze od zdobycia dodatkowej wiedzy jest pozyskanie praktycznych umiejętności i doświadczenia. Dotyczy to głównie osób młodych, które potrzebują czasu, aby zrozumieć specyfikę funkcjonowania podmiotów społecznych i muszą nauczyć się współpracować z osobami wykluczonymi: „szkolenia monotematyczne albo dla jednorodnej grupy nie mają *networkingu*, nie dają możliwości na wymianę doświadczeń po zakończonym szkoleniu”.

Fundacja im. Hetmana Jana Tarnowskiego wchodząca w skład konsorcjum Małopolskiego Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES)

Fundacja reprezentowana była przez czterdziestosiemioletnią kobietę, posiadającą wykształcenie wyższe oraz siedmioletnie doświadczenie w pracy w charakterze kierownika projektów europejskich.

Respondentka wskazała na różnorodne działania prowadzone przez Fundację, skierowane do podmiotów ekonomii społecznej. Stwierdziła, że działania „dzielą się na trzy części: inkubację, animację i dotację. W ramach animacji, aktywujemy środowiska lokalne pod kątem ekonomii społecznej. Animacja ma za zadanie znaleźć w danym środowisku takie organizacje pozarządowe, które im w tym pomogą, zatrudnią. Drugą częścią jest inkubacja, czyli stworzenie takich możliwości, aby te miejsca pracy miały się gdzie inkubować, czyli stworzenie inkubatora ekonomii społecznej, który prowadzimy. Jest to miejsce, gdzie grupy inicjatywne, które będą chciały utworzyć przedsiębiorstwo społeczne, będą mogły przyjść i uzyskać doradztwo w zakresie: utworzenia przedsię-

biorstwa społecznego, otrzymania wsparcia infrastrukturalnego w postaci możliwości lokalowych oraz sprzętowych, inne doradztwo specjalistyczne, w tym księgowo (prowadzimy także księgowość dla nowo powstałych przedsiębiorstw społecznych), marketingowe, jak pozyskać klientów (negocjacyjne). Oprócz tego jest coaching, matchmaking, mentoring, najróżniejsze rodzaje doradztwa i szkolenia dostosowane do każdego przedsiębiorstwa społecznego. Dotacja – czyli środki na stworzenie przedsiębiorstwa społecznego, które potem przez pewien okres monitorujemy i cały czas pomagamy się rozwijać. Poza tym uczymy jednostki samorządu terytorialnego, w jaki sposób współpracować z przedsiębiorstwami społecznymi, jak i co im zlecać”.

Uczestniczka badania stwierdziła, że Fundacja współpracowała ze wszystkimi rodzajami przedsiębiorstw społecznych, między innymi: spółdzielniami socjalnymi, warsztatami terapii zajęciowej (głównie zakładami aktywizacji zawodowej, centrami integracji społecznej). Zdaniem rozmówczynie: „Nie ma możliwości, aby współpraca przebiegała harmonijnie, ponieważ różnorodność problemów w tym środowisku jest bardzo duża; organizacje pozarządowe zajmują się praktycznie każdą sferą życia publicznego: od bezpieczeństwa narodowego po wsparcie dla osób niepełnosprawnych. Poszczególne interesy są bardzo różne, dlatego nasze wsparcie polega na indywidualnym traktowaniu każdego. Tworzymy tzw. indywidualny plan rozwoju organizacji, która przychodzi do nas rozwiązywać trudne sprawy”. Istotnym problemem z punktu widzenia organizacji jest duża dynamika rynku pracy, w wyniku czego dokumenty opracowane przez Fundację dezaktualizują się z dnia na dzień. Założenia, które mieliśmy opracowane w dokumentach strategicznych dotyczące ekonomii społecznej dezaktualizują się właściwie z dnia na dzień. Aby temu sprostać, organizacja musi działać bardzo elastycznie. Także osoby wykluczone społecznie zmieniają się bardzo szybko i tutaj także konieczna jest elastyczność z naszej strony w podejściu do nich”.

Zdaniem respondentki „kompetencje pracowników Fundacji muszą być wysokie jako kadry OWES, ponieważ zobowiązują do tego standardy. Co roku organizacja uczestniczy obowiązkowo w cyklu szkoleń z zakresu ekonomii społecznej, gwarantowanych przez Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Natomiast jeżeli chodzi o potrzeby przedsiębiorców ekonomii społecznej, to przede wszystkim nabywanie umiejętności pracy z osobami wykluczonymi i tworzenie z nich zespołu osób pracujących. Jest to niezwykle trudne, ponieważ są to osoby długotrwale bezrobotne, bardzo często niepełnosprawne. Ta nieumiejętność pracy z osobami zagrożonymi wykluczeniem powoduje, że przedsiębiorstwa społeczne bardzo szybko się rozpadają. Druga sprawa to kwestia skomplikowanego prawa dla osób zakładających przedsiębiorstwo społeczne. Trudność w interpretacji kwestii dotyczących opodatkowania przedsiębiorstw społecznych, ich zróżnicowania pod względem formy prawnej. To

bardzo ważne, jeśli chodzi o prawo i ekonomię. Trzeci temat to znalezienie odpowiedniej formy przedsiębiorstwa społecznego dostosowanego do potrzeb często niszowych, szukanie niszy, np. produkt lokalny, którego jest bardzo dużo, natomiast nie ma koncepcji, w jaki sposób można go wypromować i sprzedać, zarabiając”.

Reasumując, wiedza i umiejętności, których brakuje podmiotom ekonomii społecznej to umiejętność pracy z osobami wykluczonymi, znajomość kwestii prawnych i ekonomicznych, brak wiedzy na temat promocji i zarabiania na produktach lokalnych: „Nieznajomość przepisów ustaw lub złe poruszanie się w gąszczu tych ustaw, powoduje, że przedsiębiorcy nagle dowiadują się o rzeczach, których nie wiedzieli na początku tworząc działalność”. Fundacja prowadzi szereg szkoleń skierowanych do podmiotów ekonomii społecznej, dotyczących: tworzenia przedsiębiorstwa społecznego, jego finansowania, możliwości korzystania z dotacji, przygotowania biznes planu.

Według respondentki na rynku występuje duża liczba działań edukacyjnych z zakresu przedsiębiorczości społecznej, natomiast brakuje powszechnej wiedzy zdobytej w szkole, na uczelni: „Nie spotkałam się, oprócz UEK w Krakowie, żeby w Małopolsce prowadzone były wykłady, na których przedstawiano by co to jest przedsiębiorstwo społeczne, jak się je zakłada i kto może być beneficjentem takiego przedsiębiorstwa społecznego. Na UEK jest Wydział Gospodarki i Administracji Publicznej i tam rzeczywiście oferowane są studia podyplomowe na temat ekonomii społecznej. Jednak zainteresowani są tylko ci, którzy związani są z tym zagadnieniem. Nie ma powszechnej wiedzy o przedsiębiorczości społecznej. Brakuje absolwentów, którzy kończąc wydział ekonomii, mieliby świadomość tego, że istnieje coś takiego jak ekonomia społeczna i chcieliby w takim sektorze pracować”. Ponadto organizacja, w której pracuje respondentka, jest jedyną instytucją prowadzącą podobne szkolenia na rynku lokalnym.

Respondenta stwierdziła, że brakuje edukacji z tego zakresu również na uczelniach wyższych, a podmioty ekonomii społecznej potrzebują wiedzy:

- prawno-ekonomicznej na temat prowadzenia przedsiębiorstwa społecznego;
- z zakresu współpracy z innymi oraz zarządzania zespołem osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (specyfika);
- dotyczącej szukania i definiowania obszarów działalności (nisz rynkowych, produktów lokalnych, ich promocji, sprzedaży), być może stworzenie franczyzy społecznej (na pewno wymaga stworzenia pewnej koncepcji przez świat nauki)¹¹⁴.

¹¹⁴ Klasyczna franczyza to rodzaj umowy między dwoma podmiotami, gdzie jeden oferuje drugiemu swoją markę, *know-how*, własność intelektualną i nierzadko również finansowanie w początkowej fazie. Drugi podmiot tworzy na tej podstawie bliźniaczy projekt biznesowy i dzieli się zyskami z działalności. Franczyza społeczna jest wzorowana na tym modelu, ale jej celem jest określony zysk społeczny, a nie tylko finansowy.

Po dokonaniu obiektywnej analizy wyników badań należy stwierdzić, że większość osób biorących udział w badaniu cechuje wysoki poziom wiedzy i doświadczenia zawodowego w zakresie współpracy z podmiotami ekonomii społecznej. Tylko jeden respondent nie legitymował się wieloletnim doświadczeniem.

Wnioski i rekomendacje

Z informacji przekazanych przez uczestników badania IDI można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Pośród sposobów wspierania przedsiębiorczości społecznej respondenci wymieniali: rzecznictwo, reprezentację interesów, prowadzenie szkoleń, animację oraz inkubację, kierowanie osób prywatnych na płatne staże.
2. Na ogół podmioty ekonomii społecznej, z którymi współpracowali respondenci, to stowarzyszenia, fundacje (również te prowadzące działalność gospodarczą), spółdzielnie socjalne. Nieliczni respondenci wskazali na współpracę z centrami integracji społecznej, zakładem aktywności zawodowej, spółkami *non profit*, warsztatami terapii zajęciowej.
3. Respondenci wskazywali na następujące trudności, które napotkali podczas współpracy z podmiotami przedsiębiorczości społecznej: problemy w zarządzaniu strukturą (każda ze zrzeszonych organizacji posiada własny zarząd, co zdaniem respondentów rodziło konflikty), różnorodne profile działalności tych podmiotów, co skutkowało różnymi, czasem wykluczającymi się celami, a także problemy w doborze programów szkoleniowych do zidentyfikowanych potrzeb, trudności z utrzymaniem motywacji do działania, brak doświadczenia po stronie podmiotów ekonomii społecznej, brak doświadczenia w zakresie pracy z osobami wykluczonymi oraz brak praktyki w tym zakresie.
4. Zdaniem respondentów kompetencje, których brakuje przedstawicielom podmiotów ekonomii społecznej, to: trudności ze zrozumieniem istoty organizacji pozarządowych, nieznajomość przepisów prawa, brak umiejętności skonstruowania kadry, nieznajomość kwestii formalnoprawnych, brak umiejętności współpracy.
5. Opinie respondentów w odniesieniu do dostępnej na rynku oferty w zakresie kształcenia podmiotów ekonomii społecznej są zróżnicowane. Niektórzy z nich uważają, że oferta jest wystarczająca, lecz większa część wskazuje na braki edukacyjne w zakresie kształtowania umiejętności praktycznych oraz brak kształcenia na etapie edukacji formalnej.

6. Wiedza i wsparcie, których w opinii badanych potrzebują podmioty ekonomii społecznej, to:
- mentoring, coaching;
 - wszechstronna wiedza (formalnoprawna, ekonomiczna, umiejętność pracy z osobami wykluczonymi);
 - interdyscyplinarna wiedza (zagadnienia gospodarcze, wymiana dobrych praktyk, kształcenie praktyczne, komunikacja interpersonalna, współpraca z mediami, współpraca z administracją);
 - umiejętność pracy w zespole i nabywanie kompetencji miękkich;
 - wiedza na temat promocji i znajdowania lokalnych produktów niszowych, a także efektywne tworzenie podmiotów ekonomii społecznej;
 - umiejętności praktyczne.

Zakończenie

Edukacja jest fundamentem rozwoju każdej przedsiębiorczości (także przedsiębiorczości społecznej), a jej celem jest kształcenie kompetencji przedsiębiorczych, które będą sprzyjać podejmowaniu nowych działań we wszystkich obszarach życia i prowadzić do osiągnięcia zamierzonych celów. Przedsiębiorcze zachowanie jest postawą pożądaną w systemie społecznym, ponieważ promując prawidłowe wartości przedsiębiorcze, kształtuje się normy i zasady etyczne oraz buduje pozytywny wizerunek osoby przedsiębiorczej. Co istotne, celem edukacji nie jest wyłącznie wykształcenie przedsiębiorców, ale osób przedsiębiorczych, które będą aktywnie wykonywać i doskonalić swoją pracę bez względu na jej rodzaj.

Tymczasem analiza podstaw programowych, programów studiów, programów kursów z obszaru ekonomii wykazała, że zagadnienie przedsiębiorczości społecznej w nich nie występuje lub pojawia się w marginalnym zakresie. W związku z tym istnieje pilna potrzeba kompleksowego podejścia do nauczania ekonomii, ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości społecznej. Konieczne jest zaproponowanie innowacyjnych zmian w kształceniu, aby pobudzić aktywność społeczną oraz kształtować postawy przedsiębiorczości społecznej.

Prowadzone badania pozwoliły zbadać, czy programy studiów i uczelnie kształtują u studentów cechy sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości społecznej, w tym między innymi: zdolność do charyzmatycznego przywództwa, przedsiębiorczość, kreatywność, empatię, wrażliwość, otwartość na problemy społeczne, kompetencje multikulturowe, nowatorskie (nieszablonowe) myślenie.

W wyniku badania przeprowadzonego w ramach realizacji celu 1 zidentyfikowano następujące deficyty w zakresie kształcenia w obszarze przedsiębiorczości społecznej:

1. Brak modelowej ścieżki kształcenia, umożliwiającej kształtowanie postaw przedsiębiorczości społecznej, kierowanej do:
 - przyszłych liderów/edukatorów ekonomii społecznej (nauczycieli akademickich, nauczycieli przedsiębiorczości, menedżerów), którzy zdobytą wiedzę i doświadczenie wykorzystają do uczenia innych;

- studentów, uczniów, słuchaczy, którzy będą uczestniczyć w zajęciach z zakresu ekonomii społecznej przygotowujących ich do pracy w przedsiębiorstwach społecznych, a także przygotowujących do tworzenia takich podmiotów i zarządzania nimi;
 - innych podmiotów (np. stowarzyszeń, fundacji, spółdzielni socjalnych, a także nowych form przedsiębiorstw społecznych wskazanych w opracowanym modelu), których członkowie będą zainteresowani podnoszeniem swoich kompetencji.
2. Deficyty w kształceniu na poziomach:
 - wychowania przedszkolnego i edukacji wczesnoszkolnej oraz szkolnej. W systemie *lifelong learning* (uczenia się przez całe życie) już na tym etapie edukacji istotne jest kształtowanie wrażliwości na problemy społeczne;
 - szkół ponadpodstawowych oraz szkół wyższych. Na tym etapie edukacji istotne jest kształtowanie cech przedsiębiorczości, takich jak: kreatywność, podejmowanie inicjatywy, zdolność do współpracy, wytrwałość w dążeniu do celu, samodyscyplina, zdolności przywódcze, zdolności organizacyjne, umiejętność podejmowania decyzji, otwartość na problemy społeczne, nieszablonowe myślenie;
 - studiów podyplomowych, które byłyby dostosowane do afiliacji instytucjonalnej słuchaczy i profilu ich zainteresowań.
 3. Deficyty w zakresie wiedzy i kompetencji kadry dydaktycznej (wykładowców, nauczycieli, szkoleniowców).
 4. Deficyty w tworzeniu, wdrażaniu i wykorzystywaniu nowych metod, form oraz narzędzi edukacyjnych adresowanych do szerokiego spectrum odbiorców i obejmujących zarówno teoretyczne, jak i praktyczne aspekty przedsiębiorczości społecznej.
 5. Deficyty w zmianie stereotypowego postrzegania przedsiębiorcy społecznego przez młodzież i studentów jako „nieudacznika”, któremu nie powiodło się zawodowo. Wynika stąd konieczność wykreowania właściwego wizerunku przedsiębiorcy społecznego – osoby wykonującej atrakcyjny zawód, rozwiązującej istotne problemy społeczne – w miejsce zawodu kojarzącego się z niskim wynagrodzeniem, nieatrakcyjną ścieżką kariery czy ryzykiem braku pracy.
 6. Deficyty w zakresie powszechnej wiedzy o przedsiębiorczości społecznej, jej specyfice i możliwościach aplikacyjnych oraz niska świadomość społeczeństwa polskiego na temat przedsiębiorczości społecznej i tkwiących w niej możliwościach rozwiązywania społecznych problemów w skali lokalnej oraz makroekonomicznej.

7. Deficyty w zakresie aktywnego wsparcia państwa dla inicjatyw przedsiębiorczości społecznej, które odgrywają coraz większą rolę, stając się narzędziem rozwiązywania kluczowych problemów społecznych (m.in. aktywizacji społecznej grup defaworyzowanych, bezrobocia, przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, budowania postaw obywatelskich, reintegrowania z rynkiem i społeczeństwem) – jest to zgodne z definicją, jaką przyjęto dla realizacji celów badawczych.

Wyniki badań ilościowych i jakościowych potwierdziły wszystkie przyjęte hipotezy badawcze:

- aktualne treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej są niewystarczające;
- aktualne treści i formy nauczania są niedostosowane do praktyki w zakresie przedsiębiorczości społecznej;
- stereotypy przedsiębiorczości społecznej nie stymulują zainteresowania kształceniem w tym zakresie;
- istnieje potrzeba wprowadzenia innowacyjnych programów kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej.

Za najważniejsze wyzwania w kształceniu w zakresie przedsiębiorczości społecznej, które były przedmiotem realizacji celu 2, uznano:

1. Dostosowanie treści nauczania do praktyki gospodarowania, w kontekście rozwoju kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce, w której inicjatywy ekonomii i przedsiębiorczości społecznej odgrywają coraz większą rolę. Konieczność wdrożenia działań w tym zakresie podkreślono w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego oraz w Krajowym Programie Rozwoju Ekonomii Społecznej (KPRES), w którym sformułowano odrębny cel odnoszący się do wzrostu kompetencji w obszarze ekonomii społecznej. Potwierdzają to również doświadczenia i rezultaty projektów systemowych, takich jak między innymi „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej” oraz „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii społecznej”. Głównym wnioskiem wynikającym z ich realizacji jest potrzeba dalszego kształcenia w zakresie ekonomii społecznej i to nie tylko w obrębie samego sektora, ale również w szerszym wymiarze obejmującym całe społeczeństwo. W tym zakresie podkreśla się zwłaszcza nieodzowność podejmowania inicjatyw edukacyjnych skierowanych do nauczycieli takich przedmiotów, jak: wiedza o społeczeństwie, podstawy przedsiębiorczości czy ekonomia w praktyce. Z doświadczeń Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, zdobytych w trakcie realizacji studiów podyplomowych z zakresu ekonomii społecznej, wynika, że działaniem pożądanym

byłoby opracowanie ścieżek specjalizacyjnych na studiach podyplomowych, które byłyby dostosowane do afiliacji instytucjonalnej słuchaczy i profilu ich zainteresowań. Podobne podejście eksponuje się w KPRES i nakreślonej w jego ramach koncepcji edukacji w obszarze ekonomii społecznej, gdzie akcentuje się zwłaszcza potrzebę opracowania nowych form i narzędzi edukacyjnych adresowanych do szerokiego spectrum odbiorców i obejmujących zarówno teoretyczne, jak i praktyczne aspekty przedsiębiorczości społecznej.

Głównymi potrzebami i oczekiwaniami w odniesieniu do kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej, zidentyfikowanymi w ramach realizacji celu 3, są:

1. Potrzeba kształcenia kompetencji społecznych i obywatelskich, zwłaszcza w kontekście edukacji obywatelskiej, samorządności uczniowskiej oraz kształcenia ustawicznego. Komponent związany z przedsiębiorczością realizowany jest przede wszystkim w ujęciu, w którym eksponuje się konieczność kształtowania zdolności i kompetencji umożliwiających odnalezienie się w realiach gospodarki wolnorynkowej, choć istotne są również inicjatywy dotyczące społecznej odpowiedzialności biznesu i zrównoważonego rozwoju.
2. Kształcenie młodych osób już na początku ścieżki edukacyjnej – dotyczy to zarówno przedszkoli, jak i szkół podstawowych. Osoby kończące studia nie posiadają wymaganych, szczególnie w tym obszarze, kompetencji miękkich – dotyczy to w głównej mierze umiejętności menadżerskich, liderkich, zarządzania kapitałem ludzkim, wizjonerstwa, kreatywności, zarządzania czasem, umiejętności radzenia sobie ze stresem. Jest to spowodowane brakiem odpowiedniego programu kształcenia nauczycieli i nauczycieli akademickich. Programy szkół i studiów nie są dostosowywane do szybko zmieniającego się otoczenia społeczno-gospodarczego oraz potrzeb rynku pracy. Brakuje kształcenia praktycznego (dualnego), włączania przedsiębiorców w proces kształcenia, praktyk studenckich w przedsiębiorstwach społecznych; co więcej, działające na uczelniach inkubatory przedsiębiorczości posiadają ograniczoną ofertę i często są prowadzone przez osoby, posiadające *stricte* teoretyczną wiedzę w obszarze przedsiębiorczości.
3. Kształcenie odpowiednich kompetencji twardych wśród osób kończących studia, ponieważ programy studiów nie są dostosowywane do potrzeb i oczekiwań gospodarki oraz rynku pracy, zwłaszcza w kontekście kształtowania umiejętności praktycznych w zakresie zarządzania i przedsiębiorczości. Konieczne w tej sytuacji jest włączenie praktyków i przedsiębiorców w proces kształcenia, ponieważ posiadają oni zarówno wiedzę teoretyczną, jak i praktyczne umiejętności w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej i społecznej.

Tematyka dotycząca przedsiębiorczości społecznej jest mało znana w społeczeństwie ze względu na ograniczone działania promocyjne i kampanie społeczne, które powinny przede wszystkim uzupełniać wiedzę i zmieniać stereotypy w tym obszarze. Dowodem na przytoczoną tezę były trudności, jakie pojawiły się podczas prób zdefiniowania przedsiębiorczości społecznej (uwzględnienie poprawności oraz zgodności ze stanem faktycznym) przez uczestników biorących udział w wywiadach indywidualnych i grupowych. Dodatkowo opinie o przedsiębiorczości społecznej, pojawiające się w wypowiedziach różnych osób, często mają negatywny wydźwięk, wynikający ze stereotypów (m.in. szereg osób uważa, że przedsiębiorstwa te wykorzystują osoby wykluczone oraz koncentrują się przede wszystkim na osiągnięciu zysku, nie zawsze uczciwie wykorzystując wrażliwość społeczną). Kampanie informacyjno-promocyjne, zachęcanie do zakładania przedsiębiorstw społecznych, wskazywanie korzyści działań społecznych, akcentowanie ich pozytywnego wpływu na otoczenie społeczno-gospodarcze to przykłady działań, które powinny być realizowane przez biznes, organizacje społeczne, samorząd i rząd w celu osiągnięcia efektu synergii w zmianie stereotypów dotyczących przedsiębiorczości społecznej.

Istotnym problemem, który wynika z badań przedsiębiorców społecznych i otoczenia wsparcia przedsiębiorczości społecznej, jest obowiązywanie skomplikowanych przepisów prawa bezpośrednio dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej i społecznej, a także nieszczelność przepisów związanych z ulgami i zwolnieniami, co sprawia, że wsparcie nie zawsze jest alokowane tam, gdzie jest ono najbardziej zasadne. Ustawodawca powinien wprowadzić zapisy, które ułatwią, a zarazem zachęcą potencjalnego przedsiębiorcę do zaangażowania się w tę formę działalności.

Niezwykle istotną kwestię w opinii respondentów stanowi brak odpowiedniego wsparcia dla przedsiębiorców społecznych zarówno w zakresie tworzenia i funkcjonowania, jak również rozwoju przedsiębiorstwa. Związane jest to z małą liczbą ekspertów, którzy posiadają niezbędną i pełną wiedzę oraz kompetencje w obszarze doradztwa na rzecz przedsiębiorczości społecznej. Rozwiązaniem tego problemu jest wprowadzenie nauczania przedsiębiorczości społecznej już na pierwszym poziomie edukacji oraz uruchomienie dla liderów kursów dokształcających, organizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego we współpracy z kadrą naukowo-dydaktyczną i praktykami.

Przegląd wybranych inicjatyw edukacyjnych w obszarze przedsiębiorczości społecznej, realizowanych w Polsce od 2003 r. pozwolił wyciągnąć wnioski, które były przedmiotem celu 4:

1. Istnieje potrzeba opracowania nowych form i narzędzi edukacyjnych adresowanych do szerokiego spectrum odbiorców i obejmujących zarówno teoretyczne, jak i praktyczne aspekty przedsiębiorczości społecznej.

2. Istnieje potrzeba dalszego kształcenia w zakresie ekonomii społecznej nie tylko w obrębie samego sektora, ale również w szerszym wymiarze obejmującym całe społeczeństwo.
3. Istnieje konieczność podejmowania inicjatyw edukacyjnych skierowanych do nauczycieli takich przedmiotów, jak: wiedza o społeczeństwie, podstawy przedsiębiorczości czy ekonomia w praktyce.
4. Celem studiów podyplomowych w zakresie przedsiębiorczości społecznej jest dostarczenie wiedzy i umiejętności niezbędnych osobom zainteresowanym prowadzeniem przedsiębiorstwa społecznego.
5. Pojawiają się także bardziej wyprofilowane propozycje, takie jak: wsparcie doradców biznesowych czy wykorzystanie modelu przedsiębiorczości w pracy z młodzieżą.
6. Część ofert edukacyjnych dedykowana jest szerokiemu gronu absolwentów pierwszego i drugiego stopnia studiów wyższych, inne zaś są skierowane wyłącznie do osób zajmujących się zawodowo pomocą i integracją społeczną lub takich, które chcą pełnić albo już pełnią wyspecjalizowane role na rzecz podmiotów ekonomii społecznej (np. studia dla doradców biznesowych).
7. Komponent związany z przedsiębiorczością jest realizowany przede wszystkim w ujęciu, w którym eksponuje się konieczność kształtowania zdolności i kompetencji umożliwiających odnalezienie się w realiach gospodarki wolnorynkowej.
8. Tylko nieliczne uczelnie w Polsce oferują studia pierwszego i drugiego stopnia oraz podyplomowe dedykowane problematyce przedsiębiorczości społecznej.
9. W realizowanych obecnie programach kształcenia na studiach pierwszego i drugiego stopnia zagadnienia teoretyczne przeważają nad praktycznymi.
10. Występuje tendencja włączania problematyki ekonomii społecznej w zakres standardowej, odpłatnej oferty studiów podyplomowych.

Reasumując, należy stwierdzić, że edukacja na rzecz przedsiębiorczości społecznej powinna być procesem długotrwałym, rozpoczynającym się na wczesnych etapach kształcenia i wychowania, dopasowanym do poziomu rozwoju człowieka oraz ukierunkowanym na przejawianie przedsiębiorczości w różnych obszarach, a nie tylko w aspekcie prowadzenia własnego przedsiębiorstwa. Odpowiednie formy oraz metody nauczania mogą służyć przekazywaniu potrzebnej wiedzy, zdobywaniu doświadczeń i rozwijaniu umiejętności przedsiębiorczych.

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK 1

Kwestionariusz ankiety typu CAWI A1 skierowanej do nauczycieli akademickich

Uwagi metodyczne

Kwestionariusz składa się z trzynastu pytań lub grup pytań zamkniętych z możliwością wypowiedzi otwartych.

W tabeli poniżej przedstawiono cele, jakie będą realizowane w ramach poszczególnych pytań, oraz techniki badania.

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
Definicja	Definicja przedsiębiorczości społecznej klaryfikuje będące przedmiotem badania pojęcie przedsiębiorczości społecznej, które nie przez wszystkich respondentów jest jednakowo rozumiane	Klaryfikacja podstawowego pojęcia, które jest przedmiotem badania
1	<ul style="list-style-type: none">▪ Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej przez respondenta – samoocena▪ Pytanie filtrujące	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
2	<ul style="list-style-type: none">▪ Źródła wiedzy problematyki przedsiębiorczości społecznej▪ Stopień zaawansowania tej wiedzy	<ul style="list-style-type: none">▪ Dotyczy respondentów pozytywnie zweryfikowanych w pytaniu 1▪ Do każdego pytania trzy możliwości wyboru odpowiedzi
3	Percepcja znaczenia przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu akademickim	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
4	Badanie postrzegania stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none">▪ Ocena stopnia innowacyjności każdej metody w skali 1–5▪ Ostatnie pytanie otwarte

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
5	Percepcja barier włączania przedsiębiorczości społecznej do programu nauczania w opinii respondentów	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Test zgodności z przedstawionymi opiniami w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
6	Wieloaspektowa opinia respondenta dotycząca przedsiębiorczości społecznej jako elementu kształcenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Test zgodności z przedstawionymi opiniami w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
7	Badanie opinii dotyczącej początków kształcenia w zakresie przedsiębiorczości społecznej	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
8	Badanie gotowości respondenta do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru	Wybór dychotomiczny
9–13	Metryczka	Podstawowe dane o respondencie

Szanowni Państwo,

Uprzejmie prosimy o wypełnienie ankiety, która jest częścią kompleksowych badań mających na celu stworzenie innowacyjnego modelu kształcenia w Polsce w zakresie przedsiębiorczości społecznej na różnych poziomach edukacji jako rozwiązania efektywnego i możliwego do zastosowania. Badania prowadzone są w ramach projektu naukowego finansowanego ze środków MNiSW z programu „Dialog” i zostaną zaprezentowane podczas ogólnopolskiej konferencji. Państwa wypowiedzi są dla nas bardzo cenne i pomocne w przygotowaniu programów studiów z opisami efektów kształcenia dla studiów: pierwszego stopnia, drugiego stopnia oraz studiów podyplomowych. Wypełnienie ankiety zajmie Państwu kilka minut.

Dziękujemy za poświęcony czas i współpracę.

Ankieta jest anonimowa. Zebrane informacje będą traktowane jako dane naukowe, statystyczne, historyczne i wykorzystane jako dane zagregowane.

dr Jolanta Stanienda
Kierownik Naukowy Projektu

Na potrzeby niniejszego badania przyjęto następującą definicję przedsiębiorczości społecznej:

Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy).

Zapoznałem się z definicją przedsiębiorczości, przechodzę dalej.

1. Problematyka przedsiębiorczości społecznej:

Proszę wybrać jedną odpowiedź.

- jest mi doskonale znana
- znam ją dość dobrze
- znam ją średnio
- znam ją w niewielkim stopniu
- jest mi nieznana – pomiń pytanie 2

2. Przedsiębiorczość społeczna jest:

Jeżeli TAK – proszę zaznaczyć 1, jeżeli NIE – proszę zaznaczyć 2, jeśli OKAZJONALNIE – 3.

- przedmiotem moich zajęć dydaktycznych w uczelni
- przedmiotem moich badań naukowych
- ważnym obszarem moich publikacji
- przedmiotem projektów wdrożeniowych z moim udziałem
- przedmiotem mojej działalności eksperckiej (doradczej, szkoleniowej itp.) poza uczelnią
- moim hobby, przedmiotem zainteresowań pozazawodowych
- ważnym przedmiotem rozmów i dyskusji

3. Jakie jest według Pana/Pani znaczenie zagadnienia przedsiębiorczości społecznej w nauczaniu akademickim?

Proszę zaznaczyć jedną odpowiedź.

- nieistotne
- istotne jedynie w kontekście nauczania na kierunkach ekonomicznych
- istotne jedynie w kontekście nauczania na kierunkach humanistycznych
- istotne i powinno być włączone jako element kształcenia na kierunkach ekonomicznych i humanistycznych
- istotne i powinno być włączone do treści kształcenia na wszystkich kierunkach studiów

4. Jakie metody nauczania przedsiębiorczości społecznej uważa Pan/Pani za innowacyjne?

Proszę ocenić każdą z nich w skali 1–5, gdzie: 1 – tradycyjne, 5 – bardzo innowacyjne.

- ćwiczenia audytoryjne (w dużej grupie – ok. 30 osób)
- ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo
- praca w podgrupach nad problemem i prezentacja
- przygotowywanie indywidualnych projektów
- przygotowywanie projektów przez grupy 2–3-osobowe
- odgrywanie ról, np. chcę założyć przedsiębiorstwo społeczne
- analiza konkretnych przypadków – omawianie, wnioski
- spotkanie z przedsiębiorcą społecznym lub wizyta w przedsiębiorstwie społecznym
- dyskusja nad zadaniem problemem
- debata oksfordzka (dwa przeciwstawne poglądy i skuteczność przekonania uczestników do swego poglądu)
- analiza i ocena różnych poglądów na dany temat
- gry edukacyjne
- e-learning
- inne (jakie?).....

5. Zakładając, że istnieją bariery włączania przedsiębiorczości społecznej do programu nauczania, to według Pana/Pani występują one, ponieważ:

Proszę ocenić zgodność każdego z poniższych stwierdzeń z Pana/Pani opinią w skali 1–5, gdzie: 1 – absolutnie się nie zgadzam, 5 – w pełni się zgadzam.

- brak jest zainteresowania studentów tą tematyką
- brak jest badań tego zainteresowania
- brak jest specjalistów do prowadzenia zajęć
- problematyka ta jest niedostrzegana przez twórców programów nauczania lub uznana za mało istotną
- występuje przeświadczenie o niskiej atrakcyjności tej wiedzy na rynku (niskie wynagrodzenia, nieatrakcyjna ścieżka kariery, ryzyko braku pracy itp.)
- ta wiedza powinna być realizowana na niższych szczeblach edukacji
- brak jest potrzeby kształcenia w tym kierunku
- inne (jakie?)

6. Proszę ocenić w skali od 1 (absolutnie się nie zgadzam) do 5 (w pełni się zgadzam) zgodność poniższych stwierdzeń z Pana/Pani opinią:

- przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia wszystkich przedsiębiorców
- przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia nie tylko przedsiębiorców
- przedsiębiorczość społeczna jest ważnym elementem kształcenia humanistów
- specjaliści od przedsiębiorczości społecznej mają dobre perspektywy na rynku pracy
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien kształtować wrażliwość społeczną
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien kształtować zaangażowanie społeczne
- jest duże zapotrzebowanie rynku na specjalistów z zakresu przedsiębiorczości społecznej
- przedsiębiorczość społeczna jest wspierana przez władze państwowe
- wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest wysoka
- wiedza w społeczeństwie na temat przedsiębiorczości społecznej jest potrzebna
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny kierunek *przedsiębiorczość społeczna*
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni ekonomicznych
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk społecznych
- na poziomie akademickim powinien być utworzony odrębny przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* na wszystkich kierunkach uczelni kształcących w obszarze nauk humanistycznych
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizowany jedynie na studiach podyplomowych
- przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* powinien być realizowany dodatkowo na studiach podyplomowych, kursach i szkoleniach
- ważne jest włączanie praktyków w proces nauczania przedsiębiorczości społecznej
- inne ważne Pana/Pani uwagi

7. Treści programowe lub przedmiot dotyczący przedsiębiorczości społecznej powinien pojawić się po raz pierwszy:

Proszę zaznaczyć jedną odpowiedź.

- w szkole podstawowej
- w szkole średniej
- na I stopniu studiów
- na II stopniu studiów
- na studiach doktoranckich
- na studiach podyplomowych
- na kursach dokształcających lub szkoleniach

8. Czy jest Pan zainteresowany pogłębieniem swojej wiedzy dotyczącej przedsiębiorczości społecznej?

- tak
- nie

9. Forma prawna uczelni będącej Pana/Pani miejscem zatrudnienia:

- uczelnia publiczna
- uczelnia niepubliczna

10. Rodzaj reprezentowanej przez Pana/Panią uczelni:

- akademia (jaka?)
- uniwersytet (jaki?)
- politechnika
- PWSZ
- inna (jaka?)

11. Pana/Pani stopień/ tytuł naukowy/zawodowy:

- magister
- doktor
- doktor habilitowany
- profesor

12. Reprezentowany przez Pana/Panią obszar nauki:

- nauki humanistyczne
- nauki społeczne
- nauki ścisłe
- nauki przyrodnicze
- nauki techniczne
- nauki rolnicze, leśne i weterynaryjne
- sztuki

13. Charakter Pana/Pani zatrudnienia:

- pracownik naukowo-dydaktyczny
- pracownik naukowy
- pracownik dydaktyczny

ZAŁĄCZNIK 2

Kwestionariusz ankiety typu CAWI S2 skierowanej do studentów

Uwagi metodyczne

Kwestionariusz składa się z dziewięciu pytań lub grup pytań zamkniętych z ograniczoną możliwością wypowiedzi otwartych.

W tabeli poniżej przedstawiono cele, jakie będą realizowane w ramach poszczególnych pytań oraz techniki badania.

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
Definicja	Definicja przedsiębiorczości społecznej klaryfikuje będące przedmiotem badania pojęcie przedsiębiorczości społecznej, które nie przez wszystkich respondentów jest jednakowo rozumiane	Klaryfikacja podstawowego pojęcia, które jest przedmiotem badania
1	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej przez respondenta – samoocena ▪ Pytanie filtrujące 	Wybór jednej odpowiedzi z zamkniętego zestawu
2	Źródła wiedzy: znajomość problematyki przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dotyczy respondentów pozytywnie zweryfikowanych w pytaniu 1. ▪ Wybór maksymalnie 5 odpowiedzi, uszeregowanie ich od najważniejszej (1) do najmniej ważnej (5)
3	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Percepcja przedsiębiorcy społecznego przez respondentów ▪ Percepcja stereotypów dotyczących przedsiębiorcy społecznego 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 ▪ Technika projekcyjna (opinie respondenta jako stereotypy społeczne)
4	Badanie oczekiwań i opinii dotyczących atrakcyjności i ważności przedsiębiorczości społecznej jako przedmiotu nauczania	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 ▪ Technika projekcyjna (opinie respondenta jako oczekiwania społeczne)
5	Badanie postrzegania stopnia innowacyjności wybranych metod nauczania przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ocena stopnia innowacyjności każdej metody w skali 1–5 ▪ Ostatnie pytanie otwarte
6	Opinia dotycząca oczekiwań związanych z ramami programowymi z przedsiębiorczości społecznej na kierunkach ekonomicznych	Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5
7	Opinie dotyczące potrzeby edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej	Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5

PYTANIE	CEL BADANIA	TECHNIKA BADANIA
8	<ul style="list-style-type: none"> Opinie dotyczące kompetencji i kształtowania postaw związanych z przedsiębiorczością społeczną w ramach edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej Bariery mentalne w nauczaniu przedsiębiorczości społecznej i ich postrzeganie 	<ul style="list-style-type: none"> Technika dyferencjału semantycznego w skali 1–5 Ocena stopnia zgodności respondenta z podanym stwierdzeniem Technika projekcyjna (opinie respondenta jako oczekiwania) lub stereotypy społeczne)
9	Metryczka i osobiste zainteresowanie respondenta problematyką przedsiębiorczości społecznej	<ul style="list-style-type: none"> Podstawowe dane o respondencie Ostatnie pytanie bada gotowość respondenta do pogłębienia wiedzy z badanego obszaru

Szanowni Państwo,

Uprzejmie prosimy o wypełnienie ankiety, która jest częścią kompleksowych badań mających na celu stworzenie innowacyjnego modelu kształcenia w Polsce w zakresie przedsiębiorczości społecznej na różnych poziomach edukacji jako rozwiązania efektywnego i możliwego do zastosowania. Badania prowadzone są w ramach projektu naukowego finansowanego ze środków MNiSW z programu „Dialog” i zostaną zaprezentowane podczas ogólnopolskiej konferencji. Państwa wypowiedzi są dla nas bardzo cenne i pomocne w przygotowaniu programów studiów z opisami efektów kształcenia dla studiów: pierwszego stopnia, drugiego stopnia oraz studiów podyplomowych. Wypełnienie ankiety zajmie Państwu kilka minut.

Dziękujemy za poświęcony czas i współpracę.

Ankieta jest anonimowa. Zebrane informacje będą traktowane jako dane naukowe, statystyczne, historyczne i wykorzystane jako dane zagregowane.

dr Jolanta Stanienda
Kierownik Naukowy Projektu

Na potrzeby niniejszego badania przyjęto następującą definicję przedsiębiorczości społecznej:

Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy).

Zapoznałem się z definicją przedsiębiorczości, przechodzę dalej.

1. Problematyka przedsiębiorczości społecznej:

Proszę wybrać jedną odpowiedź.

- jest mi doskonale znana
- znam ją dość dobrze
- znam ją średnio
- znam ją w niewielkim stopniu
- jest mi nieznana – pomiń pytanie 2

2. Gdzie spotkał się Pan / spotkała się Pani z zagadnieniem przedsiębiorczości społecznej?

Proszę wybrać maksymalnie 5 odpowiedzi od najważniejszego źródła – 1 do najmniej ważnego – 5.

- na studiach
- w szkole średniej
- na kursach, szkoleniach
- na seminariach, konferencjach
- przy doradztwie dotyczącym przedsiębiorstwa społecznego
- jako wolontariusz
- podczas pracy w przedsiębiorstwie społecznym
- podczas własnej aktywności społecznej
- w ramach koła naukowego
- w ramach własnych zainteresowań
- w mediach (TV, Internet, prasa itp.)
- gdzie indziej (gdzie?)

3. Przedsiębiorca społeczny w mojej opinii to:

Proszę zaznaczyć swoją opinię między dwiema skrajnymi cechami, gdzie: 1 – w pełni zgadzam się z pierwszą cechą, 2 – raczej zgadzam się z pierwszą cechą, 3 – opinia wypośrodkowana, 4 – raczej zgadzam się z drugą cechą, 5 – w pełni zgadzam się z drugą cechą.

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
człowiek aktywny						człowiek bierny
pasjonat						nieudacznik
przywódca						wykonawca
innowator						tradycjonalista
człowiek sukcesu						nieudacznik

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
społecznik						zawodowiec
człowiek o wiedzy interdyscyplinarnej						wąski specjalista
człowiek wykształcony						przyuczony do zawodu
człowiek o wysokich wartościach moralnych						człowiek o niskich wartościach moralnych
myślący globalnie						myślący lokalnie
człowiek wrażliwy						człowiek wyrachowany
godzien zaufania						raczej bym mu nie ufał/ufała

4. *Przedsiębiorczość społeczna* jako przedmiot nauczania w świetle wymogów współczesnej gospodarki jest:

Proszę zaznaczyć swoją opinię między dwiema skrajnymi cechami, gdzie: 1 – w pełni zgadzam się z pierwszą cechą, 2 – raczej zgadzam się z pierwszą cechą, 3 – opinia wypośrodkowana, 4 – raczej zgadzam się z drugą cechą, 5 – w pełni zgadzam się z drugą cechą.

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
potrzebny						niepotrzebny
innowacyjny						przestarzały
ważny						stratą czasu
perspektywiczny						nierozwojowy
atrakcyjny						nieatrakcyjny
praktyczny						teoretyczny
dostosowany do wymogów współczesnej gospodarki						niedostosowany do wymogów współczesnej gospodarki
dla mnie interesujący						dla mnie nudny

5. Jakie metody nauczania przedsiębiorczości społecznej uważa Pan/Pani za innowacyjne?

Proszę ocenić każdą z nich w skali 1–5, gdzie: 1 – tradycyjne, 5 – bardzo innowacyjne.

- ćwiczenia audytoryjne (w dużej grupie – ok. 30 osób)
- ćwiczenia symulacyjne wspomagane komputerowo
- praca w podgrupach nad problemem i prezentacja
- przygotowywanie indywidualnych projektów
- przygotowywanie projektów przez grupy 2–3-osobowe

- odgrywanie ról, np. chcę założyć przedsiębiorstwo społeczne
- analiza konkretnych przypadków – omawianie, wnioski
- spotkanie z przedsiębiorcą społecznym lub wizyta w przedsiębiorstwie społecznym
- dyskusja nad zadaniem problemem
- debata oksfordzka (dwa przeciwstawne poglądy i skuteczność przekonania uczestników do swego poglądu)
- analiza i ocena różnych poglądów na dany temat
- gry edukacyjne
- e-learning
- inne (jakie?).....

6. Przedmiot *przedsiębiorczość społeczna* w nauczaniu na kierunkach ekonomicznych powinien być:

Proszę zaznaczyć swoją opinię między dwiema skrajnymi cechami, gdzie: 1 – w pełni zgadzam się z pierwszą cechą, 2 – raczej zgadzam się z pierwszą cechą, 3 – opinia wypośredkowana, 4 – raczej zgadzam się z drugą cechą, 5 – w pełni zgadzam się z drugą cechą.

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
rozwijany						nie, jest go za dużo
obowiązkowy na wszystkich kierunkach studiów						obowiązkowy tylko na specjalności <i>przedsiębiorczość społeczna</i>
do wyboru na wszystkich kierunkach studiów						do wyboru na niektórych kierunkach studiów
bardziej praktyczny						bardziej teoretyczny
koniecznym elementem wiedzy uniwersalnej						koniecznym elementem wiedzy specjalistycznej

7. Myślę, że potrzeba inicjowania i rozwijania edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej jest:

Proszę zaznaczyć swoją opinię między dwiema skrajnymi cechami, gdzie: 1 – w pełni zgadzam się z pierwszą cechą, 2 – raczej zgadzam się z pierwszą cechą, 3 – opinia wypośredkowana, 4 – raczej zgadzam się z drugą cechą, 5 – w pełni zgadzam się z drugą cechą.

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
niska						wysoka
nieistotna						bardzo ważna
nie jest jeszcze pilna						pilna
spadająca						narastająca

8. Proszę ocenić stopień zgodności Pana/Pani opinii z podanymi stwierdzeniami między dwiema skrajnymi cechami:

Gdzie: 1 – w pełni zgadzam się z pierwszą cechą, 2 – raczej zgadzam się z pierwszą cechą, 3 – opinia wysośrodkowana, 4 – raczej zgadzam się z drugą cechą, 5 – w pełni zgadzam się z drugą cechą.

CECHA 1	1	2	3	4	5	CECHA 2
8.1. Udział w zajęciach dotyczących przedsiębiorczości społecznej powinno kształtować późniejsze zaangażowanie w działalność społeczną						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam
8.2. Nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na rozwój kompetencji potrzebnych na rynku pracy						
żaden						istotny
8.3. Nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na kształtowanie postaw obywatelskich						
żaden						zdecydowany
8.4. Nauczanie przedsiębiorczości społecznej ma wpływ na rozwijanie postaw solidarności, wspólnotowości, wzajemnego zaufania, wrażliwości						
żaden						zdecydowany
8.5. Efektywność przedsięwzięć społecznych jest uwarunkowana <u>bardziej</u>						
kwalifikacjami formalnymi						osobowością przedsiębiorcy
8.6. Każdy rodzaj przedsiębiorczości powinien realizować obok zysku również cele społeczne						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam
8.7. Problematyka przedsiębiorczości społecznej jest mało interesująca dla studentów						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam
8.8. Rynek pracy jest mało atrakcyjny finansowo dla absolwentów uczelni o tej specjalności						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam
8.9. Niewielkie są perspektywy rozwojowe dla specjalistów ds. przedsiębiorczości społecznej						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam
8.10. Ta wiedza powinna być realizowana na niższych szczeblach edukacji lub w ramach kursów dokształcających, a nie na studiach						
w pełni się zgadzam						absolutnie się nie zgadzam

9. Informacje o sobie

1) Płeć:

kobieta

mężczyzna

2) Rok studiów:

- 3) Stopień studiów:
- licencjackie/inżynierskie
 - magisterskie
 - doktoranckie
- 4) Uczelnia:.....
- 5) Kierunek studiów:
- 6) Specjalność.....
- 7) Czy jest Pan zainteresowany / Pani zainteresowana pogłębieniem swojej wiedzy dotyczącej przedsiębiorczości społecznej?
- tak
 - nie

ZAŁĄCZNIK 3

Kwestionariusz wywiadu indywidualnego z przedsiębiorcami społecznymi

Moduł I. Pytania wprowadzające

Przedstawienie celu spotkania/wywiadu.

Prośba o zgodę na nagrywanie wywiadu – poinformowanie rozmówcy, że nagranie zostanie wykorzystane tylko w wewnętrznych pracach projektowych.

Czas wywiadu: ok. 1,5 godz.

Wymiana wizytówek – niezadawanie pytań o informacje zawarte w wizytówce, ewentualne dookreślenie zajmowanego obecnie (ewentualnie wcześniej) stanowiska lub pełnionej funkcji; wykształcenia formalnego (może być inne niż zajmowane stanowisko; typ ukończonej szkoły, uczelni); wieku (niezadawanie pytania wprost, ale oszacowanie po zakończeniu wywiadu); doświadczenia zawodowego.

Prośba o zebranie materiałów i dokumentów dotyczących działalności organizacji.

Podanie definicji przedsiębiorczości społecznej stosowanej w projekcie: „Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy)”.

Moduł II. Przebieg i uwarunkowania działalności

- Proszę o wskazanie kamieni milowych w rozwoju Państwa organizacji.
- Jakie czynniki okazały się najbardziej istotne dla powodzenia prowadzonych przez Państwa działań?
- Jakie czynniki stanowiły utrudnienie w prowadzeniu działalności? Proszę wyjaśnić dlaczego.

Moduł III. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej

- Czy korzystała Pani / korzystał Pan z dostępnej oferty edukacyjnej dotyczącej przedsiębiorczości społecznej? Jeśli tak, to w jakiej formie?
(Badacz przeprowadzający wywiad może wskazać przykładowe formy edukacji, takie jak: szkolenia, studia. Można podzielić je na formalne i nieformalne i podać przykłady.)
- Jak ocenia Pani/Pan to doświadczenie?
- Czy było ono użyteczne dla działalności podmiotu, w którym Pani/Pan pracuje? Jeśli nie, to dlaczego?
- Kto był organizatorem oferty, z której Pani skorzystała / Pan skorzystał?
- Czy była to edukacja odpłatna?
- Czy Pani/Pana współpracownicy korzystali z dostępnej na rynku oferty edukacyjnej dotyczącej przedsiębiorczości społecznej?
(Jeśli tak, badacz przeprowadzający wywiad zadaje pytania pomocnicze wskazane powyżej.)

Uzupełniając pytania o Pani/Pana własne doświadczenia w zakresie edukacji dotyczącej przedsiębiorczości społecznej, proszę o podzielenie się opinią na temat ogólnie dostępnej oferty edukacyjnej w zakresie tego tematu:

- Czy jest ona wystarczająca?
- Jakie są jej zalety i wady?
- Jeżeli miałyby Pani / miałby Pan wpływ na tworzenie oferty edukacyjnej, to jakie kompetencje powinna ona kształtować, aby rozwijać przedsiębiorczość społeczną?

Moduł IV. Problemy dotyczące edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej

- Proszę o wskazanie najważniejszych Pani/Pana zdaniem problemów, które dotyczą edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce.
- Z czego te problemy wynikają? (pytanie o źródła tych problemów).

Moduł V. Wyzwania w zakresie edukacji o przedsiębiorczości społecznej

- Proszę o wskazanie najważniejszych wyzwań dotyczących kształcenia w zakresie ekonomii społecznej.

(Pytania z zakresu przewidywanych kierunków rozwoju i prognoz dotyczących edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej i koniecznych działań muszą być moderowane przez badacza pod kątem teraźniejszości i planowanych kierunków rozwoju obszaru przedsiębior-

czości społecznej, a także zmian w edukacji na różnych poziomach, takich jak: szkolnictwo ponadpodstawowe, studia pierwszego/drugiego stopnia, studia podyplomowe, kursy).

Bezpośrednio po zakończeniu wywiadu dokonano subiektywnej oceny:

- respondenta (płeć, szacunkowy wiek, osobowość, kompetencje, specyfika, cechy charakterystyczne, otwartość, ogólne wrażenie, np. „ględzi” lub „jest rzeczowy i konkretny”, „jest niedecyzyjny” itp.);
- jakości udzielonych informacji i ich przydatność w rozwiązaniu problemu badawczego (np. „zbacza z tematu”, „rzeczowo i konkretnie”, „sam dużo wie o problemie”, „sam niewiele wie i ciągle wzywa pracowników”, „mało zorientowany w temacie” itp.);
- powiązania respondenta z jego funkcją (np. „niewłaściwy człowiek na tym stanowisku”, „świetny w tym, co robi”, „powinien być na wyższym/nieższym stanowisku” itp.).

ZAŁĄCZNIK 4

Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z przedsiębiorcami społecznymi

Moduł I. Pytania wprowadzające

Przedstawienie celu spotkania/wywiadu.

Prośba o zgodę na nagrywanie wywiadu – poinformowanie rozmówcy, że nagranie zostanie wykorzystane tylko w wewnętrznych pracach projektowych.

Czas wywiadu: ok. 1,5 godz.

Wymiana wizytówek – niezadawanie pytań o informacje zawarte w wizytówce, ewentualne dookreślenie zajmowanego obecnie (ewentualnie wcześniej) stanowiska lub pełnionej funkcji; wykształcenia formalnego (może być inne niż zajmowane stanowisko; typ ukończonej szkoły, uczelni); wieku (niezadawanie pytania wprost, ale oszacowanie po zakończeniu wywiadu); doświadczenia zawodowego.

Prośba o zebranie materiałów i dokumentów dotyczących działalności organizacji.

Podanie definicji przedsiębiorczości społecznej stosowanej w projekcie: „Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy)”.

Moduł II. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej

- Czy korzystała Pani / korzystał Pan z dostępnej oferty edukacyjnej dotyczącej przedsiębiorczości społecznej? Jeśli tak, to w jakiej formie?
(Badacz przeprowadzający wywiad może wskazać przykładowe formy edukacji, takie jak: szkolenia, studia. Można podzielić je na formalne i nieformalne i podać przykłady.)
- Jak ocenia Pani/Pan to doświadczenie?
- Czy było ono użyteczne dla działalności podmiotu, w którym Pani/Pan pracuje? Jeśli nie, to dlaczego?
- Kto był organizatorem oferty, z której Pani skorzystała / Pan skorzystał?

- Czy była to edukacja odpłatna?
- Czy Pani/Pana współpracownicy korzystali z dostępnej na rynku oferty edukacyjnej dotyczącej przedsiębiorczości społecznej?
(Jeśli tak, badacz przeprowadzający wywiad zadaje pytania pomocnicze wskazane powyżej.)

Uzupełniając pytania o Pani/Pana własne doświadczenia w zakresie edukacji dotyczącej przedsiębiorczości społecznej, proszę o podzielenie się opinią na temat ogólnie dostępnej oferty edukacyjnej w zakresie tego tematu:

- Czy jest ona wystarczająca?
- Jakie są jej zalety i wady?
- Jeżeli miałyby Pani / miałyby Pan wpływ na tworzenie oferty edukacyjnej, to jakie kompetencje powinna ona kształtować, aby rozwijać przedsiębiorczość społeczną?

Moduł III. Potrzeby w zakresie edukacji o przedsiębiorczości społecznej

- Z punktu widzenia rozwoju Pani/Pana organizacji, jakiego rodzaju oferta edukacyjna (szkolenia, studia, doradztwo, coaching, mentoring, inne) byłaby Państwu potrzebna? Dlaczego akurat te formy?
- W jakich obszarach/tematach widzą Państwo potrzebę rozwijania swoich kompetencji i umiejętności oraz wiedzy?
- Czy Pani/Pana zdaniem istnieje potrzeba powszechnej edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej? Jeśli tak, to czego powinna dotyczyć?
- Na jakich szczeblach edukacji dostrzega Pani/Pan potrzebę włączenia przedsiębiorczości społecznej (szczebel podstawowy, ponadpodstawowy, wyższy)?

Moduł IV. Oczekiwania w zakresie edukacji o przedsiębiorczości społecznej

- Jakie są Państwa oczekiwania dotyczące edukacji w zakresie przedsiębiorczości społecznej?
- Rozwijania jakiego typu oferty edukacyjnej oczekiwaliby Państwo?
- Kto Pani/Pana zdaniem powinien zajmować się edukacją?
- Kogo ta edukacja powinna dotyczyć (kto powinien być jej odbiorcą)?

Bezpośrednio po zakończeniu wywiadu dokonano subiektywnej oceny:

- respondenta (płeć, szacunkowy wiek, osobowość, kompetencje, specyfika, cechy charakterystyczne, otwartość, ogólne wrażenie, np. „głędzi” lub „jest rzeczowy i konkretny”, „jest niedecyzyjny” itp.);

- jakości udzielonych informacji i ich przydatność w rozwiązaniu problemu badawczego (np. „zbacza z tematu”, „rzeczowo i konkretnie”, „sam dużo wie o problemie”, „sam niewiele wie i ciągle wzywa pracowników”, „mało zorientowany w temacie” itp.);
- powiązania respondenta z jego funkcją (np. „niewłaściwy człowiek na tym stanowisku”, „światny w tym, co robi”, „powinien być na wyższym/nieższym stanowisku” itp.).

ZAŁĄCZNIK 5

Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z otoczeniem przedsiębiorczości społecznej

Moduł I. Pytania wprowadzające

Przedstawienie celu spotkania/wywiadu.

Prośba o zgodę na nagrywanie wywiadu – poinformowanie rozmówcy, że nagranie zostanie wykorzystane tylko w wewnętrznych pracach projektowych.

Czas wywiadu: ok. 1,5 godz.

Wymiana wizytówek – niezadawanie pytań o informacje zawarte w wizytówce, ewentualne dookreślenie zajmowanego obecnie (ewentualnie wcześniej) stanowiska lub pełnionej funkcji; wykształcenia formalnego (może być inne niż zajmowane stanowisko; typ ukończonej szkoły, uczelni); wieku (niezadawanie pytania wprost, ale oszacowanie po zakończeniu wywiadu); doświadczenia zawodowego.

Prośba o zebranie materiałów i dokumentów dotyczących działalności organizacji.

Podanie definicji przedsiębiorczości społecznej stosowanej w projekcie: „Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy)”.

- Proszę wskazać, w jaki sposób Państwa organizacja wspiera przedsiębiorczość społeczną.
- Z jakiego rodzaju podmiotami przedsiębiorczości społecznej dotychczas Państwo współpracowali?
- Jak wyglądała ta współpraca? Czy przebiegała ona harmonijnie, czy też występowały jakieś problemy? Na czym one polegały?

Pytanie nie dotyczy wprost edukacji, ale uzyskane odpowiedzi można wykorzystać w kontekście formułowania zakresu przedmiotowego programów kształcenia, jako stanowiące odpowiedź na zidentyfikowane problemy:

- Jakich kompetencji, wiedzy i umiejętności Państwa zdaniem brakuje podmiotom ekonomii społecznej?

Moduł II. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości społecznej

- Czy Państwa organizacja prowadziła jakiegokolwiek działania edukacyjne dotyczące przedsiębiorczości społecznej? Jeśli tak, to jakie to były działania? Kto był odbiorcą tych działań?
- Czy dostępna na rynku oferta edukacyjna dobrze przygotowuje kadry dla przedsiębiorstw ekonomii społecznej?

Moduł III. Potrzeby w zakresie edukacji o przedsiębiorczości społecznej

- Czy pracownicy Państwa instytucji potrzebowaliby wsparcia edukacyjnego, by skutecznie realizować powierzone im zadania? Jeśli tak, to w jakim zakresie?
- Biorąc pod uwagę Państwa doświadczenia we współpracy z przedsiębiorstwami ekonomii społecznej, jakiego rodzaju wiedzy potrzebują tego typu podmioty?

Bezpośrednio po zakończeniu wywiadu dokonano subiektywnej oceny:

- respondenta (płeć, szacunkowy wiek, osobowość, kompetencje, specyfika, cechy charakterystyczne, otwartość, ogólne wrażenie, np. „głędzi” lub „jest rzeczowy i konkretny”, „jest niedecyzyjny” itp.);
- jakości udzielonych informacji i ich przydatność w rozwiązaniu problemu badawczego (np. „zbacza z tematu”, „rzeczowo i konkretnie”, „sam dużo wie o problemie”, „sam niewiele wie i ciągle wzywa pracowników”, „mało zorientowany w temacie” itp.);
- powiązania respondenta z jego funkcją (np. „niewłaściwy człowiek na tym stanowisku”, „światny w tym, co robi”, „powinien być na wyższym/niższym stanowisku” itp.).

ZAŁĄCZNIK 6

Scenariusz wywiadu grupowego z nauczycielami akademickimi

Moduł I. Informacje wprowadzające

Informacje o celu badania, rejestracji spotkania, przedstawienie się moderatora i grupy.

Moduł II. Badanie właściwe

Badanie percepcji pojęcia przedsiębiorczość społeczna: *Co rozumiem pod pojęciem przedsiębiorczości społecznej?* (10 min).

Badanie to będzie przeprowadzone najpierw jako pytanie indywidualne anonimowe z prośbą o zapis odpowiedzi na kartce przez każdego respondenta (by wyeliminować zjawisko konformizmu grupowego, czyli że wypowiedź poprzedniego respondenta ma wpływ na dalsze wypowiedzi lub stwierdzenie, że zgadzam się ze zdaniem Pani X / Pana Y).

Po zebraniu indywidualnych głosów następuje dyskusja pogłębiająca i klaryfikująca zebrane opinie, prowadząca do wypracowania w wyniku dyskusji definicji przedsiębiorczości społecznej. Po grupowym zdefiniowaniu pojęcia, przedstawia się jedną z naukowych definicji przedsiębiorczości społecznej, która została przyjęta w projekcie i bada dystans oraz pominięte ważne obszary, doceniając kreatywność grupy.

Podanie definicji przedsiębiorczości społecznej stosowanej w projekcie: „Przedsiębiorczość społeczna jest rozumiana jako działalność, w trakcie której realizuje się jednocześnie cele ekonomiczne i społeczne (głównymi cechami przedsiębiorczości społecznej są: brak nastawienia na zysk; aktywizacja grup ludzi wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem, np. bezrobotnych, niepełnosprawnych; kreowanie systemu wartości i postaw zorientowanych na kapitał społeczny, a nie na kapitał finansowy)”.

Stereotypy przedsiębiorczości społecznej w Polsce: *Jakie są stereotypy przedsiębiorczości społecznej w Polsce?* (15 min).

Jest to badanie techniką projekcyjną polegającą na wyobrażeniu stereotypu pozytywnego i negatywnego – praca w 2 grupach, prezentacja wyników i wniosków. W przypadku grupy biernej, mało aktywnej lub zablokowanej można zastosować dodatkowo tech-

nikę animalizacji (skojarzenie ze zwierzęciem – wariant „na wesoło”) lub personifikacji (skojarzenie z człowiekiem), inne testy skojarzeń (np. z samochodem). Można wzmocnić przekaz dowcipnymi rysunkami na tablicy wykonywanymi przez respondentów.

Badacz musi wykazać się dużą umiejętnością prowadzenia wywiadów grupowych pogłębionych (ze względu na zróżnicowane typy grup i ich nieprzewidywalną dynamikę) i w razie potrzeby stosować technikę animalizacji lub personifikacji.

Można także stosować inne techniki dla wzmocnienia kreatywności grupy badanej, między innymi badanie opinii w sprawie edukacji przedsiębiorczości społecznej.

Badanie to będzie przeprowadzone najpierw jako zestaw 2 pytań indywidualnych anonimowych z prośbą o zapis na kartce przez każdego respondenta (by wyeliminować zjawisko konformizmu grupowego):

- Jakie są najważniejsze problemy związane z edukacją w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce? (5 min)
- Jak wyobrażam sobie innowacyjny model kształcenia z przedsiębiorczości społecznej? (10 min)

Po zebraniu indywidualnych głosów następuje dyskusja pogłębiająca i klaryfikująca zebrane opinie, prowadząca do wypracowania w wyniku dyskusji wspólnych modelowych lub alternatywnych rozwiązań. W zależności od dynamiki i charakteru grupy można zastosować test skojarzeń, test niedokończonych zdań, technikę kolażu, pracę w dwóch grupach, odgrywanie ról (15 min).

- Pytania o najważniejsze problemy związane z edukacją w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce.
- Pytania o proponowany model kształcenia z przedsiębiorczości społecznej.

Podziękowanie uczestnikom, zakończenie spotkania, wręczenie drobnych upominków.

Po każdym zebraniu pojedynczych odpowiedzi i wypowiedzi następuje dyskusja pogłębiająca i klaryfikująca.

Bibliografia

- Abramowski E., *Idee społeczne kooperatywności. Znaczenie spółdzielczości dla Polski*, Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1907.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Kreowanie ładu społecznego*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2005.
- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Bacia E., Pazderski F., Żmijewska-Kwirąg S., *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju* [online], Opracowanie przygotowane w ramach projektu „Engage! Building together European learning material on education for citizenship” realizowanego w programie Erasmus+, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2017, <http://innowacje.org.pl/wp-content/uploads/2017/05/Edukacja-obywatelska-w-Polsce.pdf> (dostęp: 27.09.2017).
- Baza rezultatów*, [w:] Program Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL [online], Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2017, <http://equal.org.pl/baza.php?M=18&PID=47&PPID=117&lang=pl> (dostęp: 15.11.2017).
- Becker G.S., Mincer J., *Schooling, Experience and Earnings*, NBER, Columbia University Press, New York 1974.
- Beyond NPIs: The Third or Social Economy (TSE) Sector*, [w:] *Handbook on Non-Profit Institutions in the System of National Accounts*, United Nations, New York 2016.
- Blair T., *Trzecia droga: nowa polityka na nowe stulecie*, [w:] T. Kowalik (wybór i oprac.), *Spory wokół Nowej Trzeciej Drogi*, Scholar, Warszawa 2001.
- Bourdieu P., *The forms of capital*, [w:] J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (s. 241–258), Greenwood, Westport 1986.
- Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2016 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
- CEP-CMAF Charter on Social Economy* [online], Bruksela 2002, www.cepcmaf.org (dostęp: 12.05.2017).

- Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015.
- Dlaczego ekonomia na Politechnice?*, [w:] *Ekonomia: studia stacjonarne I stopnia* [online], Politechnika Gdańska, Wydział Zarządzania i Ekonomii, Gdańsk 2017, <https://zie.pg.edu.pl/ekonomia> (dostęp 15.11.2017).
- Drucker P.F., *Zarządzanie organizacją pozarządową. Teoria i praktyka*, Fundusz Współpracy; Program Phare Dialog Społeczny NGOs, Warszawa 1995.
- Działalność Organizacji Non-Profit w 2015 r.: zarządzanie i współpraca*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2017.
- Działania i cele Tygodnia ES* [online], Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków 2017, <http://www.es.malopolska.pl/promocja-i-edukacja/tydzien-ekonomii-spoecznej/dzialania-i-cele-tygodnia-es/> (dostęp: 15.11.2017).
- Ekonomia Społeczna* [online], Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2017, ekonomiaspoleczna.msap.pl (dostęp: 15.12.2017).
- Ekonomia społeczna Kraków 2004. II Europejska Konferencja Ekonomii Społecznej: materiały*, Związek Lustracyjny Spółdzielni Pracy; Ministerstwo Polityki Społecznej, Warszawa 2005.
- Etzioni A., *The third sector and domestic missions*, „Public Administration Review” 1973, vol. 33, iss. 4, s. 314–323.
- Eurostat, *Classification of learning activities (CLA). Manual. 2016 edition* [online], <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/7659750/KS-GQ-15-011-EN-N.pdf/978de2eb-5fc9-4447-84d6-d0b5f7bee723> (dostęp: 28.09.2017).
- Filek J., *Ekonomia społeczna jako nowe wyzwanie*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2009, nr 12/1, s. 179–188.
- Frączek P., *Szkic do historii polskiej ekonomii społecznej w Polsce. Raport otwarcia projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej”* [online], „Ekonomia Społeczna Teksty” 2006, nr 4 s. 7–13, http://es.teksty.ekonomiaspoleczna.pl/pdf/2006_4_es_teksty.pdf (dostęp: 15.10.2017).
- Fukuyama F., *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław 1997.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Gliński P., Palska H., *Cztery wymiary społecznej aktywności obywatelskiej*, [w:] H. Domański, A. Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1997.
- Głowacki J., Rosiek K., Płonka M., *Wybrane metody oceny społeczno-ekonomicznych efektów działania podmiotów ekonomii społecznej*, [w:] M. Frączek, J. Hausner, S. Mazur (red.), *Wokół ekonomii społecznej* (s. 327–346), Małopolska Szkoła Administracji Publicznej. Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków 2012.

- Golinowska S., *Polityka społeczna państwa w gospodarce rynkowej. Studium ekonomiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Gumkowska M., Herbst J. (red.), *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2006*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2006.
- Hausner J., *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój* (s. 11–25), Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2008.
- Hausner J., Kwiecińska D., Pacut A., *Przyszłość państwa opiekuńczego*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój* (s. 63–80), Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2008.
- Havel V., *Summer Meditations on Politics, Morality and Civility in a Time of Transition*, Faber & Faber, London 1992.
- Hirschman A.O., *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard Business Review, Cambridge 1974.
- Jak uczyć o społecznej odpowiedzialności i zrównoważonym rozwoju. Przewodnik dla nauczycieli* [online], Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Warszawa 2011, <http://test.odpowiedzialnybiznes.pl/wp-content/uploads/2014/01/Jak-uczyc-o-CSR.pdf> (dostęp: 27.09.2017).
- Jaremczuk K. (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości. Różnorodność i jedność*, t. 1, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego, Tarnobrzeg 2010.
- Jastrzębska E., *Uczelnie wyższe a edukacja w zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Zarządzanie Zmianami. Zeszyty Naukowe” 2010, nr 2(20) s. 1–13.
- Jedynak T., *Efektywność i ryzyko funduszy inwestycji społecznie odpowiedzialnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2017.
- Jurczak A. i in., *Kształcenie ustawiczne w Małopolsce. Analiza danych zastanych* [online], Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2007, http://obserwatorium.malopolska.pl/files/library/415/ilosciowe_instytucje.pdf (dostęp: 27.09.2017).
- Już wkrótce Tydzień Ekonomii Społecznej w województwie śląskim*, [w:] *Śląska ekonomia społeczna: współpraca się opłaca* [online], Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Województwa Śląskiego, Katowice 2017, <http://es.rops-katowice.pl/juz-wkrotce-tydzien-ekonomii-spoecznej-w-wojewodztwie-slaskim/> (dostęp: 15.11.2017).
- Kazimierczak T., *Zrozumieć ekonomię społeczną*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna* (s. 39–73), Fundacja Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2007.
- Kaźmierczak T., Rymśza M. (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Fundacja Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2007.

- Kędziorek F., Cieśla S., *Spółdzielczość w zarysie*, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1985.
- Kornai J., *Reform of the welfare sector in the post-socialist countries: A normative approach*, [w:] J. Nelson, Ch. Tilly, L. Walker (eds.), *Transforming Post-Communist Political Economies*, National Academy Press, Washington 1997.
- Koziarek M., *Nieformalne „uniwersytety obywatelskie” – o rozwijaniu kształcenia obywatelskiego poza systemem edukacji*, „Analizy i Opinie” 2011, nr 122.
- Kraśnicka T., Wronka M., *Istota i uwarunkowania przedsiębiorczości społecznej*, [w:] K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości różnorodność i jedność*, t. 1, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego, Tarnobrzeg 2010.
- Krauz-Mozer B., *Metodologia politologii w perspektywie pluralistycznej*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, A. Mirska (red.), *Demokratyczna Polska w globalizującym się świecie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- Kwaśnicki W., *Gospodarka społeczna z perspektywy ekonomii liberalnej*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2, s. 10–35.
- Lasprogata G.A., Cotton M.N., *Contemplating “enterprise”: The business and legal challenges of social entrepreneurship*, „American Business Law Journal” 2003, vol. 41, iss. 1, s. 67–114.
- Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- Machnik-Pado A., Pokora M., *Ekonomia społeczna a rynek* [w:] M. Frączek, J. Hausner, S. Mazur (red.), *Wokół ekonomii społecznej*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2012.
- Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie [online], Kraków 2017, <http://www.msap.pl> (dostęp: 15.12.2017).
- Mazur S., Pacut A., *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*, „Ekonomia Społeczna. Teksty” 2006, nr 3.
- Michalak T., Wilkin J., *Rynek, społeczeństwo obywatelskie, państwo a sytuacja grup zmarginalizowanych – ujęcie ekonomiczne*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśa (red.), *W stronę aktywnej polityki społecznej* (s. 39–73), Fundacja ISP, Warszawa 2003.
- Młyniec E., *Opinia publiczna. Wstęp do teorii*, Wydaw. Forum Naukowe; Holding Edukacyjny – Paweł Pietrzyk, Poznań–Wrocław 2002.
- Musgrave R.A., Musgrave P.B., *Public Finance in Theory and Practice*, McGraw-Hill Book Company, New York 1973.
- Musgrave R.A., Musgrave P.B., Kullmer L., *Die öffentlichen Finanzen in Theorie und Praxis*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1990.

- Muszalski W., *Ubezpieczenia społeczne. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Nałęcz S., Sekuła T., Borysiak K., Wilk R., Sadłoń W., Stasiak-Jaśkiewicz U., *Metodologia badań SOF-1 i SOF-4 za 2014 r.*, [w:] K. Goś-Wójcicka (red.), *Sektor Non-Profit w 2014 r.* (s. 15–37), Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2016.
- Narski Z., *Ekonomia społeczna. Zarys popularny*, Adam Marszałek, Toruń 2001.
- Nicpoń M., Marzęcki R., *Pogłębiony wywiad indywidualny w badaniach politologicznych*, [w:] D. Mikucka-Wójtowicz (red.), *Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów* (s. 245–252), Wydawnictwo Libron – Filip Lohner, Kraków 2010.
- Nowiński W., Nowaczyk G., Sobczak A., Tomczyk Ł., Fabiś A., Litawa A., *Innowacyjna edukacja przedsiębiorczości. Raport Krajowy* [online], Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu; Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Oświęcimiu; Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Poznań–Oświęcim–Kraków 2016, http://m.wsb.pl/sites/wsb.pl.poznan/files/raport_innowacyjna_edukacja_przedsiębiorczości_2016_ostateczny.pdf (dostęp: 27.09.2017).
- Organizacje Pożytku Publicznego i 1%*, Notatka informacyjna, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
- Pacut A., *Kształcenie pozaformalne w zakresie przedsiębiorczości społecznej w Polsce. Przegląd wybranych inicjatyw*, „Biuletyn Ekonomii Społecznej” 2014, nr 6, s. 10–16.
- Pacut A., *Rozwój przedsiębiorczości społecznej – istota i kierunki analizy*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 1, s. 7–20.
- Pestoff V.A., *Trzeci sektor w usługach socjalnych – alternatywa prywatyzacji*, [w:] A. Piechowski, A. Stolińska-Janic (red.), *Problemy spółdzielczości we współczesnym świecie*, Spółdzielczy Instytut Badawczy, Warszawa 1992.
- Piecuch T., *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013.
- Płonka M., *Determinanty konkurencyjności towarzystw ubezpieczeń wzajemnych w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2013.
- Płonka M., *Dylematy finansowania podmiotów ekonomii społecznej*, „Ekonomia Społeczna” 2008, nr 1, s. 24–32.
- Płonka M., *Ekonomia społeczna a koncepcje polityki społecznej państwa: model polski*, „Ekonomia Społeczna” 2015, nr 2, s. 85–100.
- Płonka M., *Instytucje ekonomii społecznej jako podmioty rynkowe*, [w:] D. Surówka-Marszałek (red.), *Marketing* (s. 69–70), Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2007.

- Płonka M., *Przesłanki decyzji rynkowych organizacji nienastawionych na zysk*, [w:] D. Fa-
tuła (red.), *Decyzje rynkowe w obliczu kryzysu. Wybrane aspekty* (s. 41–50), Krakow-
ska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2009.
- Płonka M., *Sektor ekonomii społecznej, jego miejsce i funkcje w gospodarce rynkowej*,
[w:] D. Surówka-Marszałek (red.), *Marketing* (s. 207–216), Krakowska Szkoła
Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2009.
- Płonka M., *Społeczna wartość dodana jako kryterium decyzyjne podmiotów gospo-
darczych*, [w:] D. Fatuła (red.), *Społeczne, marketingowe i innowacyjne aspekty
kreowania zmian organizacyjnych* (s. 11–32), Krakowskie Towarzystwo Eduka-
cyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.
- Płonka M., *Wybrane problemy rachunku kosztów i korzyści społecznych podmiotów
ekonomii społecznej*, „*Ekonomia Społeczna*” 2008, nr 2, s. 26–34.
- Płonka M., *Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej – relikty przeszłości czy istot-
ny kierunek przyszłości*, [w:] D. Fatuła (red.), *Zarządzanie rozwojem ekonomicz-
nym. Wybrane aspekty* (s. 185–199), Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Fry-
cza Modrzewskiego, Kraków 2008.
- Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku*, Główny Urząd Statystyczny,
Warszawa 2017.
- Pokora M., Frączek M. (red.), *Ekonomia społeczna w Małopolsce – w stronę przedsiębior-
czości społecznej*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków 2012.
- Porter M.E., Kramer M.R., *The competitive advantage of corporate philanthropy*,
„*Harvard Business Review*” 2002, vol. 80, iss.12, s. 56–68.
- Porter M.E., Kramer M.R., *Strategy and society: The link between competitive advan-
tage and corporate social strategy*, „*Harvard Business Review*” 2006, vol. 84, iss.
12, s. 78–92.
- Porównanie koncepcji wsparcia rozwoju ekonomii społecznej na poziomie regionalnym
i krajowym na podstawie wieloletnich regionalnych planów działań na rzecz promo-
cji i upowszechnienia ekonomii społecznej oraz rozwoju instytucji sektora ekonomii
społecznej i jej otoczenia w regionie oraz projektu Krajowego Programu Rozwoju Eko-
nomii Społecznej*, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego, Szczecin 2013.
- Programy edukacyjne – materiały*, [w:] *Portal ekonomii społecznej* [online], Regionalny
Ośrodek Polityki Społecznej, Poznań 2014, <http://wielkopolskaes.pl/index.php/komitet/grupa-ds-edukacji/341-programy-edukacyjne-materialy> (dostęp: 15.11.2017).
- Pusek D., *Ekspertyza nauczania Przedsiębiorczości oraz Gospodarki społecznej w pol-
skim systemie oświaty od szkoły podstawowej do szkoły ponadgimnazjalnej, opra-
cowana w ramach projektu „Partnerstwo na rzecz instytucjonalizacji ekonomii
społecznej”*, Warszawa 2013.

- Putnam R., Leonardi R., Nanetti R., *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Radwan-Pragłowski J., Frysztański K., *Społeczne dzieje pomocy człowiekowi. Od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Śląsk, Katowice 1998.
- Rok B., *Biznes społecznie odpowiedzialny – teoria i praktyka*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój* (s. 157–172), Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2008.
- Rymsza M., *Aktywna polityka społeczna w teorii i praktyce*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rym-sza (red.), *W stronę aktywnej polityki społecznej* (s. 39–73), Warszawa 2003.
- Rymsza A., *Bariery rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Polsce w świetle kultury organizacyjnej III sektora*, „Ekonomia Społeczna Teksty” 2006, nr 32.
- Rymsza M., *Stara i nowa ekonomia społeczna. Polska na tle doświadczeń europejskich*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2.
- Samuelson P.A., *The pure theory of public expenditure*, „Review of Economics and Statistics” 1954, vol. 36, iss. 4, s. 387–389.
- Schultz T.W., *Investment in human capital: Presidential address before the American Economics Association*, „American Economic Review” 1960, vol. 51, iss. 1, s. 1–17.
- Siellawa-Kolbowska K.E., Łada A., Ćwiek-Karpowicz J., *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych; Fundacja Konrada Adenauera w Polsce, Warszawa 2008.
- Skąpska G., *Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój* (s. 49–59), Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków 2008.
- Stanienda J., *The meaning of the civil society in the formation of the region's development*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, nr 2(23), s. 205–215.
- Stolińska-Janic J., *Różnorodność form spółdzielczych w gospodarce rynkowej*, Naczelna Rada Spółdzielcza, Warszawa 1992.
- Szmagalski J., *Trzeci sektor, organizacje rządowe, non profit?* [w:] A. Kunicka (red.), *Miejsce dla każdego. Szkice i opracowania o sektorze pozarządowym w Polsce zebrane w Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO*, Fundusz Współpracy, Program Phare Dialog Społeczny, Warszawa 1996.
- Uczelniany Tydzień Ekonomii Społecznej* [online], Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży, Łomża 2013, <https://www.pwsip.edu.pl/ish/index.php/aktualnosci/69-uczelniany-tydzie-ekonomii-spoecznej> (dostęp: 15.11.2017).

- Whiddett S., Hollyforde S., *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2003.
- Witkowski J., *Samorządność uczniowska w systemie edukacyjnym*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2013.
- Wygnański J.J., Frączak P., *Ekonomia społeczna w Polsce: definicje, zastosowania, oczekiwania*, [w:] P. Frączak (red.), *Raport otwarcia projektu „W poszukiwaniu polskiego modelu ekonomii społecznej”*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2006.
- Zieniuk P. *Praktyczne aspekty ujednoczenia obowiązków sprawozdawczych organizacji pożytku publicznego*. Materiał niepublikowany (przyjęty do druku w „Zeszytach Naukowych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”), Kraków 2017.

Akty prawne

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE z dnia 22 października 2014 r. zmieniająca dyrektywę 2013/34/UE w odniesieniu do ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różnorodności przez niektóre duże jednostki oraz grupy, Dz. Urz. UE L 330/1 z 15.11.2014 r.

Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 40 z późn. zm.

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 210 z późn. zm.

Ustawa z dnia 30 maja 1989 r. o izbach gospodarczych, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1218 z późn. zm.

Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o organizacjach pracodawców, t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 2029.

Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych, t.j. Dz.U. z 2015 r., poz. 1881 z późn. zm.

Ustawa z dnia 24 czerwca 1994 r. o restrukturyzacji banków spółdzielczych i Banku Gospodarki Żywnościowej oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 1994 r., nr 80, poz. 369 z późn. zm.

Ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości, t.j. Dz.U. z 2013 r., poz. 330 z późn. zm.

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 876 z późn. zm.

Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 2046 z późn. zm.

Ustawa z dnia 7 grudnia 2000 r. o funkcjonowaniu banków spółdzielczych, ich zrzeszaniu się i bankach zrzeszających, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1826 z późn. zm.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1817 z późn. zm.

Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym, t.j. Dz.U. z 2016 r., poz. 1828.

Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2168 z późn. zm.

Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2183.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych, Dz.U. z 2006 r., nr 94, poz. 651 z późn. zm.

Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2065 z późn. zm.

Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 15 listopada 2001 r. w sprawie szczególnych zasad rachunkowości dla niektórych jednostek niebędących spółkami handlowymi, nieprowadzących działalności gospodarczej, Dz.U. z 2001 r., nr 137, poz. 1539.

Uchwała nr 164 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej”, M.P. z 2014 r., poz. 811.

Uchwała nr 3 Krajowego Komitetu Rozwoju Ekonomii Społecznej z dnia 4 października 2016 r. w sprawie powołania grup tematycznych Komitetu, <http://www.pozYTEK.gov.pl/Aktualnosc/KKRES,3942.html> (dostęp: 29.09.2017).

Nota o Autorach

Jolanta Stanienda – doktor nauk ekonomicznych, absolwentka Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, adiunkt w Katedrze Rachunkowości Finansowej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie; od dwudziestu lat związana ze szkolnictwem wyższym jako pracownik naukowy i wykładowca. Stopień doktora uzyskała na Wydziale Finansów Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Badania naukowe, które prowadzi dotyczą zagadnień: rozwoju przedsiębiorstw, rozwoju regionu, *smart city*, marketingu i badań marketingowych oraz ekonomii społecznej; autorka monografii pt. *Determinanty rozwoju i konkurencyjności przedsiębiorstw w regionie*. W latach 2010–2014 pełniła funkcję dziekana w uczelni niepublicznej. Jest współautorką koncepcji programów kształcenia studiów pierwszego i drugiego stopnia oraz studiów podyplomowych. Pełniła funkcję kierownika naukowego projektu „Ekonomia społeczna w innowacyjnych programach kształcenia” finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Dialog”. Brała udział w pracach zespołu Instytutu Allerhanda przygotowującego założenia *Ustawy 2.0* w konkursie MNiSW. Od 2017 roku – ekspert Narodowego Centrum Badań i Rozwoju. Pełni funkcję wiceprezesa Stowarzyszenia Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Tarnowie (od 2008 roku). Aktywnie współpracuje z otoczeniem społeczno-gospodarczym, uczestnicząc w stażach i przygotowując ekspertyzy (m.in. *Zintegrowany model operacyjny inteligentnego miasta – rekomendacje dla implementacji w małopolskich miastach średniej wielkości*, *Strategia wprowadzania innowacyjnego uniwersalnego robota przemysłowego Spółki ELPLC Sp. z o.o. na rynek*).

Anna Gądek – doktor nauk prawnych, od 2000 roku zatrudniona w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Tarnowie – obecnie na stanowisku docenta – gdzie pełniła m.in. funkcje kierownika Zakładu Administracji Publicznej, dyrektora Instytutu Administracyjno-Ekonomicznego oraz kierownika studiów podyplomowych; autorka licznych programów studiów pierwszego i drugiego stopnia oraz studiów podyplomowych. W swoich badaniach naukowych i publikacjach zajmuje się przede

wszystkim prawem szkolnictwa wyższego, systemami i modelami uczelni, innowacyjnymi metodami wykorzystywanymi w dydaktyce szkoły wyższej, zwłaszcza na profilach praktycznych. Była autorką i koordynatorką międzynarodowych projektów „Administracja państwowa i samorządowa państw Grupy Wyszehradzkiej” (Visegrad University Studies Grant) oraz „Firma symulacyjna jako innowacyjna metoda praktycznego kształcenia na nowej specjalności – Ekonomika turystyki i hotelarstwa z językiem angielskim” (Norway Grants). Uczestniczyła w pracach zespołu badawczego, powołanego przez ministra nauki i szkolnictwa wyższego, zajmującego się przygotowaniem koncepcji reformy nauki i szkolnictwa wyższego oraz założeń do *Ustawy 2.0*. Od stycznia 2017 roku kontynuowała badania jako autorka i kierownik naukowy projektu „Przyszłość wyższego szkolnictwa zawodowego” finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Dialog”. W 2015 roku uhonorowana została prestiżową Nagrodą Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Od 2017 roku pełni funkcję prezesa Tarnowskiego Stowarzyszenia Pracowników Nauki „Pro Publico Bono”.

Maria Płonka – doktor habilitowany nauk ekonomicznych (dyscyplina finanse), profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie; zatrudniona w Katedrze Zarządzania Ryzykiem i Ubezpieczeń, od 2016 roku pełni funkcję prodziekana Wydziału Finansów i Prawa. Jest współtwórczynią koncepcji, programu kształcenia i wdrożenia Podhalańskiego Ośrodka Nauk Ekonomicznych – pierwszej w Polsce jednostki wspólnej dwóch uczelni publicznych, kształcącej na poziomie studiów pierwszego stopnia, a od 2017 roku także ekspertem Narodowego Centrum Badań i Rozwoju. W pracy naukowo-badawczej zajmuje się problemami: ubezpieczeń społecznych, gospodarczych, zdrowotnych, marketingu i badań marketingowych, konkurencyjności na rynku, ekonomii społecznej. Jest autorką monografii *Marketing instytucji finansowych* (2011), *Determinanty konkurencyjności towarzystw ubezpieczeń wzajemnych w Polsce* (2013). Jako autorka lub współautorka opublikowała około 130 artykułów naukowych, monografii i podręczników z zakresu marketingu, ubezpieczeń i ekonomii społecznej. Aktywnie współpracuje z otoczeniem społeczno-gospodarczym. Efektem tej współpracy jest ponad 100 opracowań i ekspertyz obejmujących: badania marketingowe, biznesplany, studia wykonalności, projekty strategiczne, analizy ekonomiczno-finansowe, wnioski projektowe, zarządzanie edukacją.